VEDIC SELECTIONS

PART II

Third Edition

(Revised and Enlarged)

EDITED BY

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, M.A., D.LITT.,
ŚĀSTRĪ, VIDYĀ-VĀCASPATI

CALCUTTA UNIVERSITY

1961

Hymn No. 4

AGNI

ii. 6

म० २ सू० ६

सोमाहुतिर्ऋषिः। अग्निर्देवता। गायत्री छन्दः।

1

इमां मे अग्ने समिध-	इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् ।
मिमामुपसदं वनेः।	इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः।
इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥१॥	इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥१॥

Pray accept (*vaneḥ*), O Agni (*agne*), this (*imā'm*) my fuel (*me samidham*) and this (*imā'm*) my homage (*upasádam*). Instantly (*u sú*) hear (*śrudhī*) these (*imā'ḥ*) songs (*giraḥ*).

'इमां मे०' इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं[1] सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं[2] गायत्रम्। 'इमां मे गायत्रं हि'[3] इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः[4]। सूत्रितं च—'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्'[5]

---

[1] द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाकाः। तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि। तत्र 'इमां मे' इति षष्ठं सूक्तम्।

[2] भार्गवः सोमाहुतिर्द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थादिसूक्तचतुष्टयं ददर्श। तथाच चतुर्थसूक्तस्यानुक्रमणिकायामुक्तम्—हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह इति। तु-हि-ह-वैतच्छन्द-विशिष्टान्यृषिदैवतच्छन्दांसि द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षट्-सूक्तभाञ्जि यथाक्रममिति परिभाषया चतुर्णां सूक्तानां सोमाहुतिर्ऋषिः। 'मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रात्' [अनु° १२।११] इति परिभाषया सूक्तस्याग्निदैवताकत्वं निर्णीतम्।

[3] हि-शब्दोपादानात् तुह्यादिपरिभाषयैतदादिसूक्तत्रितयस्य गायत्री छन्द इति बोध्यम्।

[4] प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे ८९ पृष्ठे समुपवर्णिते। तत्र गायत्रीछन्दस्केषु सूक्तेष्वस्य विनियोगः।

[5] त्रयाणां सूक्तानामिति शेषः। उत्तमाम् अन्तिमाम्, द्वितीयमण्डलस्याष्टमसूक्तस्य षष्ठीमृचमि यावत्। उद्धरेत् परिवर्जयेत्, त्रिच्छन्दस्त्वादिति भावः। यद्यपि सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे' [आ° श्रौ° १।१।१८] इति न्यायेन सूक्तप्रतिपादनाय हीनपादग्रहणं कर्तव्यम्, तथापि दशममण्डलान्तर्गतस्य सप्ततितमसूक्तस्यापि प्रारम्भे 'इमां मे अग्ने समिधम्' इत्यंशस्य दर्शनात् संशयपरिहारायात्राधिकपादस्योपादानम्।

[आ° श्रौ° ४।१३।७]। *[1]आपराह्णिक्यामुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा [कृता ?] विनियोक्तव्याः। 'अथोपसत्' [आ° श्रौ° ४।८।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः' [आ° श्रौ° ४।८।११] इति।

हे अग्ने, मे मदीयाम् इमाम् आधीयमानां समिधम् इमाम् उपसदम् उपसदनसाधनाम्[2] आहुतिम् उपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः

---

* अपराह्णिक्याम्—M. P. But the form, like अधिक under x. 34. 8, is ungrammatical and is evidently due to the error of scribes. The correct reading is found in the com. on i. 91. 5.

[1] "सोमयागे दीक्षणीयेष्टेरनन्तरं प्रायणीयातिथ्ययोरनुष्ठानं कृत्वा दिनत्रयमुपसन्नामका यागा अनुष्ठीयन्ते। तेषां प्रतिदिनं द्विरनुष्ठानं भवति प्रातरपराह्णे चेति। प्रातरनुष्ठीयमानोपसत् पौर्वाह्णिकी उपसदित्युच्यते, अपराह्णेतनी चापराह्णिकीति। तत्रास्यामापराह्णिक्यामुपसदि 'इमां मे' इत्याद्यास्तिस्र ऋचस्त्रिरावर्त्य नवत्वं सम्पाद्य सामिधेनीत्वेनोपयुज्यन्ते। सामिधेन्यो नाम अग्नेः समिन्धनावसरे पठ्यमाना ऋचः।"

[2] उपसदनसाधनाम् उपगमनप्रयोजिकाम्। In classical Sanskrit we generally find साधनम् formed with ल्युट् acc. to कृत्यल्युटो बहुलम् P. iii. 3. 113. Thus Kālidāsa says: इतिवादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्। अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्॥ (*Raghu.* I. 82). Sometimes the fem. form साधनी is met with as in the well-known line: या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी. In the Vedas, however, साधन occurs in the masculine gender and naturally Sāyaṇa derives it with ल्यु (साध संसिद्धौ। नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः under RV. iii. 27. 8). So उपसदनसाधनामाहुतिम् is the correct reading here. Similarly under i. 66. 9 we find पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या and under iv. 40. 4 ग्रीवायां गरणसाधनायाम्. Under v. 40. 8 अभिषवसाधनान् would appear to be the correct reading. In आयुधानि युद्धसाधनानि under RV. v. 30. 9, the neuter in साधनानि appears to be due to the attraction of आयुधानि. Under iii. 31. 20 we should read सेचनसाधना आपः for सेचनसाधनान्यापः and under v. 12.1 ज्ञानसाधनाम् appears to be the correct reading and so on. In the Śāṁkara-bhāṣya on *Chāndogyopaniṣad* v. 3. 3 we find आहुतिसाधनायापः. "कथं तर्हि होतुराहुतिसाधनं धेनुः इति। करणे ल्युट्। सामान्ये नपुंसकं भविष्यति।" S. K. under नन्दिग्रहि॰ p. 915."

सम्भजेथाः[1]। तथा इमा उ इमा अपि गिर: स्तुतीः सु सुष्टु श्रुधि श्रुणु ॥१॥

समिधम्—Av. *hamiδəm.*

उपसदम्—(from उप Av. *upa*, O. P. *upā* near and सद् Av. *had* to sit) approaching respectfully, worship, homage. Skt. *sīdāmi*, Lat. *sīdo*, Gk. *hizō*. Skt. *sīdati* (**si-s(a)d-ati*), Av. *hiδaiti*.

वनेः—2 sg. opt. pr. of वन् to win. The original meaning of the root is to exert one's self, to strive after; then on the one hand, it came to mean to desire, to love, then to be pleased, to be accustomed, on the other, to work, to take pains, to be victorious. Skt. *vanati*, Av. *vanaiti*, Skt. *vanoti*, Av. *vanaoiti*. Lat. *Ven-us*, Skt. *van-i-tā* etc. are from the same root.

In the second person the optative becomes a softened imperative and is often preceded or followed as here by the imperative second person.

With वनेरिति वनेः in the Pada-text *cf.* पीपेरिति पीपेः iv. 16. 21.

उ—in the Saṁhitā-text is written as ऊँ in the Pada-text followed by इति. उञ ऊँ P. i. 1. 17. Because it is sometimes written ऊ for the sake of metre, in the Pada-text it is written ऊ. And because it is often contracted with a preceding अ or आ into ओ which is regarded as a Pragṛhya, the उ itself came to be regarded as a प्रगृह्य and so इति came to be written after the long vowel. To distinguish it from the duals ending in ऊ, it was nasalized.[2] उकारस्येतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन

[1] Since in the Dhātupāṭha सम्भक्ति is given as the meaning of the root वन् (वन षण सम्भक्तौ), Sāyaṇa explains वनेः as सभजेथाः.

[2] "It seems as if the protraction must have been made in order to give the word more substance as an independent pada in the disjoined text, it being the only instance of a single short vowel possessing such a value; and as if the nasalization and addition of *iti* were intended to mark it more distinctly as an exceptional case, requiring a different treatment in the Saṁhitā text." WHITNEY, *Atharvaveda Prātiśākhya*, p. 51.

RP. i. 75: उ with an imperative, injunctive or optative (often followed by सु) has an imperative sense—at once, instantly. See V. G. S., p. 220. 1*a*.

षु—षत्व acc. to सूत्र: P. viii. 3. 107. V. G. S., p. 46*c* (top).

श्रुधी—2 sing. root aor. imp. of श्रु, metrical lengthening; 2 sing. pr. imp. शृणुधि, शृणुहि, शृणु. Skt. *śrudhi*, Gk. *kluthi*. In स यामनि प्रति श्रुधि, etc., we have the normal final vowel. [श्रु श्रवणे। सेह्यपिच्च ३।४।८७ इति लोटः सेर्हिः। व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५ इति श्नुवः श्न च ३।१।७४ इत्यनेन प्राप्तस्य श्नोर्लुक्, आदेशस्य च निवृत्तिः। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ६।४।१०२ इति हेर्धिरादेशः। Skt. श्रु (Gk. *kluein*, Lat. *cluēre*) 'to hear', श्रवस् (Gk. *kléos* for **klewos*, Eng. *glory*). Skt. *śrutá-ḥ* (Gk. *klutós*, Lat. *in-clitus*, orig. *in-clutu-s*, Goth. *hlud*, Eng. *loud*), glorious, for a man is glorious, when everybody hears of him. For the ending धि, see p. 64.

2

अया ते अग्ने विधे-	अया | ते | अग्ने | विधेम |
मोर्जो नपादश्वमिष्टे।	ऊर्जः | नपात् अश्वम्ऽइष्टे।
एना सूक्तेन सुजात ॥२॥	एना | सुऽउक्तेन | सुऽजात ॥२॥

With this (*ayā'*), we would, O Agni (*agne*) worship (*vidhema*) thee (*te*), son (*napāt*) of strength (*ū'rjaḥ*), winner of horses (*áśvamiṣṭe*), with this (*enā'*) fair hymn (*sūkténa*), O noble-born one (*sujāta*).

हे अग्ने, ते त्वाम् अया अनयाहुत्या विधेम परिचरेम। हे ऊर्जो नपात् बलस्य नप्तः, तस्य नपातयितर्वा, हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ। यद्वा आशु क्रियमाणं कर्म अश्वम्, तदिच्छतीत्यश्वमिष्टिः। सन्त्वरमाणा ह्युपसदमाचरन्ति। 'ते कर्मभिः समत्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्'[1]

[1] "They hastened with the performance; having repeated three kindling verses, they offered to three deities" (KEITH). ('अग्निः सोमो विष्णुरिति देवतास्तिस्र एव च।')

[ऐ° ब्रा° १५।१] इति ब्राह्मणम्। तादृशाग्ने, ते त्वाम् अया अनयाहुत्या विधेम परिचरेम। तथा हे सुजात शोभन-जनन एना एतेन सूक्तेन स्तोत्रेण, [त्वां] प्रीणयेमेति शेषः। यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन मन्त्रजातेन* विधेम ॥२॥

Note the succession of unaccented words in *a*.

अया—(Av. *āya*, *aya*) the fem. of अ is आ which in the Ins. sg. yields अया just as from लता we have लतया. अनया is found only twice in RV. ix. 65. छान्दसो वर्णलोपः S. on ii. 24. 1. तृतीयाया याजादेशः। हलि लोप इति लोपः। S. on AV. vii. 1. 4, p. 310. अया may refer to समिधा,[1] *cf.* अया ते अग्ने समिधा विधेम RV. iv. 4. 15 or to गिरा, *cf.* ii. 24. 1 अया विधेम नवया महा गिरा.

ते—क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् [१।४।३२ भा°] इति चतुर्थी। The dative of the person is used with verbs having the sense of 'to be gracious to', 'to pay homage to'. V.G.S., p. 311*f*. ते may be either Dat. or Gen. but passages like अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ii. 35. 12, 'to him the nearest friend of many we would offer

---

* मन्त्रजातेन dropped in all. But a noun is required after स्तुत्युपबृंहितेन and P. notes that one MS. reads मन्त्रहितेन, so we have adopted मन्त्रजातेन.

[1] In this case there is अन्वादेश and इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ii. 4. 32 applies as समिध् has already been mentioned in the previous stanza, but still the stem is accented as standing at the beginning of the sentence. When अ is used as a pronominal adjective it is emphatic and consequently उदात्त ; when, however, it replaces a noun, it is unemphatic and अनुदात्त. Of course, when it stands at the beginning of a sentence or verse, it is always accented. अस्या इति च, अस्य इति च, उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे। तीव्रार्थतरम् उदात्तम्, अल्पीयोऽर्थतरम् अनुदात्तम्। (*Nir.* iv 25.) As Pāṇini does not say anything about the beginning of the sentence, commentators are forced to resort to far-fetched explanations. Thus under i. 4. 8 अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः S. says: अस्य इतोदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदृश्यस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते। अतोऽनन्वादेशत्वान्नाव 'इदमोऽन्वादेशे°' इत्यशादेशः। अतो न सर्वानुदात्तत्वम्।

worship with sacrifices, homage, oblation'; क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते i. 114. 2, 'we would worship thee, the lord of heroes with homage' etc., show that it is a Dat. It is interesting to note that *servio* in Lat. and *vaēd* in Av. also govern the Dat.; *e.g.*, *yə hōi nōit vidāitī* Y. 51. 6 'who shall not honour him.' The ए of ते is short. V.G.S., p. 437, 1. 4.

विधेम—1. pl. opt. pr. of विध् to worship. The root is read in the Dhātupāṭha as विध विधाने (६।४५). In the *Nighaṇṭu* विधेम, सपर्यति, नमस्यति, etc., are read in the list of roots meaning to wait upon, serve (परिचरणकर्मा). The word विदथ is evidently formed from this root. While explaining कस्मै देवाय हविषा विधेम Yāska says विधतिर्दानकर्मा (*Nir.* x. 23). The opt. first person expresses the wish of the speaker.

ऊर्जः- from वर्ज् to swell, to swell with strength or anger. Gk. *orgē* natural impulse or propensity.

नपात्—son, grandson. Its weak stem is नप्तृ nephew, grandson (lit. न-पितृ having no son). Av. *napāt-*, *naptar-*, O. Pers. *napāt-*, Lat. *nepōs* (from **nepōts*, just as *napāt* is from **napāts*). The older fem. is *naptī*, Av. *naptī*.

ऊर्जो नपात्—is explained by सहसा यो मथितो जायते नृभिः vi. 48. 5 'who rubbed with strength is produced by men.' "The powerful friction necessary to produce fire is probably the reason why Agni is called son of strength." *Vedic Mythology*, p. 91. Agni is also called सहसः पुत्रः, सहसः सूनुः, सहसो यहुः etc. Agni is addressed both as सूनो सहसः and ऊर्जो नपात् in i. 58. 8. "अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते।"

अश्वमिष्टे—इष्टि from इष् governs the Acc.; *e.g.*, जुषेथां यज्ञमिष्टये सुतं सोमं सधस्तुती viii. 38.4. You two accept the Soma that has been pressed for him who desires sacrifice. The Acc. is retained in the compounds अश्वमिष्टि 'seeking horses' and पश्वइष्टि [i. 180. 4] 'desiring kine' [V. G., p. 272]. In वस्वइष्टि, गविष्टि, etc. the ending is dropped. *Cf.* उद्वावृषस्व मघवन् गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये viii. 61. 7, where S. explains अश्वमिष्टये as अश्वेषणवते. Similarly under

SV. iii. 5. 8 Mādhava explains गविष्टये as गोकामाय. From the standpoint of Sanskrit grammar भद्रमिष्टे may be explained thus: इषु इच्छायाम्। एवमिष्टिः। भद्रे इष्टिः यस्य सः तत्सम्बोधनम्। मध्ये मकारोपजनश्छान्दसः।

Both ऊर्जो नपात् and भद्रमिष्टे are independent vocatives and neither is regarded as an adjective to the other, so each is accented on the first syl. as beginning a new sentence. In ऊर्जो नपात्, ऊर्जः is regarded as a part and parcel of नपात् (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे P. ii. 1.2) and thus ऊर्जो नपात् being regarded as one expression, only the first syl. is accented, नपात् being wholly unaccented.

एना=एनेन। In RV. we find both the enclitic *enā* and the accented *enā′*. The enclitic *enā* is always written *ena* in the Pada-text, because the Ins. sing. of *a*-stems ends in *ena* with the final short vowel. In the case of the accented *enā′*, however, the long vowel is retained in the Padapāṭha. द्वितीया टौस्स्वेनः [२।४।३४] इति तृतीयैकवचन इदम एनादेशः। सुपां सुलुक्° [७।१।३९] इति विभक्तेराजादेशः। चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। See under AV. iv. 8. 7.

अनेन occurs only thrice in RV., but it has become the normal Ins. sing in AV.

सूक्तेन—Skt. *sūkta-*, Av. *hūxta-*.

3

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं	तम् । त्वा । गीःऽभिः । गिर्वणसम् ।
द्रविणस्युं द्रविणोदः ।	द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः ।
सपर्येम सपर्यवः ॥३॥	सपर्येम । सपर्यवः ॥३॥

We, thy devotees (*saparyávaḥ*), would pay devotion (*saparyéma*) to thee who (*tám tvā*) lovest praise (*girvaṇasam*) with words of praise (*gīrbhiḥ*), to thee that covetest wealth (*draviṇasyúm*), O giver of wealth (*draviṇodaḥ*).

हे द्रविणोदः धनस्य दातरग्ने, तं तादृशं गिर्वणसम् गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयम् द्रविणस्युम् हविर्लक्षणधनेच्छुम् त्वा त्वाम् सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयम् गीर्भिः स्तुतिभिः सपर्येम परिचरेम ॥३॥

गिर्वणसम्—desiring or winning praise. The absence of lengthening in the first syl. is peculiar; *cf.* गिर्वाहस्. These two words are not analysed in the Pada-text probably because of doubts about their derivation due to the short first syl. Yāska [*Nir.* vi. 14] explains गिर्वणस् thus: "गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति।" "गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः। [कारकपूर्वस्यापि वनोतेरसुन्-प्रत्ययः।] वन षण सम्भक्तौ। [सम्भक्तिः सेवा S. under i. 5. 7]। सर्वधातुभ्योऽसुन् [उ° ४।१८८]। [वोत्तपधायाः° ८।२।७६ इत्यादिना] गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः।" S. under i. 10. 12. So also Mādhava under SV. ii. 8. 3.

द्रविणस्युम्—द्रविणः, द्रविणसः, द्रविणोदाः, द्रविणोवित्, द्रविणस्युः, etc., show that beside the stem द्रविण there was another stem द्रविणस्. It was because Pāṇini did not recognise this *s*-stem that he included द्रविणस्यु in the rule दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति vii. 4. 36.

द्रविण and द्रविणस् (from द्रु 'to run') mean movable property as opp. to house, field, etc. For meaning *cf.* Fr. *meuble*.

सपर्येम—1 pl. opt. pr. of the denominative सपर्य to venerate. O. Pers. *hapariya* to pay one's respects to, Lat. *sepelio, sepelīre*.

सपर्यवः—सपरशब्दः कण्ड्वादिः। यगन्तादौणादिकः कुप्रत्ययः। S. under RV. iii. 50. 2. Under iii. 54. 2 S. says: सपर्यवः। सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्।

It will be noticed that in *c* the Saṁhitā-text is exactly the same as the Pada-text.

4

स बोधि सूरिर्मघवा	सः। बोधि। सूरिः। मघऽवा।
वसुपते वसुदावन्।	वसुऽपते। वसुऽदावन्।
युयोध्य१स्मद्द्वेषांसि ॥४॥	युयोधि। अस्मत्। द्वेषांसि ॥४॥

Be (*bodhi*) thou (*sáḥ*) [*tvám*] a liberal (*maghávā*) patron (*sūriḥ*), O lord of riches (*vásupate*), O bestower of riches (*vásudāvan*); ward off (*yuyodhí*) all enmity (*dvéṣāṁsi*) from us (*asmát*). separate all the enemies from us

(मघवा अन्नवान् सूरिः विद्वान् प्रेरको वा सः उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि बुध्यस्वास्मदीयं स्तोत्रम्*। किञ्च हे अग्ने, द्वेषांसि द्वेष्टॄन् अस्मत् अस्मत्तो युयोधि पृथक्कुरु ॥४॥)

बोधि—2 sg. root-aor. imp. of भू. The *guṇa* and deaspiration in the first syllable are irregular, the form expected being भूधि. The corresponding 3 sing. is भूतु where the absence of guṇa is irregular. अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् RV. vii. 32. 25, पिता नो बोधि VS. ŚB.

बुध् 'to awake' also yields बोधि in the 2 sing. root-aor. imp. with irregular guṇa and elision of ध. *budh-dhi*> *būdhi*> *bodhi*.

Acc. to Wackernagel [I. 128] two influences have been at work in the formation of बोधि from भू. There is the influence of MI *bho* for *bhava* (होहि) and that of *bodhi* 'wake up' for **bū-dhi*.

Here, as in many other cases, S. does not recognise *bodhi* as the imp. of भू and is constrained to put forward far-fetched explanations. Under vii. 32. 11, however, he derives the word correctly from भू. भोधि भव। भवतेर्लोटि रूपम्। भकारस्य बकारश्छान्दसः। In अग्ने सख्यस्य बोधि नः RV. viii. 44. 22 S. explains बोधि correctly as बुध्यस्व. Under i. 24. 11 अहेळमानो वरुणेह बोधि S. wrongly explains बोधि as बुध्यस्व : बुध अवगमने। लोटः सेर्हिः। बहुलं छन्दसि [२।४।७३] इति विकरणस्य लुक्। वा छन्दसि [३।४।८८] इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः। हुझल्भ्यो हेर्धिः [६।४।१०१] इति हेर्धिरादेशः धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः।

मघवा—Owing to the similarity in sound and sense of the two suffixes *-van* and *-vant*, *van*-stems sometimes make a few

---

* Sāyaṇa has missed वसुपते and वसुदावन्. The former is explained as धनपालक under ii. 1. 11 and the latter (वसुदावन्) as वसूनां धनानां दाता under ii. 27. 12.

forms from supplementary stems in *-vant*. Thus from मघवन् 'bountiful' we have Nom. मघवा, मघवानौ, मघवानः, Acc. मघवानम्, मघवानौ, मघोनः, Gen. मघोनः मघोनोः मघोनाम्, Loc. sing. मघोनि, Voc. मघवन्. From मघवन्त् we have मघवान् (only once), मघवद्भिः, मघवद्भ्यः and मघवत्सु. Gradually forms from both stems came to be used in all cases and Pāṇini had to frame the rule मघवा बहुलम् vi. 4. 128. In the epics and Purāṇas पीवान् is sometimes used as the Nom. sing. of पीवन्.

वसुपते—lord of wealth. The voc. is here accented as it stands at the beginning of a verse. And in such cases it is accented on the 1st syl. Skt. *vásu* (from *vas* 'to shine'), Av. *vańhu-s, vohu-*.

वसुदावन्—giver of wealth. In the case of मघवन् वन् is a *taddhita* suffix, in the case of दावन् it is a *kṛt* suffix. दावन् occurs by itself and at the end of the following compounds: अश्वदावन, भूरिदावन्, वसुदावन्, वाजदावन्, शतदावन्, सहस्रदावन्, सुदावन्. Since the vocative is not regarded as a part of the sentence* वसुपते is considered non-existent in ref. to वसुदावन् (आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् P. viii. 1. 72). So वसुदावन् is looked upon as standing at the beginning of the pāda and accented on the first syl. (आमन्त्रितस्य च P. vi. 1. 198). The fem. of वसुदावन् will be वसुदावरी.

युयोधि—2 sg. imp. pres. of यु 'to separate' (लट् युयोति). The strong radical vowel is irregular. Accented as standing at the beginning of a pāda. S. gives the derivation under ix. 104. 6: युध्यतेर्बहुलं छन्दसि [२।४।७६] इति शपः श्लुः। वा छन्दसि [३।४।८८] इति हेर्ङित्त्वाभावाद्गुणः। धलोपश्छान्दसः। यौतेर्वा श्लौ पूर्ववद्रूपम्। [यु मिश्रणामिश्रणयोः। बहुलं छन्दसि इति शपः श्लुः। वा छन्दसि इति हेर्ङित्त्वाभावाद्गुणः, अङितश्च [६।४।१०३] इति हेर्धिरादेशश्च।] यु is one of those bi-polar roots which have two opposite meanings. It means both 'to unite' and 'to separate', just as *luere* in Latin means both 'to wash' and 'to pollute' and *mai* in Chinese means both 'to buy' and 'to sell'. Cf. 'His tongue *clove* to the roof of his mouth' and 'to *cleave* an

---

* 'नामन्त्रित कारकवद्वाक्यार्थेनान्वितं भवेत्।···अविद्यमानवत्त्वे च एष हेतुरिति स्थितिः॥'

apple in two with a knife.' In RV. यु 'to unite' is तुदादि (युवति युवते ; आ जाया युवते पतिम् RV. i. 105. 2 close to her husband clings the wife) and यु 'to separate' is जुहोत्यादि (मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः ii. 33. 1, separate us not from the sight of the sun). In the Pāṇinīya Dhātupāṭha यु मिश्रणे (or as some read यु मिश्रणामिश्रणयोः) is read in the अद्-class, युञ् बन्धने in the क्री-class and यु जुगुप्सायाम् in the चुर्-class. The corresponding form from यु 'to unite' is योधि. पितरं योधि v. 3. 9, draw near to your father.

अस्मत्—अपादाने पञ्चमी.

As a rule an अनुदात्त immediately following an उदात्त becomes स्वरित (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः P. viii. 4. 68). This is known as dependent स्वरित. Svaritas due to the contraction of vowels, etc., as also of words like स्वः, क्व, कन्या, धान्य, etc., are known as independent स्वरित's. When an independent स्वरित is immediately followed by an उदात्त or another independent स्वरित, the numeral १ or ३ is put after it according as it is ह्रस्व or दीर्घ[1]. In the present case *yuyodhi asmát* becomes *yuyodhyâsmát*, so the *yâ* is an independent स्वरित. It is followed by *smá** which is उदात्त. And it is a ह्रस्व vowel. So the numeral १ is put after it. Had it been a दीर्घ vowel, the numeral ३ would have been put after it.† It must be noted in this connexion that in the case of a ह्रस्व स्वर the vowel itself is not marked at all, the numeral १ being marked with both the vertical stroke above and the horizontal stroke below. In the case of the numeral ३, the vowel itself is also marked with the horizontal stroke below.

---

[1] This is known as कम्पस्वर. See Appendix I. *Cf. RP.* iii. 12:

जात्योऽभिनिहितश्चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।
एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥

* स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्. महाभाष्यम् १।१।५१

† As in सुप्राव्ये३ यजमानाय x. 125. 2. In पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् vi. 11. 2 both the numerals have been used.

As in the Padapāṭha दुयोधि occurs by itself we do not get the numeral. In the case of येन स्वः स्तभितं येन नाकः x. 121. 5 we do not get the कम्पस्वर in the Saṁhitā-text, as the independent स्वरित of स्वः is immediately followed by an अनुदात्त. In the Padapātha, however, the रजात character of the विसर्जनीय is brought out by affixing इति to स्वः and since the initial vowel of इति is उदात्त, the independent स्वरित of स्वः is immediately followed by the उदात्त, so we have स्व१रिति स्वः. In cases like क्वो३ विश्वानि सौभगा i. 38. 3 we have the कम्पस्वर both in the Saṁhitā-text and the Pada-text (क्वो३ इति) because the first इ of इति in Pp. is उदात्त just as the इ of विश्व in Sp. is उदात्त. In स्वः१ सनिता i. 129. 2 also कम्पस्वर occurs both in Sp. and in Pp.

द्वेषांसि—neuter nouns formed with *-as* and *-an* are accented on the radical syllable and express abstract ideas. The corresponding masculine nouns are accented on the suffix and denote 'agent'. Skt. *dvéṣas-*, Av. *dvaēšah.*, *ṯbaēšah.*, Middle Persian *bēš*. The Aryan root is द्वि 'to fear' of which द्विष् is an extended form. Cf. अभ्यसितान् ii. 12. 1.

This stanza is found in TS. iv. 2. 3. 4 where *b* is read as वसुदावा वसुपतिः and where Sāyaṇa explains द्वेषांसि as शत्रुभिः कृतान् द्वेषान्. Uvaṭa and Mahīdhara explain it as दौर्भाग्याणि [वा° सं° १२।४३].

5

स नो वृष्टिं दिवस्परि	सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि ।
स नो वाजमनर्वाणम् ।	सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।
स नः सहस्रिणीरिषः ॥५॥	सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥५॥

[Bring] thou (*sáḥ*) [*tvám*] to us (*naḥ*) rain (*vṛṣṭím*) from (*pári*) heaven (*diváḥ*), thou (*sáḥ*) [*tvám*] to us (*naḥ*) booty

(*vā'jam*) undisputed (*anarvā'ṇam*), [give] thou (*sáḥ*) [*tvám*] us (*naḥ*) thousandfold (*sahasriṇīḥ*) food (*iṣaḥ*).

(सः स एवाग्निः नः अस्मदर्थं दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात्। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी*। वृष्टिं करोतीति च शेषः। स एव नः अस्मदर्थम् अनर्वाणम् अविचलमनल्पं वाजं बलं ददातु। तथा सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि इषः अन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥५॥)

दिवस्परि—"*pari* (Av. *pairi*, Gk. *peri*) 'around' takes the acc. primarily, but secondarily and more frequently the abl. in the sense of 'from (around)'." MACDONELL, *Vedic Grammar* 176, 1*a*, p. 208. In classical Skt. परि governs the Abl. in the sense of वर्जन (अपपरी वर्जने). *Cf*. ix. 65. 24 ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम्। सुवाना देवास इन्दवः॥ 'May these celestial drops, expressed, pour forth upon us, as they flow, Rain from the heavens and hero strength."

परि—निपातत्वादाद्युदात्तः। संहितायां 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' [८।३।५१] इति [विसर्जनीयस्य] सत्वम्। अध्यर्थं उपर्यर्थं इति वृत्तिः। S. under ii. 31.1.

अनर्वाणम्—भ्रातृव्यरहितम् (without a rival)। अत एव श्रुत्यन्तरब्राह्मणेन मन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम्—अनर्वा प्रेहीत्याह। भ्रातृव्यो वा अर्वा। भ्रातृव्यापनुत्त्यै। [तै° सं° ६।३।८।४]। S. on RV. i. 37. 1 अर्तेः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते [३।२।७५] इति दृशिग्रहणाद्भावे वनिप्। नञा बहुव्रीहौ, अमि, अर्वणस्त्रसावनञः [६।४।१२७] इति पर्युदासात् तादेशाभावे सर्वनामस्थाने च° [६।४।८] इत्युपधादीर्घत्वम्। नञ्सुभ्याम् [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। S. on RV. i. 51.12. Arnold (*Vedic Metre*, p. 130*c*) proposes to read अनर्वणम् here, in vii. 97. 5*d* and viii. 92. 8*a*, for metrical reasons.

In the *Nirukta* (vi. 23) अनर्वा is explained as अप्रत्यृतोऽन्यस्मिन् which is explained by D. thus: यः अन्यस्मिन् न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः अनर्वा इत्युच्यते। अनर्वाणं स्वेन महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन।

---

* *Cf*. अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी, 'अधिपरी अनर्थकौ' [१।४।९३] इति स्मरणात्। S. under AV. ii. 3. 1; परीति पञ्चमीद्योतकः *Ibid*. xx. 20. 7.

† S. has missed the third नः.

वाजम्—वाज from √वज् 'to move about (वज व्रज गतौ), to be strong means liveliness, strength, hence that which makes us strong and lively, *i.e.*, food, thence conflict, booty. वृषादित्वादाद्युदात्तः।

सहस्रिणीः—*cf.* ix. 97. 25 स नः सहस्रा बृहतीरिषो दाः "Give us food ample, thousandfold." 'अत इनिठनौ' इतीनिः। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्।

इषः—f. (from इष् to desire or इष् to send, to set in motion) food, nourishment.

In vi. 17. 14 also the prayer is for वाज, श्रवस्, इष् and रै—स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान्—"So, Indra, form us brilliant holy singers, for strength, for glory, and for food and riches."

In this stanza the verb is not mentioned. To avoid the difficulty Grassmann, Weber and others regard the three सनः's as verbs from षणु दाने meaning 'to give, to grant'. This is ingenious but not convincing. The verb can easily be supplied. There is no reason why Vāmana's dictum लिङ्गाध्याहारौ [काव्यालङ्कारसूत्र v. 1. 14] should not be applicable to the Vedas. The two best known examples in classical Sanskrit are:

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा।
वाहिनो जलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष॥

(The verbs धाक्षीत्, भाङ्क्षीत्, उद्धार्षीत्, छैत्सीत्, भैत्सीत् etc. are to be supplied;) and

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा।
यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः॥

(छिनत्ति, सिञ्चति, पूजयति are to be supplied).

Similar ellipsis of verbs is found in many other stanzas of RV.:

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः।
दिविस्पृग् यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन्॥ x. 168. 1.

[I will] now [declare] the greatness of Vāta's car. Its sound comes crashing, thundering. Touching the sky it goes, making ruddy hues and also speeds over the earth throwing up dust.

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम्।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम्॥ x. 1. 5.

[I invoke] the splendid-carred Hotṛ of the worship, the resplendent banner of each sacrifice, claiming by his greatness half of each sacrifice, even Agni guest of men in glory.

मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसि नहि ते अन्तः शवसः परीणशे ।
अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद् वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत ॥ i. 54. 1.

[Forsake] us not, O bounteous one, in this strait in battles; the limit of thy might is not to be comprehended; thou makest the rivers scream, thou crackest the roaring forests. How is it that the worlds do not collide in terror?

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । i. 173. 12.

[Entangle] us not, O Indra, in these fights with the gods, for here, O mighty one, is thy share of the oblation.

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ v. 7. 1.

[Bring], ye friends, your united food and (united) praise to Agni, the highest of human dwellings, the son of strength, the mighty one.

6

ईळानायावस्यवे	ईळानाय | अवस्यवे |
यविष्ठ दूत नो गिरा ।	यविष्ठ | दूत | नः | गिरा |
यजिष्ठ होतरा गहि ॥६॥	यजिष्ठ | होतः | आ | गहि ॥६॥

To him who as seeking protection (*avasyáve*) invokes thee (*ī'ḷānāya*) for us (*naḥ*) with words of praise (*girā'*), O youngest (*yáviṣṭha*) messenger (*dūta*), come (*ā' gahī*), O most sacrificing (*yájiṣṭha*) Hotṛ (*hotaḥ*).

(हे यविष्ठ युवतम, दूत देवानां यज्ञादिसूचक, यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य, होतः देवानामाह्वातरग्ने नः गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ईळानाय पूजयित्रे अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम् आगहि आगच्छ ॥६॥)

ईळान—pr. part. Ātm. from ईड्. See p. 22.

अवस्यवे—Dat. sing. of अवस्यु. अवस्शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्। क्याच्छन्दसि इति उ-प्रत्ययः। *Cf.* मृगयु in class. Skt.

यविष्ठ and यजिष्ठ are formed with the superlative suffix इष्ठन् from यु and यज् respectively. 'अतिशयेन युवा यविष्ठः। अतिशायने तमबिष्ठनौ [५।३।५५]। स्थूलदूर° [६।४।१५६] इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः।' S. on i. 22. 10. यजिष्ठ—'यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसि [५।३।५९] इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्ठन्। तुरिष्ठेमेयःसु [५।४।१५४] इति तृलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्।' S. on i. 36. 10.

यजिष्ठ—The superlative suffix इष्ठन् is added directly to the root यज. Acc. to Indian grammarians इष्ठन् is added to यष्टृ which drops its तृ before the suffix. Bharatasvāmin explains यजिष्ठम् thus: यजिष्ठम् यष्टृतमम्। मनुष्येभ्य ऋत्विग्भ्य आधिक्येन यष्टारम्। अग्नीध्र-प्रभृतय ऋत्विजः स्वं स्वं यागं कुर्वन्ति। तेषां सर्वेषामार्त्विज्यमग्निरेव करोतीति यजिष्ठ उच्यते। आर्त्विज्यानि हि सर्वाणि मन्त्रप्रधानानि। ह्रिमावाश्च वाङ्मयाः। वाचश्चाग्निरधिष्ठाता। अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत् [ऐ° उ° २।४] इति ह्यैतरेयोपनिषदि श्रुतम्। अतः सर्वाण्यार्त्विज्यान्यग्नेरेव। तथाच मन्त्रः [ऋ° सं° २।१।२]:

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे॥

Agni is also described as यजीयान्; स देवान् यक्षदिषितो यजीयान् iii. 4. 3. desired by us may he, the best sacrificer, worship the gods. "He (Agni) is the most adorable, the most eminent of Hotṛs (x. 2. 1, 91. 8). He is also termed an अध्वर्यु (iii. 5. 4) and (like Bṛhaspati, Soma and Indra) a *Brahman* or praying priest (iv. 9. 4). He is the accomplisher of the rite of sacrifice, promoting it by his occult power, making the oblations fragrant (x. 15. 12), and causing the offerings which he protects to reach the gods."

यविष्ठ—इष्ठन् is added directly to √यु. Agni is called the most youthful deity because he never grows old, being kindled every day, and not because he "was raised to and included in

the Vedic pantheon last of all." "Every morning Agni is produced anew for the sacrifice; this secures for him the appropriate epithet 'the youngest'. On the other hand, he is the same old Agni, and now comes a good deal of playful or mystic handling of this paradox. His new births are contrasted with his old; having grown old, he is born again as a youth. Thus it happens that he is called 'ancient' and 'very young' in the same passage." BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, p. 160.

Similar superlatives are found in later स्तोत्र's also:
नमो नेदिष्ठाय प्रियदव दविष्ठाय च नमो नमः क्षोदिष्ठाय स्मरहर महिष्ठाय च नमः।
नमो वर्षिष्ठाय त्रिनयन यविष्ठाय च नमो नमः सर्वस्मै ते तदिदमतिसर्वाय च नमः॥ महिम्नस्तोत्रम्।

दूत—from दू to go to a distance, Gk. *deuomai* be at a distance from. दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा। *Nir.* v. 1. दे[द ?]वतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः S. under vii. 91. 2. Av. *dūta*-. Skt. दूर, दवीयस्, etc. are cognate.

Unlike वसुदावन् in st. 3, दूत and होतः are here unaccented, as they are preceded by the attributive adjectives यविष्ठ and यजिष्ठ respectively (नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् viii. 1. 73). यविष्ठ and यजिष्ठ are accented as standing at the beginning of pādas. In वसुपते वसुदावन् the attributes are predicated separately of Agni and so each is accented as beginning a new sentence. In होतर्यविष्ठ सुक्रतो RV. iv. 4. 11 neither यविष्ठ nor सुक्रतो is accented because they are connected attributively with होतः and cannot be regarded as standing at the beginning of new sentences.

गह्नि—See p. 65.

7

अन्तर्ह्यग्न ईयसे	अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे ।
विद्वाञ्जन्मोभया कवे ।	विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।
दूतो जन्येव मित्र्यः ॥७॥	दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥७॥

Because (*hi*) thou, O Agni (*agne*), goest between, *i.e.* mediatest between (*antár ī yase*) both (*ubháyā*) the races (*jánma*) *i.e.*, gods and men, as an experienced person (*vidvā́n*), O wise one (*kave*), as messenger (*dūtáḥ*), like a friendly (*mitryaḥ*) match-maker (*jányā iva*) between two families or like a friend (*mitryaḥ*) between two acquaintances (*jányā iva*).

हे कवे मेधाविन् अग्ने, अन्तः जनानां हृदये ईयसे हि गच्छसि जानासि वा। हिः 'स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते' [ऋ° सं° ४।८।४] इत्यादि-मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। कीदृशस्त्वम्? उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टॄणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानाञ्च सम्बन्धीनि, विद्वान् जानन् सन्। ईयसे इति सम्बन्धः। तत्र दृष्टान्तः। जन्यः जनेभ्यो हितो मित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूतः[1] इव। स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयस इत्यर्थः॥७॥

ईयसे—The root ई is दिवादि आत्मनेपदिन्. *Cf.* Beng. उदीयमान कवि. अन्तर्-ई governs the Acc. उभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते i. 35. 9, सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते i. 160. 5. In classical Skt. अन्तर् is used with षष्ठी, hence S. says: अस्माकमन्तरीयसे. The verb is accented because of the presence of the paritcle हि. हि च ८।१।३४. V. G. S., p. 467, 19 B.

जन्मोभया—जन्म उभया, class. जन्मानि उभयानि. As in class. Skt., उभय is used either in the sing. or in the pl., whereas उभ is used in the dual. Here उभय has been used in the plural as it means दैव्यानि पार्थिवानि जन्मा v. 41. 14.

In the Nom. Acc. pl. neut. of *an*-stems the ending is generally *-āni* as in classical Skt. Beside this *-āni* the short endings *ā* and *a* are also found in RV. and AV. The Pp. shows *a* in these cases, except in the case of *ahā* and *śīrṣā* where

---

[1] *Cf.* दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ii. 39. 1 where जन्या is an adj. to दूता (dual) though S. does not take it in that way. Sandhi with इव after the elision of the visarjanīya is not foreign to RV.

the sing. (*áhaḥ*, *śiraḥ*) differs from the pl. and where the short *a* hardly ever occurs in RV.

It is just possible that the author of Pp. is right in regarding the form with the short *a* as original, the singular being used for the plural at a period when the neuter plural form had not yet fully developed. Thus we have in RV. i. 64. 5 ऊधर्दिव्यानि and viii. 25. 17 मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत्.

c is explained differently by different scholars. VM. explains: दूत इव जनपदान् मिवहितः. Some take जन्येव as equivalent to जन्याम् इव, *i.e.*, जन्यानामिव. Others follow S. in regarding it as made up of जन्यः इव. Still others analyse जन्येव into जन्ये व. It would, however, appear best to translate: like a friendly messenger between two families. Pāṇini merely says संज्ञायां जन्याः iv. 4. 52. Macdonell explains it as "the relatives of the bridegroom".

8

स विद्वाँ आ च पिप्रयो	सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः ।
यक्षि चिकित्व आनुषक् ।	यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।
आ चास्मिन्त्सत्सि बर्हिषि ॥८॥	आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥८॥

Mayest thou (*sáḥ*) [*tvám*] an expert (*vidvā'n*) invite (the gods) (*ā' piprayaḥ*) and worship them (*yákṣi ca*), O wise one (*cikitvaḥ*), in proper order (*ānuṣák*) and take thy seat (*satsi*) on (*ā'*) this (*asmín*) sacred grass (*barhíṣi*).

हे अग्ने, सः त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन्, आ च पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः। हे चिकित्वः चेतनावन्, आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान्। आसत्सि आसीद च अस्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥८॥

विद्वाँ—Nom. sing. of perfect part. of विद् 'to know'. See p. 70. For absence of reduplication, see p. 71. For nasalization see p. 32. Final *n* after *ā* is changed to ँ before vowels. नकार आकारोपधः पदान्तोऽपि स्वरोदयः। लुप्यते RP. iv. 65.

पिप्रयः—2 sg. subj. perfect of प्री 'to please'. The corresponding imper. is पिप्रीहि. आ-प्री used in the sense of 'to invite'; *cf*. x. 2. 1:

पिप्रीही॒ दे॒वाँ उ॑श॒तो य॑विष्ठ वि॒द्वाँ ऋ॒तूँर्ऋ॑तुपते यजे॒ह।
ये दैव्या॑ ऋ॒त्विज॒स्तेभि॑रग्ने॒ त्वं होतॄ॑णाम॒स्याय॑जिष्ठः॥

Gladden the yearning gods, O thou most youthful one; worship them here, O lord of seasons, knowing seasons. With those that are the celestial priests, O Agni, thou art the best worshipper among the Hotṛs.

viii. 39. 9: स त्रीँरे॑काद॒शाँ इ॒ह यक्ष॑च्च पि॒प्रय॑च्च may he worship here and please the thrice eleven ones. (S. यक्षत् यजतु...पिप्रयच्च कामैः पूरयतु). vii. 17. 4 स्वध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दा॒ यक्ष॑द्दे॒वाँ अ॒मृता॑न् पि॒प्रय॑च्च may Jātavedas offer good worship, worship the Gods and please the immortals. In viii. 39. 9 यक्षच्च पिप्रयच्च, पिप्रयत् is accented. Here, however, पिप्रयः is unaccented, the rule चवायोगे प्रथमा P. viii. 1. 59 being अनित्य so far as the Saṁhitās are concerned. V. G. S., p. 468, f.n. 1.

यक्षि, सत्सि—These are two of the several present forms in which सि is added directly to the root and which are used in an imperative sense. यक्षि। लोटि बहुलं छन्दसि [२।४।७३] इति शपो लुक्। 'सेर्ह्यपिच्च' [३।४।८७] इति हेरभावश्छान्दसः। षत्वकत्वे। i. 31. 17 S. सत्सि। षद्लृ विशरण-गत्यवसादनेषु [धा° १।९५१] लटः सिपि शपो बहुलं छन्दसि [२।४।७२] इति लुक्। 'न लुमताङ्गस्य' [१।१।६३] इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् 'पाघ्रा°' [७।३।७८] इत्यादिना सीदादेशो न भवति। i. 12. 4. S. says practically the same thing under iii. 14. 2, though he explains सत्सि in both the cases as an imperative. So the better way would be to explain the formation like that of यक्षि. Under iii. 17. 3. S. says: यक्षि। यजेर्दानार्थस्य लेटि रूपम्। Under iii. 53. 2 he rightly regards यक्षि as Aor. first person sing. and says: 'स्वरितञितः°' इत्यात्मनेपदम्। तस्य लुङि सिचि 'एकाचः°' इतीट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना षत्वम्। 'षढोः कः सि' इति कुत्वम्। सिचः सकारस्य षत्वम्।

निघात:। Under i. 9. 1 S. says सत्सि। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति संहिरादेशाभाव:। Under उषो गोअर्यां उप मासि वाजान् i. 92. 7 S. is silent.

चिकित्व:—Av. *cikiθwāo* (Skt. *cittiḥ* Av. *cištiḥ*) Voc. sing. of the perf. part. of चित् 'to perceive' which is merely an extended form of चि to observe; चिन्त is a later form of this चित्. Note that the original guttural has been restored as in the case of जि, वच्, etc. V.G.S., p. 182, §157*a*. Indian grammarians read two roots चिती संज्ञाने (i. 39) and कित ज्ञाने (iii. 20). This is from the latter. The Voc. of stems ending in मत्, वस् and ईयस् ends in visarjanīya in the Vedas. मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि. P. viii. 3. 1.

आनुषक्—आ समन्तात् अनुषजति इत्यानुषक्। षञ्ज सङ्गे। धात्वादे: ष: स: [६।१।६४]। क्विप् च [३।२।७६] इति क्विप्। अनिदिताम्° [६।४।२४] इति नलोप:। आङन्वोरुपसर्गयो: प्राक् प्रयोग:। गतिसमास:। 'उपसर्गात् सुनोति°' [८।३।६५] इत्यादिना षत्वम्। [गतिकारकोपपदात् कृत् ६।२।१३९ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।] S. on i. 13. 5. So also under iii. 11. 1. Under v. 9. 1 S. explains correctly अनुपूर्वस्य षञ्जे: क्विप्, नकारलोप: कुत्वं च। धात्वादे: सकारस्य उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना षत्वम्। दीर्घश्छान्दस:। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। "आनुषक् इति नामानुपूर्वस्य, अनुषक्तं भवति।" *Nir*. vi. 14. The lengthened grade is also found in the corresponding Av. form *ānušhaxš* and in Ved. *ānu-ṣūka-*, *ānu-jvara-*, etc., and in Pāli *ānu-bhāva-*. It is not analysed by Śākalya but Gārgya divides it into आनु and षक्.

बर्हिषि—Loc. governed by the prep. आ. Where, however, आ is taken with सद Acc. is used; as, इमं यम प्रस्तरमा हि सीद x. 14. 4. Skt. *barhis-*, Av. *varezis̆*, bolster, cushion, Modern Persian *bālis̆*, Beng. *bāliś* from बृह् (**bhelgh*) to swell. Eng. *belly*, *bellows*, etc., are cognate.

———

INDRA

Characteristic Features

Indra is the great hero among the gods. The largest number of hymns in RV. are addressed to him.* The accomplishment of all deeds of might is his function. (या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् *Nirukta*, vii. 10†). In a hymn (iv. 42) in which Indra and Varuṇa are boastfully dilating on their respective claims to greatness Indra says:

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।
कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयर्मि रेणुमभिभूत्योजाः ॥५॥
अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।
यन्मा सोमासो ममदन् यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥६॥

"Heroes with noble horses, fain for battle, selected warriors, call on me in combat.

I, Indra Maghavan, excite the conflict; I stir the dust, Lord of surpassing vigour.

All this I did. The Gods' own conquering power never impedeth me whom none opposeth.

When lauds and Soma-juice have made me joyful, both the unbounded regions are affrighted."

Even as an infant Indra like Herakles of Greek mythology manifested his war-like tendencies. As soon as he was born, the slayer of Vṛtra grasped his arrow, and asked his mother, "Who are they that are renowned as fierce warriors?" (जज्ञानो नु

---

* 250 hymns (*i.e.*, about one-fourth of the entire RV.) are devoted to Indra singly and at least 50 more in conjunction with other deities.

† रसादानं तु कर्मास्य वृत्रस्य च निबर्हणम् ।
स्तुतेः प्रभुत्वं सर्वस्य बलस्य निखिला कृतिः ॥

Bṛhaddevatā, ii. 6.

शतक्रतुं विं पृच्छदिति मातरम्। क उग्राः के ह शृण्विरे॥ viii. 77. 1). "He, far away, and yet a child, cleft the cloud smitten by his voice. He, yet a boy exceeding small, mounted his newly fashioned car. He for his Mother and his Sire cooked the wild mighty buffalo." viii. 69. 14-15.

His parents are spoken of differently in different passages. Thus in viii. 61. 2 Heaven and Earth are described as his father and mother: "For, him, strong independent Ruler, Heaven and Earth have fashioned forth for power and might" (तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः). "Thy father, Dyaus, esteemed himself a hero: most noble was the work of Indra's maker, His who begat the strong bolt's Lord who roareth, immovable like earth from her foundation." (सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत्। य ईं जजान स्वर्यं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम॥ iv. 17.4). In RV. x. 101. 12 Indra is called the son of Niṣṭigrī, who is identified by the commentator with Aditi. In AV. iii. 10. 12, Indra is described as the son of Ekāṣṭakā who gave birth to him after practising severe austerities (एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्। तेन देवा व्यसहन्त शत्रून् हन्ता दस्यूनामभवच्छचीपतिः॥) In RV. iii. 49. 1 Indra is said to have been produced by the gods as a destroyer of enemies (घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः). In later literature, as is well known, Indra is the son of Aditi and Kaśyapa.

In RV. vi. 59. 2 Indra and Agni are described as twin brothers (समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा). In vi. 55. 5 Pūṣan is called Indra's brother (भ्रातेन्द्रस्य). In x. 55.1 his brother's children are mentioned (उदस्तभ्नाः पृथिवीं द्यामभीके भ्रातुः पुत्रान् मघवन् तित्विषाणः).

His wife is often alluded to. तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याहि।...सम् पत्न्यामदः। i. 82. 5, 6. So go exhilarated to thy dear wife. Be exhilarated with thy wife.

In the *Raghuvaṁśa* Kālidāsa describes the pitiable condition of Śacī at the continual absence of Indra from his home on account of sacrifices:

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान् मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ vi. 23.

In RV. also the poet describes the perplexity he fancies Indra must feel in choosing between the attractions of home and those his worshippers have to offer in the way of soma-libations.

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदित्त्वा युक्ता हरयो वहन्तु ।
यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ ॥
परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥
अपाः सोममस्तमिन्द्र प्रयाहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ iii. 53. 4-6.

'A wife, Indra, is one's home*; she is a man's dwelling; therefore let thy horses be yoked, and carry thee thither. But whenever we pour forth a libation of soma, then may Agni hasten to call thee. Depart, Indra; come hither, brother Indra; in both quarters thou hast inducements. Whenever thy great chariot halts, thy steed is unharnessed. Depart, Indra, to thy home; thou hast drunk the soma; thou hast a lovely wife, and pleasure in thy house. Wherever thy great chariot halts it is proper that thy steed should be unharnessed.' RV. iii. 53. 4-6.

Indra's wife is इन्द्राणी, (even as Varuṇa's wife is वरुणानी and Agni's wife अग्नायी) इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नायीं सोमपीतये ॥ i. 22. 12). In x. 86. 11 Indrāṇī is described as the most fortunate of women, for her husband shall never, at any future time, die of old age (इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । नह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिः...॥ In the *Aitareya Brāhmaṇa* (xii. 11) Prāsahā is given as

---

* This is the original of *Mahābhārata*, xii. 144. 6: न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

the name of Indra's dear wife (*सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम). This Prāsahā is regarded as the same as Indrāṇi who is the dear wife of Indra in the *Śatapatha Brāhmaṇa* (xiv. 2. 1. 8): इन्द्राणी ह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी। तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः।

As regards Śacī there is a great difference of opinion among scholars most of whom think that Śacīpati which in RV. means 'lord of strength' gradually came to mean 'husband of Śacī' by popular etymology and gave rise to the idea that Śacī is the wife of Indra. Pischel, however, holds that Śacī is the name of Indra's wife not only in later literature but in RV. also (*Vedische Studien*, II. 52).

Indra is more closely associated with the Maruts than with any other god whence his name Marutvat (p. 59). "With Agni Indra is more frequently coupled as a dual divinity than with any other god......... Indra is further often coupled with Varuṇa and Vāyu, less frequently with Soma, Bṛhaspati, Pūṣan and Viṣṇu" (*Vedic Mythology*, p. 57)†.

A variety of vague and general epithets are lavished upon Indra. He is distinguished as youthful, ancient, strong, agile, martial, heroic, bright, undecaying, all-conquering, lord of unbounded wisdom and irresistible power and prowess, wielder of the thunderbolt, etc. etc. He has vigour in his body, strength in his arms, a thunderbolt in his hands, and wisdom

---

* Was it this fact that gave rise to the idea of Śacī's presence in Svayaṁvarasabhās as described in *Raghu* vii. 3 सान्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः and *Naiṣadha* ix. 78:

न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची।
स एव राजव्रजवैशसात् कुतः परस्परस्पर्धिवरः स्वयंवरः॥

† अथास्य संस्तविका देवाः—अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः। *Nir.* vii 10. संस्तुतश्चैव पूष्णा च विष्णुना वरुणेन च। सोम-वाय्वग्निकुत्सैश्च ब्रह्मणस्पतिनैव च॥ बृहस्पतिना चैव नाम्ना यश्चापि पर्वतः। *Bṛhad-devatā* ii. 2-3.

in his head (जठरे सोमं तन्वी सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् । ii. 16. 2. इन्द्रस्य वज्र आयसो निमिश्ल इन्द्रस्य बाह्वोर्भूयिष्ठमोजः । शीर्षन्निन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्त श्रुत्या उपाके ॥ viii. 96. 3). He assumes the most beautiful forms and is invested with the ruddy lustre of the sun (हरित्वता वर्चसा सूर्यस्य श्रेष्ठै रूपैस्तन्वं स्पर्शयस्व x. 112. 3).

His whole appearance is ruddy or golden (हरिवर्पस् x. 96. 1, हिरण्ययः i. 7. 2). He has golden arms (हिरण्यबाहुः vii. 34. 4) which are long and far extended (पृथू करस्ना बहुला गभस्ती vi. 19. 3, महाहस्ती viii. 81. 1). His beard is frequently mentioned. It is violently agitated when he is exhilarated or puts himself in motion (प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानः ii. 11. 17, प्र श्मश्रु दोधुवत् x. 23. 1). His forms are endless; he can assume any shape at will (विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ iii. 38. 4, यथावशं तन्वं चक्र एषः iii. 48. 4, रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् iii. 53. 8. रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ vi. 47. 18).

Carrying in his hand a golden whip (कशा हिरण्ययी viii. 33. 11), he is borne on a shining golden car, with a thousand supports (आ...रथं तिष्ठ हिरण्ययं...सहस्रपादम् viii. 58. 16), which moves about more swiftly than thought (यस्ते रथो मनसो जवीयान् एन्द्र तेन सोमपेयाय याहि, x. 112. 2), and is drawn by two tawny (हरी) steeds, snorting, neighing, and irresistible (शश्वदिन्द्रः पोप्रुथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसद्भिर्धनानि i. 30. 16), with flowing golden manes (हिरण्यकेश्या viii. 32. 29), with hair like peacocks' feathers (आ...हरिभिर्याहि मयूररोमभिः iii. 45.1), which rapidly traverse vast distances (यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ii. 16. 3), and transport him as a hawk is borne by its wings (आ त्वा मदच्युता हरी श्येनं पक्षेव वक्षतः viii. 34. 9). His car and horses appear to have been formed by the Ṛbhus (अतक्षन् रथमश्वाय तक्षन् v. 31. 4). He is also said to be borne by the horses of the sun (अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा x. 49. 7), or by those of the wind (युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः x. 22. 4). The same deity is said to have Indra for his charioteer (इन्द्रसारथिः, iv. 48. 2). The horses of Indra are declared to be yoked by the power of prayer (युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी i. 82. 6), which is no doubt only another mode of saying that it is in consequence of the

importunity of his worshippers that he makes ready his chariot to come, and receive their oblations and fulfil their desires.

The thunderbolt of Indra is generally described as having been fashioned for him by the Indian Hephaistos, Tvaṣṭṛ, the artificer of the gods (त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् i. 85. 9), but according to other texts it appears to have been made and given to Indra by Kāvya Uśanas (यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद् वृत्रहणं पार्यं ततक्ष वज्रम् i. 121. 12). Its natural mode of production is alluded to in viii. 100. 9, where it is said: The thunderbolt lies in the (aerial) ocean, enveloped in water (समुद्रे अन्तः शयत उद्ना वज्रो अभीवृतः. This thunderbolt is sometimes styled golden (हिरण्यय i. 57. 2), sometimes ruddy (हरित x. 96. 3) but it is also described as being of iron (आयस i. 52. 8); sometimes it is represented as four-angled (चतुरश्रि iv. 22. 2), sometimes as hundred-angled (शताश्रि vi. 17. 10), sometimes as hundred-jointed (शतपर्वन् i. 80. 6) and sometimes as having a thousand points (सहस्रभृष्टि i. 80. 12). Indra is, in one place, represented as sharpening his thunderbolt as a bull its horns (शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः i. 55. 1). In viii. 59. 2 the thunderbolt put in Indra's hand is compared to the sun placed in the sky (दिवे न सूर्यः). In other passages this god is spoken of as armed with a bow and arrows (x. 103. 2-3). His arrows are described as golden (viii. 66. 11), as having a hundred points, and as being winged with a thousand feathers (शतब्रध्न इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत् viii. 77. 7). Indra is also declared to carry a hook (अङ्कुश). Thus in viii. 17. 10 दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि। यजमानाय सुन्वते ॥ it is said, 'May the hook be long wherewith thou reachest wealth to the worshipper who offers oblations.' Another instrument of warfare, a net, is assigned to Indra in AV.

Invoked by his mortal worshippers, Indra obeys the summons, and speedily arrives in his chariot to receive their offerings. He finds food provided for his horses and large libations of Soma-juice are poured out for himself to quaff. He becomes exhilarated by these libations, which are also frequently described as

stimulating his war-like dispositions and energies, and fitting him for his other functions, even for supporting the earth and sky. The gods are described as all hastening eagerly to partake of this beverage, but Indra is particularly addicted to the indulgence, viii. 2. 4 इन्द्र इत् सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः। अन्तर्देवान् मर्त्यांश्च ॥ Indra is the only drinker of Soma, a drinker of libations, of full vitality, among gods and men, viii. 6. 40 वृत्रहा सोमपातमः, viii. 50. 2 सोमकामं हि ते मनः. Indeed, it would appear to be to him an absolute necessity of life, as his mother gave it to him to drink on the very day of his birth (जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच vii. 98. 3). He is said to have drunk at one draught thirty bowls of soma (एकया प्रतिधापिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम्। इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ viii. 77. 4). His worshippers invite him in the most naif manner to drink boldly (धृषत् पिब कलशे सोममिन्द्र vi. 47. 6), to drink like a thirsty stag (ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि। पिबा सोमं वशाँ अनु ॥ viii. 4. 10), or a bull roaming in a waterless waste (धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् v. 36. 1), and fill his belly or his two bellies by copious potations. The Soma-draughts are said to resort to him as birds to a leafy tree; and to flow to him as waters to the ocean, or rivulets to a lake; and his worshippers are then said to magnify him as grain is developed by showers of rain. (वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः.... आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम्। वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ x. 43. 4. 7). The sensations of the god after drinking soma-juice are described in x. 119. He is also spoken of as eating the flesh of bulls, or buffaloes, at the same time that he drinks the draughts of Soma (अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान् पिबसि त्वमेषाम्। पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषां पृक्षेण यन्मघवन् हूयमानः ॥ x. 28. 3). Three hundred (महिषा त्री शतानि) are mentioned in v. 29. 7 f., one hundred (शतं महिषान्) in viii. 66. 10 and one in x. 27. 2.

The hymns, prayers, and worship addressed to Indra are described as stimulating his energies and increasing his vigour (ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना i. 52. 7, उक्थैर्वावृधानः ii. 11. 2, यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनोऽभूत् ॥...यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः iii. 32. 12, 13,

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानः iii. 34. 1, इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् v. 31. 10. इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्दवः viii. 13. 16, यज्ञ इन्द्रमवर्धयत् viii. 14 5; 11, वार्णं त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि viii. 98. 8), and the worshippers (as well as the gods) are said to place the thunderbolt in his hands and to assist its efficacy (आ ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् i. 63. 2; ii, 20. 8). The other deities, too, are described as infusing strength into Indra (तस्मिन्नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुः i. 80. 15). He is impelled and fortified by the Maruts. With Bṛhaspati as his ally he overthrew all the enemies of the gods who assailed him (viii. 96. 15 विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे).

Thus exhilarated and encouraged (त्रिकद्रुकेष्वपिबत् सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ii. 15. 1) Indra hurries off, escorted by troops of Maruts, and sometimes attended by his faithful comrade Viṣṇu (इन्द्रस्य युज्यः सखा i. 22. 19) to encounter the hostile powers in the atmosphere who malevolently shut up the watery treasures in the clouds. These demons of drought, called by a variety of names*, as Vṛtra, Ahi, Śuṣṇa, Namuci, Pipru, Śambara, Uraṇa, etc., etc. (i. 121. 9-10; ii. 14. 4 ff.; viii. 32. 2-3), armed, on their side also, with every variety of celestial artillery (नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च i. 32. 13) attempt, but in vain, to resist the onset of the gods. Heaven and earth quake with affright at the crash of Indra's thunder (इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही। यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीः....॥ अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था जगच्च रेजते॥ i. 80. 11, 14), and even Tvaṣṭṛ himself, who forged the bolts, trembles at the manifestation of their wielder's anger (त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भिया i. 80. 14). The enemies of Indra are speedily pierced and shattered by the discharge of his ironshafts (अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः॥ i. 32. 5). The water, released from their imprisonment, descend in torrents to the earth, fill all the rivers, and roll along to the ocean (वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः

* स यद्वर्तमानः समभवत् तस्माद् वृत्रः, अथ यदपात् समभवत् तस्मादहिः। तं दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च परिजगृहतुः, तस्माद् दानव इत्याहुः। ŚB. i. 6. 3. 9.

समुद्रमव जग्मुरापः i. 32. 2). The gloom which had overspread the sky is dispersed, and the sun is restored to his position in the heavens (त्वं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित् सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे i. 51. 4; अयच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे i. 52. 8; ii. 19. 3). Constant allusions to these elementary conditions occur in every part of the Ṛgveda and the descriptions are sometimes embellished with a certain variety of imagery. The clouds are represented as mountains, or as cities or fortresses of the Asuras (यः शतं शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ii, 14. 6; भेत्ता पुरां शश्वतीनाम् viii. 17. 14, त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दर्ता पुरामसि viii. 98. 6) which are variously characterized as the autumnal (पुरः...शारदीः i. 131. 4; vi. 20. 10), the moving (पुरं चरिष्णुम् viii. 1. 28) and the iron (आयसीः ii. 20. 8) or stone-built (शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्। दिवोदासाय दाशुषे ॥ iv. 30. 20) cities of the Asuras which Indra overthrows. He casts down his enemies when he discovers them on the aerial mountains (अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणम् i. 32. 2; उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि। अवाहन्निन्द्र शम्बरम् ॥ iv. 30. 14) or hurls them back when they attempt to scale the heavens (मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः। अव दस्यूँरधूनुथाः ॥ viii. 14. 14). One of them he crushes under his foot (अर्बुदं नि क्रमीः पदा i. 51. 6), or pierces with ice (हिमेनाविध्यदर्बुदम् viii. 32. 26). He strikes off the head of Namuci with the foam of the waters (अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः viii. 14. 13). One of his opponents, Uraṇa, is described as a monster, with ninety-nine arms (य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून् ii. 14. 4) and another as having three heads and six eyes (स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ॥ x. 99. 6).

"The songs leave no doubt that the myth of Indra's dragon-fight refers to some powerful natural phenomenon. Heaven and earth tremble when Indra slays Vṛtra. He does not destroy the dragon *once* only, but repeatedly, and he is invited also in the future always to kill Vṛtra, and to release the waters. Already the old Indian Veda-interpreters tell us that Indra is a god of the thunder-storm and that by the mountains in which the waters are enclosed, we are to understand the clouds, in which Vṛtra—the demon of drought—keeps the waters imprisoned.

Most of the European mythologists agreed with this opinion and saw in Indra, armed with a thunder-bolt, a counterpart of the Teutonic Thunar, who swings the thunder-hammer Mjölnir, a thunder-god reaching back into the Indo-European prehistoric period, and in the dragon-fight a mythological representation of the thunder-storm. Hillebrandt, however, has tried to prove that Vṛtra is not a cloud-demon and not a demon of drought, but a winter-giant whose power is broken by the sun-god Indra; the 'rivers' which are imprisoned by Vṛtra and set free by Indra, are according to him, not the torrents of rain, but the rivers of the North-West of India which dry up in winter and are refilled only when the sun causes the masses of snow of the Himalaya mountains to melt." (WINTERNITZ, *Indian Literature*, pp. 83-84).

"Indra's chief traits, on the evidence of the repetitions, are two: first, his quality of demiurge, particularly as slayer of demons, and yet more particularly as slayer of Vṛtra-Ahi and liberator of the rivers of waters; second, his conspicuous position as chief consumer of Soma." BLOOMFIELD, *Vedic Repetitions*, p. 592.

In many passages the highest divine functions are attributed to Indra. He placed the sun a brilliant light in the sky (viii. 12. 30, vi. 30. 2). His first vigour supported the two worlds, the mountains, plains, waters and heavens (viii. 15. 2). In some places (iv. 19. 2, iv. 21. 10) Indra is called सम्राट्, or universal monarch, in other places (iii. 46. 1, vii. 82. 2, viii. 12. 14) स्वराट् a self-dependent sovereign. In viii. 6. 41 he is called an ancient *ṛṣi*, ruling alone by his might (ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा). In i. 174. 1 he is designated as असुर "the divine".

"Indra is a god of battle, the ideal of an everfighting, never-conquered hero, and, therefore, the favourite of the race fighting for new homes and rich herds. ...The man who trusts him in the decisive hour carries off the spoils of victory: in him the

Aryan has found an ally able to contend with the barbarians, who overthrows fifty thousand of the dark race, and casts down their strongholds." (KAEGI, *The Rigveda*, p. 43).

It will be observed that the attributes which are ascribed to him are chiefly those of physical superiority, and of dominion over the external world. In fact, he is not generally represented as possessing the spiritual elevation and moral grandeur with which Varuṇa is so often invested.

[Practically the whole of the above sketch, with slight exceptions which are specified, is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol. V. See also Macdonell's *Vedic Mythology*, pp. 54-66, Keith's *Religion and Philosophy of the Veda*, pp. 124-33, Bloomfield, *The Religion of the Veda*, pp. 173-82. Kaegi's *Rigveda*, pp. 40-49. Winternitz, *Indian Literature*, Vol. I, pp. 82-87. Perry, *Indra in the Rigveda*, JAOS., Vol. XI, pp. 117-208.]

Hymn No. 5

INDRA

ii. 12

म० २ सू० १२

गृत्समद ऋषिः। इन्द्रो देवता। त्रिष्टुप् छन्दः।

1

यो जात एव प्रथमो मनस्वा-	यः | जातः | एव | प्रथमः | मनस्वान् |
न्देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्।	देवः | देवान् | क्रतुना | परिऽअभूषत्।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां	यस्य | शुष्मात् | रोदसी इति | अभ्यसेताम्
नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥१॥	नृम्णस्य | मह्ना | सः | जनासः | इन्द्रः ॥१॥

He who (*yáḥ*), as soon as born (*jātáḥ evá*), the first (*prathamáḥ*) endowed with spirit (*mánasvān*), a god (*deváḥ*) surpassed (*paryábhūṣat*) the other gods (*devā'n*) in insight (*krátunā*), at whose (*yásya*) breath (*śúṣmāt*) heaven and earth (*ródasī*) were afraid (*ábhyasetām*), by the greatness (*mahnā'*) of his manliness (*nṛmṇásya*), he (*saḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

द्वितीयेऽनुवाके[1] एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तं गार्त्समदं[2] त्रैष्टुभमैन्द्रम् । [तथा चानुक्रान्तम्—'यो जातः पञ्चोना'[3] इति[4] ।] संसवे[5] निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद् 'यो जात एव' इति शंसेत् । 'यदि

---

[1] ऋग्वेदस्य द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि, द्वितीयेऽप्येकादश, तृतीये द्वादश, चतुर्थे पुनरप्येकादश । यो जात इति सूक्तं द्वादशमिति द्वितीयानुवाकस्य प्रथमसूक्तत्वमस्य सङ्गच्छते ।

[2] भार्गवोऽयं गृत्समदो द्वितीयमण्डलगतानां सूक्तानां द्रष्टा । 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इति सजनीयेन सूक्तेन गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् परमं च लोकमजयदित्यैतरेयब्राह्मणे समाम्नातम् ।

तथा चोक्तं भाष्यकृद्भिर्द्वितीयमण्डलव्याख्या-प्रारम्भे—'मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम् आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका—'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनमप्यनुक्रमणौ—

त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः ।
शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आङ्गिरस उच्यते ॥

इति । अत्र श्लोके प्रथमः पादो नवाक्षरः, त्वमग्ने तु गृत्समद इत्यपि पाठान्तरं क्वाप्युपलभ्यते ।

[3] 'अनिरुक्ता संख्या विंशतिः' इति परिभाषया पञ्चोना इत्यस्य पञ्चदशेत्यर्थः । ऋचः इत्यस्य विशेषणत्वात् स्त्रीत्वं बहुत्वञ्च । 'अनादेशे त्विन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।' [सर्वा° १२।४-६] इति परिभाषाभ्यां सूक्तस्यास्येन्द्रदेवताकत्वं त्रिष्टुप्छन्दस्कत्वं च सिध्यति ।

[4] The portion within square brackets is not found in MSS. and appears to have been dropped through the carelessness of scribes. As Sāyaṇa usually quotes from he *Sarvānukramaṇī* we have supplied the omission from that woɪk.

[5] 'संसवो नाम दोषोऽस्ति द्वयोर्वै सुन्वतोः सह ।' 'द्वयोर्बहूनां वा यजमानानां समाय सोमाभिषवः संसवः । स च महान् दोषः, तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले मत्सरयस्तैर्यजमानैः

पर्यायान्' [आ° श्रौ° ६।६।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' [आ° श्रौ° ६।६।१५] इति। आभिप्लविके[1] तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम्।) सूत्रितञ्च—'तृतीयस्य त्वर्यमा यो जात एवेति मध्यन्दिनः' [आ° श्रौ° ७।७।१] इति। विश्वजिति[2] माध्यन्दिन-सवने मैत्रावरुणः [3]स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात् पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत्। 'विश्वजितोऽग्निं नरः' [आ° श्रौ° ८।७।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' [आ° श्रौ° ८।७।११] इति। [4]अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम्। 'श्येनाजिराभ्याम्' [आ° श्रौ° ९।७।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यन्दिनः' [आ° श्रौ° ९।७।२३] इति। महा-

---

प्रवर्तितत्वात्। नद्या वा पर्वतेन वा व्यवधानरहितयोः समीपवर्तिनोः परस्परमन्त्रध्वनिश्रवणयोग्ययोर्देशयोः स्पर्धमानाभ्यां यजमानाभ्यां प्रवर्तितौ यौ सोमयागौ तयोरयं संसवाख्यो दोषः। तथा च सूत्रकार आह—संसवोऽनन्तर्हितेषु नद्या वा पर्वतेन वा। सोऽयं दोषः पूर्वदीक्षिणो नास्ति।' Sāyaṇa on AB. i. 3. सञ्जाते संसवदोषे माध्यन्दिनसवने प्राथमिकशस्त्रे निष्केवल्ये निविदां शंसनोपयोगिसूक्तात् पूर्वं यो जात इति सूक्तं शंसितव्यम्। प्रातःसवने आज्यप्रउगशस्त्रे, माध्यन्दिनसवने निष्केवल्यमरुत्वतीये, तृतीयसवने च वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे शंसनीये।

[1] "अभिप्लवषडहः पूर्वमुक्तः (पृः ३७), तत्र तृतीयेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदमेव सूक्तं निविद्धानीयं भवति। निविदो नाम निविदध्याये पठ्यमाना मन्त्राः। तेषां यत्र शस्त्रपाठावसरे सूक्तमध्ये शंसनं कर्तव्यं भवति। यस्मिंश्च सूक्त एते निवित्संज्ञका मन्त्राः पठ्यन्ते तत् सूक्तं निविद्धानीयशब्देनोच्यते।"

[2] "गवामयनादिसांवत्सरिके सत्रे संवत्सरमध्यवर्तिविषुवन्नामकदिनोत्तरं स्वरसामनामकयागत्रयस्य दिनत्रयेऽनुष्ठानानन्तरं चतुर्थदिवसे यो यागोऽनुष्ठीयते स एव विश्वजिच्छब्देन व्यपदिश्यते। तस्मिन् यागे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणः स्वीयशस्त्रशंसनावसरे प्रकृतिसम्बन्धिसूक्तात् पूर्वं यो जात एवेति सामसूक्तं शंसेत्।"

[3] Acc. to AVS. (iv. 34) the Brāhmaṇācchaṁsī is to recite this hymn.

[4] 'पापाकीर्त्या पिहितो महारोगेण वा यो वालंप्रजननः प्रजां न विन्देत सोऽग्निष्टुता यजेत' [आ° श्रौ° ९।७।२२] इति सूत्रकृता समाम्नातम्। यो ह्यकीर्त्या कलङ्कितो भवति राजयक्ष्मादि-महारोगेण वा समाक्रान्तो भवति, प्रजननशक्तिसम्पन्नोऽपि वानपत्यो भवति सोऽग्निष्टुन्नामकेनैकाहेन यजेत इति तदर्थः। तत्र च माध्यन्दिनसवने प्राथमिकशस्त्रे सूक्तमेतन्निविद्धानीयम्।

व्रते[1] निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम्। 'ऊरू' [ऐ° आ° ५।३।१] इति खण्डे सूत्रितम्[2]—'वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इति।

अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः—

'संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः।
अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च॥
तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः॥
विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत्॥' इति।

[बृहद्देवता ४।६६-६८]

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति—"पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः। गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत्*। दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन्। तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः। स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत्। निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा 'अयमेवेन्द्रः' इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः। 'नाहमिन्द्रस्तुच्छः किन्त्वेवंगुणोपेतः सः' इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच"[3]।

---

[1] "सत्र उपान्तिमः सोमयागविशेषो महाव्रतशब्देनोच्यते। तत्र सामान्ययागापेक्षयानेके विशेषा ऐतरेयारण्यके प्रतिपाद्यन्ते। सोमयागत्वादत्र निष्केवल्यं शस्त्रं शंसनीयम्, तत्र यो जात एवेति सूक्तं शंसेदित्यर्थः।"

[2] The fifth section of the *Aitareya Āraṇyaka* is known as the *Mahāvrata Sūtra*. As Sāyaṇa says: ननु प्रथमारण्यकेऽपि 'अथ महाव्रतम्। इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा' इत्यादिना महाव्रतप्रयोगोऽभिहितः। पञ्चमेऽपि तस्यैवाभिधाने पुनरुक्तिः स्यात्। नायं दोषः, सूत्रब्राह्मणरूपेण तयोर्विभेदात्। पञ्चमारण्यकस्य ऋषिप्रोक्तं सूत्रम्। प्रथमारण्यकं त्वपौरुषेयम्।

* सदस्य आसीत—दाक्षिदेवः। But AVS. shows that the correct reading is सदस्यासीत्.

[3] This is given in verse in the com. on AV. xx. 34:

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः।
ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः॥

अपरे त्वेवं कथयन्ति—'गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः, स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम। ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः, अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद् गृत्समद-रूपेणास्ते इति तं जगृहुः। स तान् नाहमिन्द्रोऽयम्* इत्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच'†। अयमेवार्थो महाभारते‡ प्रपञ्चितः।§

असुराश्च समाजग्मुः शीघ्रमिन्द्रजिघांसया ।
तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः ॥
निरगात् सोऽपि तद्यज्ञादृषिर्वैन्येन पूजितः ।
तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायमिति ते जगृहुः किल ॥
नाहमिन्द्रोऽस्मि किन्त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
यो जात इति सूक्तेन निराचक्रे वधोद्यतान् ॥

* Some word or words must have been dropped here. Dyādideva reads : स तानाहायमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्येतेन तुष्टाव. From this the correct reading would appear to be : नाहमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्यनेन.

† This is a paraphrase in prose of Ṣaḍguruśiṣya's commentary on the *Sarvānukramaṇī* (?) :

भरद्वाजसुतो जज्ञे शुनहोत्रो महामुनिः ।
शौनहोत्रस्तस्य यज्ञे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
इन्द्रो जगाम प्रीत्यर्थमृषेर्यज्ञमपि स्वयम् ।
इन्द्रमेकाकिनं मत्वा जिघृक्षन्तो महासुराः ॥
परिवव्रुर्यज्ञवाटं तदिन्द्रोऽप्यन्वबुध्यत ।
इन्द्रोऽपि यजमानस्य वेषमास्थाय निर्गतः ॥
यजमानं पुनर्दृष्ट्वा जगृहुस्ते महासुराः ।
शौनहोत्रमिन्द्रबुद्ध्या यजनीयं ददर्श सः ॥
नाहमिन्द्रः स एवाज्ञा नाहमित्यनुवर्णयन् ।
सूक्तैस्तैरसुरैरिन्द्र आहूयैवमुवाच ह ॥
गृणान्मादयसे यस्मात्तस्माद् गृत्समद ऋषे ।
इन्द्रस्येन्द्रियमित्येतन्नाम्ना सूक्तं भविष्यति ॥

(Max Müller's *History of Ancient Sanskrit Literature* pp. 120-121, Allahabad edition.)

‡ We have not found it in the *Mahābhārata*.

§ A similar story is related of Indra and King Kautsa. When the king found that his enemies were more than a match for

[केचित्त्वत्र सूक्ते 'यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्' २०।३४।५ इतीन्द्रस्य नास्तित्ववचनादन्यत्रापि 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श' ऋ० सं० ८।१००।३ इतीन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रत्यस्मिन् सूक्त इन्द्रस्यासाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वमवागमयदिति क्वचिदाहुः ।* S. on AV. x. 34.]

---

him he invoked the aid of Indra who came to his house and killed his foes. Thereupon a friendship sprang up between the king of the Gods and the king of the mortals and Kautsa visited Indra in heaven at his invitation. When Śacī, Indra's queen, came to Indra she found the two so exactly alike that it was impossible for her to find out her husband. See S. on iv. 16. 10.

Still another similar myth relates to the Ṛbhus and Agni. Sudhanvan had three sons—Ṛbhu, Vibhvā and Vāja. Though mortals they attained to the divine state by dint of their noble deeds. Once they began to drink Soma in a sacrifice. Agni came to them from the Gods and seeing the three exactly alike entered into the spirit of the game and assumed their form. S. on RV. i. 161. 1.

* Quite early there arose, among the Indians, doubts as to the power, even as to the existence of the gods. Already in the hymn RV. ii. 12 which praises so confidently the might and the feats of strength of Indra, and the separate verses of which end in the refrain, which is flung out in such full faith : "He, O men, is Indra",—even there we hear that there were people who did not believe in Indra : "Of whom they ask, 'Where is he?' Of him indeed they also say 'He is not'......Believe in him : for he, O men, is Indra." Similar doubts occur in the remarkable hymn RV. viii. 100. 3 f., where the priests are invited to offer a song of praise to Indra, "a true one, if in truth, he is : for many say : 'There is no Indra, who has ever seen him ? To whom are we to direct the song of praise?' " Whereupon Indra personally appears, in order to give assurance of his existence and his

गृत्समदो ब्रूते, जनास: जना हे असुरा:, य: जात: एव* जायमान एव सन्, प्रथम: देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः[1] देव: द्योतमानः सन्, क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान् यागदेवान्, पर्यभूषत् रक्ष्यत्वेन† पर्यग्रहीत्। 'भूष अलङ्कारे' [धा° १।६६९] भूवादिः‡। लङि रूपम्। यद्वा सर्वानन्यान् देवान् पर्यभूषत् पर्यभवत्, अत्यक्रामत्। अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्सः। 'श्र्युकः किति' [७।२।११] इतीट्प्रतिषेधः। यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शारीरात्§ बलात्, रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् अबिभीताम्। 'भ्यस भये' [धा° १।६१९] अनुदात्तेत्। 'भ्यस भयवेपनयोः' इति नैरुक्ताः [नि° ३।२१]। अभ्यसेताम् अवेपेतामिति¶ वा। तथा च मन्त्रान्तरम्—[2]'इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' [ऋ° सं° १।८०।११] इति। नृम्णस्य

---

greatness: "There I am, singer, look at me here, in greatness I tower above all beings" and so on. WINTERNITZ, *Indian Literature*, pp. 97-98.

* एव is omitted in some MSS. प्रादुर्भूतमात्र: सन् AVS. उत्पन्नमात्र: सन् TS.

[1] प्रकृष्टेनानुग्राहकेण मनसा युक्त: AV. धैर्यवान् TS.

† रक्षकत्वेन—M. P. Though both रक्ष्यत्वेन and रक्षकत्वेन are possible here, we have adopted the former on the strength of AVS.

‡ So also under iii. 51. 8 (भूष अलङ्कारे भूवादि:), iii. 55. 4 (भृञ् भरणे। भूवादि:), etc. Commentators generally use भ्वादि: or भौवादिक:. The expression भूवादि: which owes its origin to Pāṇini's rule भूवादयो धातव: i. 3. 1. is used by Saḍguruśiṣya also. Under RV. i. 80. 12 is found भौवादि: which appears to be grammatically indefensible. The correct reading is found under RV. i. 136. 5.

§ शरीरात् M. P. but *cf*. *Durga* on *Nir*. x. 10: and AVS. xx. 34. 1. शुष्मात् इत्यनेन शारीरं बलमभिधाय सेनालक्षणं बलं भयसाधनतयाभिधत्ते—नृम्णस्य मह्नेति।

¶ इति omitted in all MSS.

[2] Even thos3 two great ones (Heaven and Earth) trembled in terror before thy wrath.

सेना-लक्षणस्य[1] बलस्य मह्ना महत्त्वेन युक्तः[2] सः इन्द्रः नाहमिति।[3] अत्र निरुक्तम् [१०।१०]—'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा। यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इति ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता[4] [नि° १०।१०] इति ॥१॥

यः—Av. *yō*, Gk. *hós*. Skt. *yatará-ḥ*, Gk. *hóteros*; Skt. *yāvat*, Gk. *héōs*, Dor. *hās* for **hāwos*.

जातः—Av. *zāta-*, Gk. *gnōtó-s*, Lat. *nātu-s* (*cognātu-s*).

एव—Av. *aēva*, O. Pers. *aiva*, 'one', 'single', Gk. *oios* (**oiwos*) alone.

प्रथमः—Acc. to Yāska प्रथम is for प्रतम the suprl. of प्र. "प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति।" The थ is due to the analogy of चतुर्थ, षष्ठ, etc. Av. *fra-təmo*, O. Pers. *fra-tama*.[5] Acc. to Wackernagel (A. G. III. 404c) प्रथम contains two suprl. suffixes थ and म. In the Uṇādi sūtras the word is derived from √प्रथ् with the suffix अमच्. *prōtos* is used in Gk. and *prīmus* in Lat. in the same sense.

---

[1] नॄन् शत्रुजनान् प्रत्यभिभावुकं मनो यस्य स तादृशः, उक्तलक्षणान् नॄन् नमयतीति वा नृम्णं सेनादिलक्षणं बलम्। AVS.

[2] तस्य मह्ना महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रान्वयः। AVS. जनासः हे जनाः स इन्द्रो नृम्णस्य स्वकीयबलस्य मह्ना महिम्ना युष्मान् अवत्विति शेषः। TSS. स तादृश इन्द्रः नृम्णस्य बलस्य मह्ना महत्त्वेन इत्थम्भूतस्तादृशो महाबलोऽन्यो नास्ति, तस्मान्मा भैष्ट जनाः, दास्यत्यस्मभ्यमिन्द्रियं बलं चेति। TBS. नृम्णस्य मह्ना···अतिमहदसह्यमस्य बलम्, अवश्यमयमावां सादयिष्यतीत्येवमतिमहत्यावेते द्यावापृथिव्यावबिभीतां यस्य शुष्मात्। Durga.

[3] हे जनासः असुरजनाः स इन्द्रो नाहमित्यृषिरात्मन इन्द्रत्वं पर्यहरत्। अस्य सूक्तस्येन्द्रसद्भावप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे जनासः, इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः, उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्येवेति व्याख्येयम्। AVS.

[4] 'ऋषेर्दृष्टार्थस्य' अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य गृत्समदस्येन्द्रं प्रति 'प्रीतिः,' तुष्टिः 'भवति' 'आख्यानसंयुक्ता' आख्यानसम्बन्धात्।···अथवा 'दृष्टार्थस्य' इति देवतार्थं सतत्त्वतो दृष्टवतो भावितान्तःकरणस्य 'प्रीतिः' अतिहर्षात् [र्षः?] 'आख्यानसंयुक्ता' अन्येभ्यः कथनसंयुक्तेत्यर्थः।

[5] V. G. S.

मनस्वान्—It occurs only here in RV. मनस्विन् does not occur at all. But मनस्वान् is already obsolescent, if not obsolete, in Yāska's time and so he paraphrases मनस्वान् with मनस्वी*. मनीषिन् occurs many times. Skt. *mánaḥ*, Av. *manah*, Gk. *menós*, Lat. *Miner-va*. The word is not analysed in the Pada-text as *as*-stems are not regarded as पद's before possessive suffixes. यद्यपि 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इत्यनेन विनिः प्राप्तस्तथापि 'बहुलं छन्दसि' इति मतुप्। Kāṭhaka x. 8: मनस्वान् मनस्वी त्विषीमान् स्यामिति मनो वै श्रीस्त्विषिः।

देवो देवान्—*cf*. देवो देवेभिरागमत्। RV. i. 1. 5, p. 43.

क्रतुना—See p. 42. "स यदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स क्रतुः। अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्षः। मित्र एव क्रतुर्वरुणो दक्षः। ब्रह्मैव मित्रः क्षत्रं वरुणः। अभिगन्तैव ब्रह्म, कर्त्ता क्षत्रियः। SB. iv. 1. 4. 1. "क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्त्तते।" Saṅkara on BU. iv. 4. 5. क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायः, एवमेव नान्यथेत्यविचलः प्रत्ययः। Saṅkara on CU. iii. 14. 1.

पर्यभूषत्—occurs only here. परिभूषति occurs in i. 136. 5. Yāska explains पर्यभूषत् in four ways, of which the two most apt have been selected by Sāyaṇa. Cf. Vāyu Purāṇa LXIX. 84: सद्योजात-विवृद्धाङ्गी मातरम् पर्यभूषताम्. Since परि is unaccented पर्यभूषत् is regarded as one word. Cf. x. 121. 6.

शुष्मात्—Acc. to Indian commentators from शुष् to dry up and acc. to European scholars from श्वस् to breathe.

रोदसी—When accented on the 1st syll. generally means 'heaven and earth', द्यावापृथिवी वै रोदसी AB. x. 9; when accented on the final syllable it is the name of the wife of Rudra (रोदसी रुद्रस्य पत्नी *Nir*. xi. 50) and female friend of the Maruts. Derivation doubtful. रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनात्। *Nir*. vi. 1. रोदः and रोदसी when used in classical Skt. are felt as artificial, though poets like Rājaśekhara are rather fond of them. ताभ्यां रुन्धन्नरुणतनयो रोदसी पक्षतिभ्याम् *Bāla-Rāmāyaṇa* vi. 65, रोदोगृहं गाहते *Ib*. v. 35, रोदोरन्ध्रं निरुन्धम् *Ib*. viii. 45.

---

* मनस्वी is thus defined in later works:

महाकार्ये कृतोद्योगो विघ्नैराहतमानसः।
प्रारब्धं न त्यजति यः स मनस्वीति कथ्यते॥

अभ्यसेताम्—The root भ्यस् is merely an extended form of भी 'to be afraid'. भीषयते the caus. of भी is really from this भ्यस्. In the Dhātupāṭha the root is read as भ्यस भये. भ्यसते रेजते is the last of the thirteen pairs of words read in *Nigh*. iii. 20 and explained by Yāska as "भ्यसते रेजते इति भयवेपनयोः। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् [ऋ° स° २।१२।१] रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः [ऋ° स° ६।६६।९] इत्यपि निगमौ भवतः।" It is just possible that we are to understand भय and वेपन with भ्यसते and रेजते *respectively*, so that acc. to Yāska भ्यस् means to be afraid, and रेज् means to quake. Cf. द्विष् on p. 132.

नृम्णस्य—"The rare suffix *-mna* forms a few neuter abstracts from nouns or particles. It seems to be an extension with *-a* of *-man* syncopated like *-tna* for *-tana*. The derivatives formed with it are: *dyu-mná-* brightness (द्यु sky), *nṛmṇá-* manliness (नृ man), *ni-mná-* depth (नि down), *su-mná-* welfare (सु well)." MACDONELL, *Vedic Grammar*, § 227.

मह्ना—The stem is महन्, Av. *mazan-*.

सः—Av. *hō*, Gk. *ho* (article), *hos* (substantive), Goth. *sa*.

जनासः—जनासः and मर्याः are addressed by the poet to his audience in the middle of his discourse; *cf*. केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथाः॥ i. 6. 3. "Thou, making light where no light was, and form, O men! where form was not, was born together with the Dawns." इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् vi. 28. 5. These present cows, they, O ye men, are Indra. I long for Indra with my heart and spirit. Skt. *janaḥ*, Av. *zana-*, Gk. *genos*, Lat *genus*, Eng. *kin*.

इन्द्रः—Various derivations have been suggested for this word[1]

---

[1] (*i*) इरां दृणातीति वा, (*ii*) इरां ददातीति वा, (*iii*) इरां दधातीति वा, (*iv*) इरां दारयत इति वा, (*v*) इरां धारयत इति वा, (*vi*) इन्दवे द्रवतीति वा, (*vii*) इन्दौ रमत इति वा, (*viii*) इन्धे भूतानीति वा, (*ix*) तद् यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते, (*x*) इदंकरणादित्याग्रायणः, (*xi*) इदंदर्शनादित्यौपमन्यवः, (*xii*) इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणः, (*xiii-xv*) इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा, आदरयिता च यज्वनाम्। *Nir*., x. 8.

(*e.g.*, from इन्द् to shine [*cf.* इन्दु], नृ to be manly[1]) but the most plausible is that from इद् to swell.[2] "The existence of Indra in the period of Indo-Iranian unity, which was rendered probable by the existence of a demon Indra, and of the god of victory Verethraghna, who is clearly equivalent to Vṛtrahan, is made practically certain by the discovery of the name of Indra along with those of Mitra and Varuṇa and the Nāsatyas among the gods of the Mitanni. While the name is of quite uncertain origin, the parallelism of the myth of the finding of the cows proves that part of the conception of the god is Indo-European." KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 133.

Because of the refrain स जनास: इन्द्र this hymn is designated सजनीय in TS. vii. 5. 5. 2, etc., यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात् सूक्तं सजनीयम्। S.

2

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्	यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् ।
यः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात्।	यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरम्णात्।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो	यः । अन्तरिक्षम् । विऽममे । वरीयः ।
यो द्यामस्तभ्नात् स जनास इन्द्रः ॥२॥	यः। द्याम्। अस्तभ्नात्। सः। जनासः। इन्द्रः ॥२॥

Who (*yáḥ*) fixed fast (*ádṛṅhat*) the shaking (*vyáthamānām*) earth (*pṛthivī́m*), who (*yáḥ*) made firm (*áramṇāt*) the tottering (*prákupitān*) mountains (*párvatān*), who (*yáḥ*) spread out (*vimamé*) more widely (*várīyaḥ*) the atmospheric region (*antárikṣam*), who (*yáḥ*) propped up (*ástabhnāt*) the sky (*dyā́m*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*Í'ndraḥ*).

---

[1] In this case the word is cognate with Skt. नृ, Av. *nar*, Skt. नर, Av. *nara-*, Lat. *Nero*, etc.

[2] From *oid to swell, because of his swelling manly vigour (schwellende Manneskraft) (Güntert).

हे [जनासः] जनाः, यः इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीम् पृथिवीम् अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत्। 'दृह दृहि वृद्धौ' [धा° १।७१९-२०]। यः च प्रकुपितान्[1] इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान्, स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्। अरम्णात्[2]। 'रमु क्रीडायाम्'* [धा° १।८३८]। अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्ना-प्रत्ययः। यः च वरीयः[3] उरुतमम्† अन्तरिक्षं विममे निर्ममे, विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः। यः च द्यां दिवम् अस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्। 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातुः। स एव इन्द्रो नाहमिति ॥२॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत्—quoted by S. under iii. 30. 9.

पृथिवी—a form of पृथ्वी fem. to पृथु, just as मही is fem. to मह् and उर्वी to उरु. Skt. *pṛthu-*, Av. *pərəθu-*, Gk. *platus*. See. p. 97.

व्यथमानाम्—The original meaning of the root is to tremble, to quake, to rock, to reel. Transferred to the region of the mind it came to mean 'to be disturbed in mind'. Hence व्यथा came to mean 'pain'. Ved. विथुर means quaking. Goth. *wiθōn* to shake.

---

[1] प्रकोपं प्राप्तान्, परस्परं युद्धायेतस्ततश्चलितान् पर्वतान् गिरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्षच्छेदेन नियमितवान्। यथोत्प्लुत्योत्प्लुत्य प्राणिपीड़ां न कुर्युस्तथा स्वस्थाने स्थापितवानित्यर्थः। AVS. *Cf.* RV. x. 44. 8 गिरींरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत्। "He firmly fixed the plains and mountains as they shook. Dyaus thundered forth and made the air's mid-region quake"; RV. v. 57. 3 कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः.

[2] Under v. 32. 1. S. says: अर्णवान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि चारयसीत्यर्थः। अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा।

* Dhātupāṭhas generally read रम क्रीडायाम्. Maitreya Rakṣita remarks in his *Dhātupradīpa* अस्योदित्त्वं केचिदिच्छन्ति, तेषां मते रमित्वा रन्त्वा. Ramānātha says: रमु इति केचित्। चिरं रमित्वाप्यनुरज्यमान इत्युत्तरकुमारे. Vopadeva reads रमुङ्जो क्रीड़े.

[3] वरीयः उरुतरम् इयत्तायून्यम् AVS.

† उरुतरम् AVS. would appear to be the better expression.

अदृंहत्—3 sing. imperfect of दृह् 'to make firm', (दृह दृहि बृह बृहि वृद्धौ i. 719-722). Av. *darez* to stabilise, to bind fast. Mod. Persian *darz* 'seam' from which comes Bengali *darji* tailor does not appear to be cognate. In some texts पृथिवी is described as ध्रुवा, in others it is said to have been made firm by means of mountains, rivers, etc.

Cf. TB. i. 1. 3. 7: यदप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्···तां शर्कराभिरदृंहत्; i. 2. 1. 4: याभिरदृंहज्जगतः प्रतिष्ठाम्। उर्वीमिमां विश्वजनस्य भर्त्रीम्। ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः॥ iii. 6. 13. 1: देवो वनस्पतिः...पृथिवीमुपरेणादृंहीत्; SB. xi. 8. 1. 2 स एभिरेव पर्वतैर्नदीभिरेमामदृंहत् वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षम्, जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम्।

In a later period the sustaining of the heaven and earth in their proper places was regarded as due to the direction of Brahman. *Cf. Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* iii. 8. 9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः etc., and Śāṅkara Bhāṣya thereon: एतद्वाक्षरं सर्वव्यवस्था-सेतुः सर्वमर्यादाविधरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यावतिक्रामतः, तस्मात् सिद्धम् अस्यास्तित्वम् अक्षरस्य। अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं यद्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते। चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद् युक्तम्। येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा [ऋ० स० १०।१२१।५] इति मन्त्रवर्णात्।

प्रकुपिताँ—*kup* also originally meant to fly about, to whirl, to smoke, to bubble, to boil up, then it came to mean to boil with anger. Gk. *kapnós* smoke. Lat. *cupio* I long for, I boil with desire. Eng. *hope*. The reference is to the well-known legend that formerly mountains had wings. Thus the *Maitrāyaṇī Saṁhitā* i. 10. 13 says: प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत् पर्वताः। ते पक्षिण आसन्। ते [1]परापातमासत यत्र यत्राकामयन्त। [2]अथ वा इयं तर्हि शिथिरासीत्। तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्। तैरिमामदृंहत्। ये पक्षा आसंस्ते जीमूता अभवन्। तस्मादेते [3]सदमि पर्वतमुपप्लवन्ते। [4]योनिर्ह्येषामेष। The same legend is found in the *Rāmāyaṇa* also. पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन्। तेऽभि-जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घा महर्षिभिः। भूतानि च

[1] इतस्तत उत्पत्य। [2] अथ वै इयं पृथिवी तदा शिथिला आसीत्।
[3] सदैव। [4] उत्पत्तिस्थानम्।

भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तव तव सहस्रशः ॥ युद्धकाण्ड ११।१२७-१२८. Acc. to Geldner, the trembling of the earth may refer to the great earthquake at the time of the fight with the demons or at the beginning of this world. For the nasalization see p. 32.

अरम्णात्—रम् originally means to rest, to lean upon, as transitive, to set at rest. The root is भ्वादि आत्मनेपदिन् and क्र्यादि परस्मैपदिन्. As a rule क्र्यादिगणीय roots are transitive. From meaning to rest, it meant to find rest in, to find pleasure in, to rejoice. Av. *rāmyat̰* he should rest. Modern Persian *rām* and modern Bengali *ārām* are from this root. *Cf*. ii. 11. 7: हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्चुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् । वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित् सरिष्यन् ॥ "Indra, thy bay steeds showing forth their vigour have sent a loud cry out that droppeth fatness. The earth hath spread herself in all her fulness: the cloud that was about to move hath rested." रम्णातिः संयमनकर्मा । स्वे स्वे स्थाने संयमयामास । VM.

ममे—from मा, Av. O. Pers. *mā* to measure, जुहोत्यादिगणीय उभयपदिन्. Skt. *māti-*, Gk. *mē-tron* measure, *mē-tis* wisdom, skill, craft, Lat. *mēti-or*, O. E. *mæθ* measure.

वरीयः—comp. of उरु wide; super. वरिष्ठ. "In many instances these [comparatives and] superlatives attach themselves in meaning to derivative adjectives, being formed from the root which the latter contain." V. G. S., p. 95a.

द्याम्—(Gk. *Zên*, Lat. *diem*) Acc. sing. of द्यौ just as गाम् is the Acc. sing. of गौ.

अस्तभ्नात्—*cf*. Gk. *astemphēs* unmoved, *stemph-ulon* mass of olives pressed hard, oilcake. Skt. स्तम्भनम् holding fast, Av. *stambana-* props. अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो अन्तरिक्षम् RV. iii. 30. 9.

For Indra's cosmogonic activity, see *Journal of the American Oriental Society*, Vol. XI, pp. 182-83.

3

यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून्	यः। हत्वा। अहिम्। अरिणात्। सप्त। सिन्धून्।
यो गा उदाजदपधा वलस्य।	यः। गाः। उत्ऽआजत्। अपऽधा। वलस्य।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान	यः। अश्मनोः। अन्तः। अग्निम्। जजान।
संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः॥३॥	सम्ऽवृक्। समत्ऽसु। सः। जनासः। इन्द्रः॥३॥

Who (*yáḥ*) having slain (*hatvā'*) the serpent (*áhim*) made the seven (*saptá*) rivers (*síndhūn*) to flow (*áriṇāt*), who (*yáḥ*) drove out (*udā'jat*) the cattle (*gā'ḥ*) by the unclosing (*apadhā'*) [of the cave] of Vala (*valásya*), who (*yáḥ*) generated (*jajā'na*) fire (*agním*) between (*antáḥ*) *two* stones (*áśmanoḥ*), the spoiler (*saṁvṛ'k*) in battles (*samátsu*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यः अहिम् मेघं हत्वा, मेघहननं कृत्वा,[1] सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत्। यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात्। रीङ् स्रवणे*। क्र्यादिः। यः च वलस्य वल-नामकस्यासुरस्य अपधा[2] तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत्। अपधा अपपूर्वाद् दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' [३।३।१०६] इति भावेऽङ्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्°'

[1] अन्तरिक्षे गन्तारं मेघं विदार्य AVS.

* The क्र्यादि root is read as री गतिरेषणयोः in the Pāṇiniya Dhāṭupāṭha (ix. 29) and the दिवादि as रीङ् स्रवणे (iv. 30). AVS. reads correctly री गतिरेषणयोः. The root is quoted correctly under RV. i. 56. 6, i. 117. 11, i. 127. 4, i. 148. 4, etc.

[2] वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गा असुरैरपहृता बिले स्थापिता गाः अपधा अप कुत्सितं धीयत इत्यपधा पिधानं तस्मात्। AVS.

[७।१।३९] इति पञ्चम्या आकारः। यः च अश्मनोः अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः। अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेघयोः अन्तः मध्ये वैद्युत[1]म् अग्निम् जजान उत्पादयामास। यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योद्धृणामायूंषीति समदः संग्रामाः। तेषु संवृक् भवति। *वृणक्तेर्हिंसार्थस्य क्विपि रूपम्। स इन्द्रो नाहमिति ॥३॥

With *a cf.* अहन्नहिमरिणात् सप्त सिन्धून् iv. 28. 1, x. 67. 12.

हत्वा—Skt. *hánti*, Av. *jainti*; Skt. *jahi*, Av. *jaiδi*; Skt. *hatá-*, Av. *jata-*.

अहिम्—serpent, here Vṛtra. Av. *azi-*, Gk. *ékhi-s*. Lat. *anguis*, Lith. *angis*, O. Pers. *angis*, serpent.

अरिणात्—री क्र्यादि P. is transitive, to cause to run, to release, to let loose; री दिवादि Ā. is intransitive, to flow, to run. *Cf.* Gk. *orīnō* I set in motion, I excite, Germ. *rinnen*, Eng. *run*, *ri-ver*. 'प्वादीनां ह्रस्वः' [७।३।८०] इति ह्रस्वत्वम्।

सप्त—Av. *hapta*, Gk. *heptá*, Lat. *septem*, Eng. *seven*.

सिन्धून्—Skt. *sindhu-ḥ*, stream, then it came to mean the stream *par excellence*, *i.e.*, the Indus. In Avesta and Old Persian it became *hindu* from which was derived the Greek form *Indos* with loss of aspiration.

Very divergent views have been held by commentators regarding the seven rivers. Some think seven has no special significance whatsoever, but is a favourite number with the ṛṣi's of RV. Others hold that the five streams of the Punjab, *viz.*, the Vitastā (Jhelum, the ancient Hydaspes), the Asiknī (Chenab or Candrabhāgā), the Paruṣṇī (later Irāvatī, now Rāvi), the Vipāś (Beās) and the Śatadru (Sutlej) along with the Indus and the Sarasvatī are meant. Still others are of opinion that

---

[1] मेघयोः सङ्घर्षणेन वैद्युतोऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धमेतत्। अश्मारकत्वेनातिशीतत्वात् तत्राग्न्युत्पादनम् इन्द्रस्यासाधारणं सामर्थ्यम्। AVS.

* In the Dhātupāṭha, however, the रुधादि root also is read as वृजी वर्जने. "शत्रुसंवर्जको भवति।" AVS. Under RV. i. 54. 5 S. says वृजी वर्जने। रौधादिकः।

the Kubhā (Kabul river) should be substituted for the Sarasvatī or that perhaps the Oxus must originally have been one of the seven (*Vedic Index*). Sāyaṇa thinks that the rivers referred to are the first seven mentioned in the stanza:

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ x. 75. 5.

while Durgācārya maintains that the seven atmospheric streams बहुला, अम्बा, तितुवा, अम्बपत्नी, मेघपत्नी, वर्षयन्ती and अरुन्धा are intended*. Sardesai, Brunnhofer and Kṣetreśacandra Chaṭṭopādhyāya believe that the land of the seven rivers is Semirechinsk in Russian Turkestan and the seven rivers are Ili, Lepsa, Karatal, Baskan, Aksu, Sarkan and Biyen (*Bhandarkar Commemoration Volume*, pp. 93-96, *Proceedings of the Sixth Oriental Conference*, pp. 529-533). गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु॥ is a very late verse and need not be considered in this connexion.

गाः—Av. *gāo*, Gk. *bōs*. Acc. to philologists even in I.E the pl. was formed after the analogy of the sing. **guōm*, Gk. *bōn*, Skt. *gām*. Some scholars hold that the cows are the rays of the sun.

उदाजत्—अज् to drive. The original sense of the root is 'movement'. Av. *azaiti*; Lat. *ago*, I lead, drive, Gk. *agō*, I lead. *Cf.* उद् गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलम् अगूहत्तमो व्यचक्षयत् स्वः ii. 24. 3. In याभिस्त्रिशोक उस्रिया उदाजत RV. i. 112. 12 the root is Atm.

अपधा—from अप 'away from' and धा 'to set, to place'; hence in the अधिकरणवाच्य अपधा means cave, place of concealment and in the भाववाच्य it may mean unclosing. Durga explains: यो गा उदाजत् उदगमयत् अपधा अपधानेन उद्घाटनेन वलस्य मेघस्य शिराणां छिद्राणाम्. Skanda-Maheśvara: अपधा अपेत्येष: अध इत्येतस्य स्थाने, आत्मनोऽधो निधानेन स्थापनेन। मेघमात्मनोऽधो निधाय तावत् पादाभ्यां सङ्नाति यावदुदकमस्मिन्जातमित्यर्थ:। अवघातेनैव बिलोद्घाटनेनैव वलस्य मेघस्य. In ii. 14. 3 यो गा उदाजदप हि वलं वः 'who drove

* Under viii. 2 he says: आकाशनदी :—'एला च इला च' इत्येवमाद्याः. Skanda-Maheśvara says: नदीनां मध्ये याः प्रधानभूता गङ्गाद्याः सप्त नद्यस्ताः। ---अन्तरिक्षनदीर्वा सप्त 'अम्बा चाम्बाला च' इत्येवमाद्याः।

out the cows, for he unclosed [the holes of] Vala' is exactly parallel to our passage. Now since अप-वृ there stands for our अप-धा it is not unreasonable to suppose that the meaning is the same in each case. त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् i. 11. 5 also lends support to this view: thou hast, O lord of rocks, unclosed the hole of Vala, rich in cows. This shows that बिल is to be understood in ii. 14. 3. Hence Ludwig, Oldenberg, Macdonell and others take अपधा as the normal Inst. sing. of अपधा and translate: by the unclosing of Vala. Geldner translates 'after the removal of Vala' and remarks: "probably also against the Padapāṭha अपधाः the remover." "Vala means not only the demon residing in the mountain holes of Paṇi but also the mountain holes themselves." *Cf.* AB. xxix. 8: देवा वै वलि गाः पर्यपश्यन्······वज्रेण वलं विरुज्य गा उदाजन्. VM. explains अपधा as बिलान्तरपिहिताः.

वलस्य—"Vala, like Vṛtra, is derived from वृ to cover. He is mentioned in the myth of the Paṇis. Bṛhaspati or Indra takes from him the cows which he had in his forts, his fences are burst by Indra, or his hole is opened. The fold of Vala is also mentioned, and he is clearly simply the personification of the pen in which the cows are supposed to be kept, as is indicated by the fact that he is not said to be slain, but to be pierced, broken or cloven." (KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 231.) "The deliverance of the cows by Indra has been rightly compared with the deed of Hercules, who kills the three-headed Geryoneus and leads away the herds of oxen stolen by him." WINTERNITZ, *Indian Literature*, p. 86 f. n.). In classical Sanskrit Indra is known as वलभिद् or वलाराति. "Vala is a guardian of cows whom Indra rent when he robbed Paṇi of his cows. He laments for his cows when taken by Bṛhaspati. He has castles which were forced open by Indra, fences which were pierced by Indra and an unbroken summit which was broken by Indra." (*Vedic Mythology*, p. 159).

अश्मनोः—Skt. *áśman*. Av. *asman* stone, sky, Gk. *ákmōn* (stone) anvil, Modern Pers. *āsmān* sky ; Skt. *āśmana-*, stony. The English word *hammer* is cognate, only the suffix is र as in *thunder* and probably in Skt. अश्मर. See note on पर्वत, p. 83.

अन्तर्—within, between; Av. *antarə*, Mod. Pers. *antar*, Lat. *inter*. As a preposition it governs the Loc Abl. and Acc. V. G. S., p. 209. In the Avesta *antarə* governs the Acc.; as, *antarə zam asmanəmča* (अन्तः, *i.e.*, अन्तरा, चाम् अश्मानम् च), Y. 68. 15.

जजान (Gk. *gégona*)—from जन् to generate, भ्वादि. See x. 121. 9.

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान—the reference is to the sparks emitted by the friction of stones; *cf*. ii. 1. 1. त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ Thou, O Agni, art born at day-break, thou art the consumer of everything, thou art born from out of the water, *from the stone*, from out of the trees and from out of the herbs, O lord of men, thou art born pure. In iv. 40. 5 अग्नि is described as अद्रिजाः and in x. 20. 7 as अद्रेः सुतम्.

संवृक्—(nom. sing. of सम् and वृज् to twist) winning for himself, overpowering, victorious.

समत्सु—In धन्वना तीव्राः समदो जयेम vi. 75. 2 समदः is analysed in the Pada-text as सऽमदः, but commentators generally explain समद as सम्-अद (devouring completely) battle. The word generally occurs in the plural. Philologists derive it from सम with a derivative *d* and compare Gk. *hómados*, 'noise, din, esp. of the confused voices of a number of men.' समदः समदो वात्तेः (from सम्-अद), सम्मदो वा मदतेः (from सम्-मद). *Nir*. ix. 17.

4

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि	येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि ।
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।	यः दासम् वर्णम् अधरम् गुहा अकरित्यकः
श्वघ्नीव यो* जिगीवाल्लँक्षमाद-	श्वघ्नीऽइव । यः जिगीवान् लक्षम् आदत् ।
दर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥४॥	अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥४॥

By whom (*yéna*) all these [beings] (*imā́ víśvā*) were made (*kṛtā́ni*) unstable (*cyávanā*), who (*yáḥ*) made subject (*ádharam gúhā ákaḥ*) the Dāsa (*dā́sam*) colour (*várṇam*), who (*yáḥ*), like a gambler (*śvaghnī́ iva*) winning (*jigīvā́n*) the stake (*lakṣám*), seized (*ā́dat*) his foe's (*aryáḥ*) riches (*puṣṭā́ni*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*Índraḥ*).

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा [विश्वानि] च्यवना [च्यवनानि] नश्वरानि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि[1]। यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम्। यद्वा दासम् उपक्षपयितारम्[2] अधरम् निकृष्टम् असुरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत्। करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' [२।४।८०] इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम्। लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् 'जि जये' [धा॰ १।५५४]। क्वसौ 'सन्लिटोर्जेः' [७।३।५७] इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्। दीर्घश्छान्दसः। जितवान्[3] यः अर्यः अरेः। षष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः[4]। शत्रोः सम्बन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि[5] आदत्

---

* जिगीवाँ लक्षम्—All. But Uvaṭa under RP. iv. 8 distinctly mentions जिगीवाल्लँक्षम्.

[1] स्वेन च्यावयितव्यानि कृतानि। यद्वा च्यवनानि कृतानि दृढीकृतानीत्यर्थः AVS.

[2] Should we add here वर्णं वारयितारम् with VM.?

[3] लक्षं लक्ष्यं यो यः प्रकाशभूतः शत्रुरस्ति तं तं जिगीवान् जितवान्। AVS.

[4] जसादिषुच्छन्दसि वावचनम् [७।३।१०९।१] इति घेर्ङिति [७।३।१११] इति गुणाभावे यणादेशः। उदात्तयणः [६।१।१७०] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्।

[5] समृद्धानि धनानि AVS.

आदत्ते। तत्र दृष्टान्तः श्वघ्नीव, श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नो व्याधः, यथा व्याधो जिघृक्षितं* मृगं परिगृह्णाति तद्वत्¹। [स इन्द्रो नाहमिति। †] ॥४॥

इमा—class. इमानि.

विश्वा—class. विश्वानि, Av. *vīspē*. *Cf.* iv. 30. 22 यस्ता विश्वानि चिच्युषे (hast broken).

च्यवना—class. च्यवनानि from च्यु to move, Skt. *cyavate*, Av. *š(y)avaite*. The sage from whom च्यवनप्राश derives its name was originally called च्यवान pr. part. of च्यु, lit. moving, falling to pieces.

दासं वर्णम्—the dāsa colour, *i.e.*, the aborigines. दास noun, is accented on the second syll., while दास adj. is accented on the first. दास is often used in the sense of infidel in opposition to आर्य. *Cf.* *Sāṅkhāyana Srauta Sūtra*, viii. 25. 1: अस्य मदे जरितरिन्द्रः सोमस्य मत्सत्। अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन्।......इन्द्रो वृत्रमहन्।......इन्द्र उद्यामस्तम्भादप्रथयत् पृथिवीम्।......इन्द्रो व्यन्तरिक्षमतिरद्वा सूर्यं दिव्यैरयत्। इन्द्र उदार्यं वर्णमतिरदव दासं वर्णमहन्।......इन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदजुवः।......इन्द्र ऋष्यां इव पम्फणतः पर्वतान् प्रकुपितां अरम्णात्।...इन्द्रोऽपां वेगमैरयत्।......इन्द्र इह प्रवदुप गिरिष्ठात्। अस्य मदे जरितरिन्द्र इह प्रवदिह सोमस्य मत्सत्।

अधरम्—lower (र being a comparative suffix), Av. *aδara-*, Lat. *inferus*; super. *adhama*, Lat. *infimus*. *Cf.* RV. x. 145. 3. As a noun it means the lower lip, though the meaning became generalised to some extent. *Cf.* पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः—कुमार ५।८३.

गुहा—Originally the word was not गुहा but गुह् meaning 'concealment' which yielded *guhā́* in the Inst. sing. and with adverbial shifting of accent *gúhā* concealed, secret (opp. आविः), as here. गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यह्वीभिर्नगुहा बभूव RV. iii. 1. 9, गुहा कृ to make obscure, to cause to disappear. *Cf.* iv. 18. 5:

> अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम्।
> अथोदस्थात् स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः॥

---

* जिघृक्षितम्—M. जिघृक्षन्तम्—several MSS.

¹ सः (व्याधः) यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत्। AVS.

† This is not found in MSS., but as S. says something like this under each stanza we have inserted it.

Regarding it (his birth) as a fault the mother concealed Indra, who was full of vigour. Then he himself arose, clothed with a robe, and filled both worlds as soon as he was born.

अकः—3rd sing. root-aor. of कृ. The 2nd sing. also is अकः. *Cf.* अप्राः. When a रजात विसर्ग does not become र् in sandhi in the Saṁhitā-text, an इति is put after it in the Pada-text and in the case of finite verbs the word is often repeated in its pausa form after इति.

श्वघ्नी—The stem is श्वघ्निन्. श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति, स्वं पुनराश्रितं भवति। *Nir.* (कितव=gambler). Lat. *canis* (lit. dog) means an unlucky throw in a game of dice. Gk. *kúōn* (=Skt. श्वन्) means the same thing. Similarly श्वघ्निन् (lit. dog-killer) means a professional dishonest player who evades unlucky throws.*

श्वघ्नी। वर्णव्यत्ययेन शकारस्य सकारः। स्वम् आत्मानं हन्त्यनेनेति श्वघ्नं द्यूतम्। तदस्यास्तीति श्वघ्नी। यद्वा स्वम् आत्मानं हतवान् श्वघ्नी कितवः।···स्वशब्दोपपदात् हन्तेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्ययः। 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः। यद्वा, 'बहुलं छन्दसि' इति वचनाद् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्विप्। ऋन्नेभ्य इति ङीप्। अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः। हो हन्तेरिति घत्वम्। व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता। S. under AV. xx. 17. 5.

As the Pada-text does not use more than one अवग्रह in the analysis of one word and as श्वघ्नीव is regarded as a compound (p. 56) श्वघ्नी has not been analysed here. In x. 42. 9 and x. 43. 5 कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति देवने—श्वघ्नी occurs by itself and is analysed श्वऽघ्नी in the Pada-texts of both RV. and AV.

जिगीवान्—Nom. sing. of the perf. part. of जि. The palatal here reverts to the original guttural and the radical vowel is strong. वस् (क्वसु) after short vowels is separated by an अवग्रह† in the Pada-text but as the vowel is long here, no अवग्रह is used.

जिगीवाँल्लक्षम्—Final न् is changed into लँ before a following ल acc. to तथा नकार उदये लकारे RP. iv. 8. न् is assimilated to ल, the nasal element being preserved as the ँ.

---

* See also *Woolner Commemoration Volume*, p. 142, and *Annals of the Bhandarkar Research Institute*, Vol. xxxi, pp. 165-168.

† Cf. श्रातस्थिवांसा under ii. 12. 8. See Appendix I.

लक्षम्—(from लग् to be attached to) token, mark, thence mark that is aimed at, target, stake. Some scholars hold that लक्ष is श्लिष्ट here meaning also 'a hundred thousand'.

आदत्—not analysed in the Pada-text as the author regards it as the third sing. imperfect of अद्, आ-दा being, as a rule, used in the Ātmanepada. But in one or two cases the accent on the first syllable of आदत् is difficult to explain unless we regard the आ as an उपसर्ग. आदत्। अत्ति भक्षयति। छान्दसो लङ्। यद्वा, आङ्पूर्वाद्ददातेः 'आङो यमहनः' [!] इति व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः। 'गातिस्था°' इति सिचो लुक्। छान्दसो ह्रस्वः॥ केवलादेव वा 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनजादेरप्याडागमः। अत एवानवग्रहः। S. on i. 127. 6 आदद्व्यान्याददिः where आदत् is not analysed but आददिः is written as आऽददिः, because there is no question of आत्मनेपद in the case of आददिः. VM. following Pp. explains: लुब्धक इव यः जिगीवान् लक्ष्यमाणं शत्रुं भक्षयति विनाशयति। आदत् v. 32. 8 is from आ-दृ acc. to Oldenberg.

अर्यः—gen. sing. of अरि, as अव्यः is the gen. sing. of अवि, मध्वः of मधु, वस्वः of वसु, पश्वः of पशु, क्रत्वः of क्रतु and शिश्वः of शिशु. The meaning and derivation of अरि have been much discussed and Prof. Bloomfield holds very strong views on the subject. But there is hardly any doubt that अरि means enemy here. Geldner says: अरि means here the hard-hearted and haughty rich man. अर्यः पुष्टेषु occurs in x. 86. 1 and अर्यो वा पुष्टिमद्वसु in x. 86. 3. In x. 34. 13 अर्यः is Nom. sing. and means 'noble'. [पुष्टानि] पोषणानि स्तोतॄणाम् [अर्यः] प्रेरयन्। VM. See under ii. 12. 5, i. 154. 5.

पुष्टानि—नपुंसके भावे क्तः। See p. 35 and also under next stanza. It is explained in i. 103. 5:

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय।

स गा अविन्दत् सो अविन्ददश्वान्त्स ओषधीः सो अपः स वनानि॥

"See the abundant wealth that he possesses and put your trust in Indra's heroic vigour. He won the cattle, and he won the horses, he won the plants, the forests and the waters." Cattle, horses, etc., would thus appear to constitute पुष्ट.

5

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-	यम् | स्म पृच्छन्ति | कुह | सः इति | घोरम् |
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।	उत | ईम् आहुः | न | एषः | अस्ति इति एनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति	सः | अर्यः | पुष्टीः | विजःऽइव | आ | मिनाति |
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥५॥	श्रत् | अस्मै | धत्त | सः | जनासः | इन्द्रः ॥५॥

Of whom (*yám*), the terrible (*ghorám*), they ask (*pṛcchánti sma*), "Where (*kúha*) is he?" (*sáḥ íti*), and (*utá*) of him (*īm*) they say (*āhuḥ*), "He (*sáḥ*) is (*asti*) not" (*ná iti*). He (*sáḥ*) diminishes (*ā' mināti*) the possessions (*puṣṭī'ḥ*) of the foe (*aryáḥ*) like [a gambler] the [bad] throws (*víjaḥ iva*). Have faith (*śrát dhatta*) in him (*asmai*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

अपश्यन्तो जनाः घोरम् शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म[1] कुह सेति स इन्द्रः कुत्र वर्तत इति। सेति 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' [६।१।१३४] इति सो- र्लोपे गुणः। न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रो नास्ति इति[2]। तथा च मन्त्रः 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह' [ऋ° ८।१००।३][3] इति। ईम् इति पूरणः[4]। स इन्द्रो विज इव। इव-शब्द एवार्थे। उद्वेजक एव सन्[5] अर्यः अरेः सम्बन्धीनि[6] पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि

---

[1] 'निपातस्य च' [६।३।१३६] इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः। AVS.

[2] अस्ति चेत् दृष्टिपथं प्राप्नुयात्। न तथास्ति, अत एव नास्तीति ब्रुवते। AVS.

[3] "इन्द्रास्तित्वे कः सन्देहः? तत्राह—नेम उ भार्गवो नेम एव इन्द्रो नाम त्वः कश्चित् न अस्तीत्याह।...तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रम्, न तु तत् सत्यमित्यर्थः।" S.

[4] अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः। कमीमिद्विति। नि० १।९

[5] अथवा विजो भयहेतुर्व्याघ्रादिदुष्टमृगः। AVS. यथा अग्नी पक्षिणो हिनस्ति। VM.

[6] One expected the fem. सम्बन्धिनीः; it is, however, construed in anticipation with गवाश्वादीनि धनानि.

धनानि आ मिनाति सर्वतो हिनस्ति। 'मीञ्* हिंसायाम्' [धा° ९।४] । 'मीनातेर्निगमे' [७।३।८१] इति ह्रस्वः। तस्मात्, अत् अस्मै इन्द्राय धत्त स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत। यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते, तथाप्यस्तीति विश्वासं कुरुत[1]। एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः† स इन्द्रो नाहमिति ॥५॥

स्मा—metrical lengthening. 'निपातस्य च' [६।३।१३६] इति संहितायां दीर्घः। The accentless स्म slightly emphasizes the preceding pronoun यम्. Note that it does *not* impart a past value to the verb in RV. The corresponding particles in Gr. are *ma*, *mén*, etc.

पृच्छन्ति—Av. *pərəsaiti* (3rd. sing.), O Pers. *aparsam* (Skt. *apṛccham*), Lat. *prec-or*, *po(rc)sco* I demand, request, Germ. *frag-en*. Acc. to western scholars the root is प्रश् and the विकरण is छ as in the case of गम्, यम्, इष्, ऋ and वस् to shine. प्र becomes पृ by Samprasāraṇa exactly as स्रु becomes पृ and श् is dropped or changed into च्. V. G. S., p. 140, 2, p. 141, 2 and f. n. 1. युद्धे प्रविशन्तो यमिन्द्रं पृच्छन्ति। आहुः—न एषः अत्र विद्यते। शीघ्रं प्रविश युद्धमिति VM.

---

* मीङ्. M. P. Scribes appear to have taken more liberties with this root than with any other in this commentary. Here we find मीङ् which is also the reading under ii. 24. 12, iii. 56. 1, x. 134. 7, etc. Under iii. 28. 4 we find मिञ् हिंसायाम् which is due to the influence of डु मिञ् प्रक्षेपणे. The correct reading is found under i. 25. 1, i. 69. 8, i. 71. 10, iii. 32. 8, iii. 34. 3, etc. and in the com. on AV. xviii. 1. 5, xviii. 4. 60 (where one MS. reads माङ् !) etc.

[1] इन्द्रोऽस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति स नास्त्येवेति वाविश्वासं मा कुरुत। स नास्तीति चेद् त्वादृशशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत्, अतो यः शत्रुसेनानां जेतास्ति···स इन्द्रः। AVS.

† Most MSS. read एवंनिर्धारणमहिमोपेतः which may be some how defended by regarding एवंनिर्धारण as a बहुव्रीहि compound but which suggests the reading एवंनिदारुणमहिमोपेतः ! One or two MSS. read एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः which conveys sense but somehow does not ring true and suggests the reading एवंविधवरणीयमहिमोपेतः or एवंविधरमणीयमहिमोपेतः. तादृशमहिमोपेतम् [इन्द्रम्] S. under iii. 3. 31. 19.

कुह—Av. *kudā*. "The suffix ह probably represents original ध in *i-há* 'here' (Prākrit *i-dha*), *kuhá* where? *viśvahá* and *viśvahā* always, *samahá* in some way or other." V. G. S., p. 212β.

सैति—This irregular sandhi is of frequent occurrence in RV. and the epics. Hence Pāṇini had to frame the rule सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्. In RV. *saḥ* and *eṣaḥ* occur in pausa, *sa* and *eṣa* before consonants, *sŏ* and *eṣŏ* before *a*, *sa* and *eṣa* with hiatus before vowels except *a*. *Cf.* एषैष रथमारुह्य मथुरां याति केशवः. VP. v. 18. 19. It is customary to quote this line in this connexion but एषैषः may be an iterative meaning very speedy. Skt. *sah*, *sa*, Av. *hō*, Gk. *ho*, Goth. *sa*.

घोरम्—not an adv. but adj. qual. यम्. Goth. *gaurs* sad. In x. 34. 14 it is a noun and means 'magical power'.

ईम्—an old accentless Acc. sing. of the pronoun इ. In the Avesta *īm*, *īm* and *īt* are the Acc. sing. masc. fem. and neuter respectively, *ī* is the Acc. du. and neuter pl. and *īš* the Acc. pl. masc. fem. In RV. *īm* and *ī* are used indiscriminately as the Acc. for all numbers and genders in the third person. Probably these were originally feminine. Just as *īm* is related to *i*, *sīm* is related to *sa* and *kīm* to *ka*. *īm* either takes the place of a noun, or prepares for a following noun or *is accompanied by other pronouns* (*tám*, *yám*, *enam*, *enān*). V. G. S., P. 220, 1. Cf. कीम् in माकीम् p. 246.

आहुः—3rd pl. perf. of the defective root *ah* to say. Only आह and आहुः are found in the Vedas. In the Brāhmaṇas the additional forms आत्थ and आहथुः are met with. Classical Skt. supplies the intermediate missing form आहतुः. Skt. *āha*, Av. *āδa*. Inspite of Pāṇini's rule परस्मैपदानां णलतुसुस् ... लट् तिप् परस्मै णल् वाच्य the sense of the perfect persisted in most cases. Since the verb is not accented, यम् must not be understood with it and we must not translate 'of whom they also say', etc. Some believe that the absence of accentuation points to defective tradition, but since the verb is

construed not with यम् but with ईम् it is difficult to see how it could have been accented.

एषः—Av. *aēšō*. Only the Acc. sing. neuter *aita* is found in Old Persian. The *o* of *eṣo* is to be pronounced short, because of the following *a*.

अस्ति—Av. *ás-ti*, Gk. *es-ti*, Lat. *es-t*, Goth *is-t*, Eng. *is*.

सो अर्यः—should be read सोऽर्यः for the sake of the metre. In most cases the *a* dropped after *e* or *o* has to be restored; here, however, the *a*, though found in the Saṁhitā-text, has to be dropped, otherwise the pāda would contain 12 syllables instead of 11. Of course, the difficulty can be avoided by reading विजेव for विज इव but that would involve grammatical as well as metrical difficulties.

अर्यः—the Nom. Acc. pl. and Abl. Gen. sing. of *ari* is *aryáḥ* in RV. Similarly the Gen. sing. of *ávi* is *ávyaḥ*, *krátu krátvaḥ*, *paśú paśváḥ*, *pitú pitváḥ*, *mádhu mádhvaḥ*, *vásu vásvaḥ*, *śíśu śíśvaḥ*. Similarly from क्रतु we have क्रत्वः in the Nom. pl. in expressions like शतक्रत्वः, सहस्रक्रत्वः, etc. 'जसादिषुच्छन्दसि वावचनम्°'.

पुष्टीः—from पुष् 'to thrive' is accented on the suffix in RV. though it is accented on the radical syllable in the later Saṁhitās. In RV. *iṣ-ṭi* means 'offering' but *iṣ-ṭí* means 'desire'.

विजः—(Acc. pl. of विज्) corresponds to लक्षम् in the previous stanza as आमिनाति to आदत्. "The dice esp. the unlucky throw which a gambler made by taking up the dice* and sought to make good by means of a trick. One such trick was the *glahaprabhedavarṇanam* in *Daśakumāra*." "He causes the wealth of the purse-proud to disappear even as the gambler the unlucky, throw." Geldner. *Cf.* i. 92. 10: पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि

---

* "Each player picks out a certain number of nuts from those spread on the diceboard. Then the nuts held in the hand are laid out and counted. If the number is exactly divisible by four, that was the highest throw (कृत)." GELDNER.

शुम्भमाना । श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ "Being born again and again (though) ancient, adorning herself with the self-same colour; a goddess diminishing the throws like a skilful gambler, bringing the life of the mortal nearer old age." (MACDONELL).

मिनाति—from मी to lessen, to diminish, to injure, to impair, Gk. *mi-nú-ō*, Lat. *mi-nu-o* I lessen. Like ज्री to overpower, जृ to hasten and पू to purify, मी also shortens its vowel before the विकरण श्ना but only in the Vedas. RV. i. 124. 2 अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि । ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ 'Infringing not the divine ordinances, (but) diminishing (the length of) human lives, Uṣas has dawned as the last of countless (dawns) that have passed, the first of those that are coming.' व्रतं प्रमीणाति ŚB. iii. 2. 2. 24.

श्रद्—heart. In the *Nighaṇṭu* श्रत् is read along with बट्, सत्रा अद्धा, इत्था and ऋतम् as words denoting truth (सत्यनामानि). Gk. *kardíē*, *kardíā*, Lat. *cor*, *cord-is*, Lith, *szirdis*, Old Slavonic *srud-itse*, Germ. *Herz*, Eng. *heart*. "Having acquired the character of an adverb, [it] is once combined with कृ and often with धा *put* in the sense of *put faith in*, *credit* (=Lat. *crēdo* for *cred-do*), [Av. *zrazdā*], but is nearly always separated from the verb by other words.' V. G. S., p. 266. श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय RV. i. 103. 5 Put faith in Indra's might, श्रद्विश्वा वार्या कृधि RV. viii. 75. 2 "entrust all boons (to us)" MACDONELL. Verbs meaning 'to believe' take the Dat. of person in RV. In the Avesta also the Dat. is used with *zrazdā*, *e.g.* *yōi zrazdāo aṅhən mazdāi* Y. 31. 1 those who have faith in Mazda. In the *Aitareya Brāhmaṇa* we find षष्ठी in connexion with श्रत्-धा : चक्षु वाँ ऋतम्, तस्माद् यतरो विवदमानयोराह— अहमनुष्ठया चक्षुषादर्शमिति तस्य श्रद्दधति x. 8 the right is the eye; therefore when two contend whichever says 'I actually have seen it with my eye' him men believe. In the same passage in the *Bṛhadāraṇyakopaniṣad*, however, the Dative is found: तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातास्—अहमदर्शम् अहमश्रौषम् इति । य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति॰ तस्मा एव श्रद्दध्याम v. 14. 4. In classical Skt. it is the Loc. or Gen. of

person and the Acc. of thing that are most commonly used in connexion with श्रत्-धा. *Cf. Saundarananda* vi. 19 नेच्छन्ति याः शोकमवाप्तुमेवं श्रद्धातुमर्हन्ति न ता नराणाम्, *Mṛcchakaṭika*: कः श्रद्धास्यति भूतार्थम्. In Greek and Latin also the Dative is used with verbs expressing belief, *e.g.*, "*mē pánta peirô pâsi pisteúein aei*. Menander, *Sent.* 335. Try not always to trust all men in all things. *credere suis militibus*. Livy, ii. 45. To trust their soldiers (cp. *crede mihi*, etc.)." GILES, *A Short Manual of Comparative Philology*, p. 325.

श्रदस्मै धत्त—*cf*. AB. i. 6: स यदादर्शमित्याहाथास्य श्रद्दधाति......न बहूनां चनान्येषां श्रद्दधाति ।

6

यो र॒ध्रस्य॑ चोदि॒ता यः कृ॒शस्य॒	यः । र॒ध्रस्य॑ । चो॒दि॒ता । यः । कृ॒शस्य॑ ।
यो ब्र॒ह्मणो॒ नाध॑मानस्य की॒रेः ।	यः । ब्र॒ह्मणः॑ । नाध॑मानस्य । की॒रेः ।
यु॒क्तग्रा॑व्णो॒ यो॑ऽवि॒ता सु॑शि॒प्रः	यु॒क्तऽग्रा॑व्णः । यः । अ॒वि॒ता । सु॒ऽशि॒प्रः ।
सु॒तसो॑मस्य॒ स ज॑नास॒ इन्द्रः॑ ॥६॥	सु॒तऽसो॑मस्य । सः । ज॒ना॒सः॒ । इन्द्रः॑ ॥६॥

Who (*yáḥ*) is the stimulator (*códitā*) of the rich (*radhrásya*), and of the poor (*yáḥ kṛśásya*), of the priest (*yáḥ brahmáṇaḥ*) that supplicates his aid (*nā'dhamānasya*) and praises him (*kīréḥ*), who (*yáḥ*), fair-jawed (*suśipráḥ*), is the aider (*avitā'*) of him that has set the stones together (*yuktágrāvṇaḥ*) and him that has pressed Soma (*sutásomasya*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यो रध्रस्य ।* रध हिंसासंराद्ध्योः [धा° ४।८५]। समृद्धस्य चोदिता[1] धनानां

---

* The mention of the mere root without any indication of the suffix is rather unusual, but we find the same thing under ii. 21.4.

[1] रध्रस्य संराद्धस्य समृद्धस्यापि। रधेरौणादिको रक्प्रत्ययः। चोदिता अभिमतफलप्रेरयिता। समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः तस्य चोदिता अपगमयिता वा। यश्च कृशस्य धनादिराहित्येन क्षीणस्यापि चोदिता तदभीष्टधनस्य प्रेरयिता। AVS.

प्रेरयिता भवति। यः च कृशस्य दरिद्रस्य च, यः च नाधमानस्य। 'नाधृ नाथृ† याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' [धा° १।६-७]। याचमानस्य, कीरेः करोतेः कीर्त्तयतेर्वा, स्तोतुः, ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता। यः च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन्, युक्तग्राव्णः अभिषवार्थम् उद्यतग्राव्णः सुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति, सः एव इन्द्रः नाहमिति। ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात्, यथा—'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' [ऋ° सं° ३।८।२] इति। अयन्त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नान्नपरः॥६॥

रध्रस्य—Scholars have held widely divergent views regarding the meaning of this word: willing, pliant, obedient (M. W.), weary (Grassmann), honest (Aufrecht), miserable, stingy (Pischel), weak (Geldner), zealous of office (diensteifrig—Ludwig). Macdonell and others follow Sāyaṇa and think the word is derived from राध् to succeed and means 'rich'. Bloomfield points out that the expression चोद राधो मघोनाम् calls upon Uṣas in i. 48. 2 and upon Sarasvatī in vii. 96. 2: 'Inspire thou the liberality of the patrons (of the sacrifice)' and that in ii. 30. 6 Indra and Soma are addressed as रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ 'Ye two are the inspirers of the liberal sacrificer.'

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः।
नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः॥ vi. 44. 10.

'O Indra, liberal God, we have always relied particularly (इद्) on thee to give, O thou who drivest the bay steeds! Do not disregard us! (But) among men there is not in evidence any one who befriends us. Why then forsooth do they call thee inspirer of the liberal (sacrificer)?'

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता।
इन्द्र स्तोतॄणामविता···द्विषो नः पाह्यंहसः...॥ x. 24. 3.

---

† णाधृ All. *Cf.* माधवीयधातुवृत्तिः—आद्यो धान्तः, अपरस्थान्तः।···उभावपि दन्त्यादौ।

'Thou, who art the lord of choice riches, who dost inspire the liberal giver, who helpest, O Indra, the singers, do thou protect us from hateful penury!'

From a consideration of these passages and several others along with our stanza Bloomfield concludes that रध्र means a liberal (giver or sacrificer). Our passage he translates: "The beautifully bearded God that inspireth the liberal and the stingy (कृश 'stingy,' somewhat like German *karg*, which means both 'meagre' and 'stingy'); that inspireth the needy Brahman poet; that helpeth him who operates the press-stones and extracts the soma—he, O folks, is Indra" and remarks: Here I seem to feel that कृश is the opposite of रध्र, and identical with अदित्सन् पणि: in 6. 53. 3, रेवाँ अदाशुरिः in 8. 45. 15, and the host of other words for impious, stingy men, well hated in the Veda, whose property is taken from them and given to the pious instead (see 1. 81. 9; 8. 45. 15). See the brilliant note of BLOOMFIELD in *Rigveda Repetitions*, Vol. I, pp. 286-288.

चोदिता—furtherer, inspirer, stimulator, from चुद् to impel. Note that the word is accented on the suffix and so, not possessing the force of a verb, is construed with the Gen. and not the Acc. "तृन्तृचोश्चार्थभेदोऽयं प्रकृत्यर्थः स्फुटस्तृनि। तृचि स्फुटः प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थोपसर्जनः॥"

कृशस्य—(Av. *kərəsa-*) formed with क from कृश् to grow lean, but as the normal past part. of the root was not in much use Skt. grammarians regarded the word as the past passive part. of कृश् (कृशित is found in the Brāhmaṇas).

ब्रह्मण:—Note that *bráhman* accented on the 1st syll. is neuter and means *prayer*, and *brahmán* accented on the 2nd syll. is masc. and means *pray-er, i.e.*, priest. See V. G. S., p. 453*c*. The root is बृह् to swell, Av. *baresman*. *Bráhma* is read in the lists of अन्ननाम and धननाम in the *Nighaṇṭu*.

नाधमानस्य—See under नाधित: x. 34. 3.

कीरि:—Acc. to western scholars it is from कृ 'to commemorate' कारु singer, poet, Gk. *kērux* herald, messenger, Skt. कीर्ति fame,

etc., are from the same root. कीर्तयति in classical Skt. is a denominative from कीर्ति.

युक्तग्रावृणः—Skt. *yuk-tá-*, Av. *yux-ta-*, Gk. *zeuk-tó-s*, Lat. *junc-t-us*, Lith. *jùnk-tas*, Eng. *yok-ed*. Latin and Lithuanian show the *n* while Greek shows the strong grade of the present. Gk. *zeugma*, Skt. *yugma-*. ग्रावन् stone specially for pressing Soma. Arm. *erkan* millstone, *cf.* Goth. *(asilu-)quairnus* '(Ass)mill'. The word is etymologically connected with Skt. *guru*, Lat. *gravis*, etc.

योऽविता—स्वरितो वानुदात्ते पदादौ [८।२।६] इति स्वरितः।

अविता—अव् originally meant to have pleasure in, hence, on the one hand, it meant to desire, on the other, to favour, to aid. Skt. *avati*, Av. *avaiti* to bestir oneself, to help, Lat. *avēre* to be eager for, to desire.

सुशिप्रः—Yāska says: शिप्रे हनू नासिके वा. Haradatta explains: शिप्रे हनू नासिके वा, उत्तरोष्ठस्योपरि श्मश्रुश्रेणिर्वा। पीत्वी शिप्रे अवेपयः [ऋ० ८।७६।१०] इत्यादौ दर्शनात्। मृगयादिव्यापारे हिरण्मयी केशनियमनरज्जुर्वा शिप्रा। दृश्यते च शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः [ऋ० ५।५४।११] इति। Macdonell—fair-lipped. Geldner—with fair (drinking) lip.* Bloomfield—beautifully bearded. Some philologists connect the word with Lat. *capillus* and think शिप्र masc. means hair, moustache, beard and शिप्रा fem. means hair of the head, false hair.

सुतसोमस्य—"The plant was prepared for use by being pounded with stones or in a mortar. The former was the normal method of procedure, appearing in the Ṛgveda as the usual one. The stones are called ग्रावन् or अद्रि, and were, of course, held in the hands. The plant was laid on boards one beside the other (अधिषवण), and, according at least to the later ritual, a hole was dug below, so that the pounding of the plant by means of the stones resulted in a loud noise, doubtless a prophylactic against demoniac influences."—*Vedic Index*, Vol. II, p. 476.

---

* "Mit der schönen (Trinker-) Lippe." In his Glossary, however, he had translated 'wearing a beautiful moustache'.

7

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो	यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः ।
यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।	यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान	यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान ।
यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥७॥	यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥७॥

In whose (*yásya*) control (*pradiśi*) are horses (*áśvāsaḥ*), in whose [control] (*yásya*) are cattle (*gā'vaḥ*), in whose [control] (*yásya*) are villages (*grā'māḥ*), in whose [control] (*yásya*) are all (*viśve*) vehicles (*ráthāsaḥ*), who (*yáḥ*) generated (*jajā'na*) the sun (*sū'ryam*), [and] who (*yáḥ*) [generated] the Dawn (*uṣásam*), who (*yáḥ*) is the leader (*netā'*) of the waters (*apā'm*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यस्य[1] सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने[2] अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्य अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः[3] । ग्रसन्तेऽत्रेति [उ° १।१४२] ग्रामा[4] जनपदाः । यस्य आज्ञायां[5] विश्वे[6] सर्वे रथासः रथा

---

[1] पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्यष्टुश्चाभिमतप्रदाने [यः समर्थः] स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनामपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशवृष्टिलक्षणा येऽर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते । AVS.

[2] संविधौ वा । प्रपूर्वात् 'दिश अतिसर्जने' [धा° ६।३] इत्यस्मात् [सम्पदादित्वाद् भावे] क्विप् । AVS.

[3] ग्रामलाभकामिभ्यो दित्सिता ग्रामाः । AVS.

[4] Uṇadi I. 142 ग्रसेरा च.

[5] One expected अनुशासने as in the two preceding cases.

[6] गजोष्ट्रयानादीनां परिग्रहाय विश्वे इति विशेषितम् । AVS.

वर्तन्ते। यः च वृत्रं हत्वा[1] सूर्यं जजान जनयामास। यः च उषसम्। तथाच* मन्त्रः—'जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः' [ऋ° स° ३।३२।८] इति। यः च मेघभेदनद्वारा अपां नेता प्रेरकः, सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥७॥

अश्वासः—for the ending, see p. 71. Av. and O. Pers. *aspa-*, Lat. *equos*, Gk. *hippos* (for **ekwos*), Lith. *aszwá* (=अश्वा, Lat. *equa*).

प्रदिशि—प्रदिश् from प्र and दिश् to point means direction, control. Skt. *diśati*, Av. *disyeiti*; Gk. *deiknū-mi*, Lat. *dīco*, I show, I tell. *Cf*. AV. i. 9. 2: अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु. See also under x. 34. 4.

ग्रामाः—from the root *gram* to press, to grip; *cf*. Eng. *cram*, Lat. *gremium* bosom, orig. that part of the body to which objects are pressed when seized by the arms so as to lift them.

रथासः—from ऋ to go (*cf*. Lat. *currus* chariot from *currere* to run); (acc. to some from रय् to leap, to roll), Av. *ratha-*; Lat. *rota*, wheel. Lith. *r̃atas* 'wheel', *ritù* 'I roll'. रथो रंहतेर्गतिकर्मणः, स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य, रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा, रपतेर्वा, रसतेर्वा। *Nir*. ix. 12.

उषसम्—see p. 100.

यः सूर्यं य उषसं जजान—*Cf*. दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः RV. iii. 32. 8.

अपाम्—In RV. the sing. forms *apā* and *apáḥ* are met with and the Av. shows the sing. *āfš*, *āpəm apəm-ca*, *apā-ca*, *a(ā)pe*, *apaṭ*, *apāat-ca*, *a(ā)pō* (G.), *aipya* (L.) and the duals *āpa*, *āpe* besides the plurals N. *āpō*, A. *apō*, *apas-ca*, *āpō*, D. *aiwyō* etc.

अपां नेता—In RV. iii. 45. 2 Indra is called अपाम् अजः. In RV. iv. 26. 2 Indra says: अहमपो अनयं वावशानाः I led the waters bellowing loudly. *Cf*. RV. vi. 57. 4 यदिन्द्रो अनयद् रितो महीरपो वृषन्तमः।

---

[1] गमनादिसर्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय। AVS.

* तथा—M.P. But तथाच is needed here. तथाच मन्त्रान्तरम् would be still better.

8

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते
परेऽवर उभया अमित्राः ।
समानं चिद्रथमातस्थिवांसा
नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥८॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति सम्ऽयती ।
विह्वयेते इति विऽह्वयेते ।
परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः ।
समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा[1] ।
नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥८॥

Whom (*yám*) the two battle ranks (*krándasī*) meeting in conflict (*saṁyatī'*) invoke variously (*vihváyete*), both (*ubháyāḥ*) the enemies (*amitrāḥ*)—the farther (*páre*) and the nearer (*ávare*). Two mounted (*ātasthivā'ṁsā*) on the self-same (*samānám cit*) chariot (*rátham*) call on him (*havete*) separately (*nā'nā*). He (*saḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यं क्रन्दसी रोदसी, शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा, संयतो परस्परं सङ्गच्छन्त्यौ*, यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः। परे उत्कृष्टा अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधा† अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति। समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम्[2] आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक्

---

[1] अपदेऽवग्रहः शिष्ट इकारेण पदादिना। धात्वन्ताच्च वसौ क्रस्वाच् चक्रिवान् पपिवानिति ॥ उपसर्गसमासेऽपि वसावेवावगृह्यते ॥ Com. on Av. नि.

* Parasmaipada. So also under iii. 33. 2. But परस्परं संगच्छन्ते under iii. 24. 4 and AV. xx. 34. 8, etc.

† Printed editions generally read उभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति which is evidently corrupt.

[2] Sāyaṇa has missed the particle चित् here.

पृथक् हवेते आह्वयेते[1]*। यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथक् पृथगाहूयेते। तयोरन्यतरः स इन्द्रः नाहमिति ॥८॥

[अथर्ववेदभाष्यम्। संयती परस्परं [-रेण ?] संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे। द्यावापृथिव्याविस्यर्थः। स्वाश्रितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी, द्यौश्च हविरर्थम्, इत्युभयोः क्रन्दनम्। अथवा संयती परस्परं सङ्गते क्रन्दसी प्रतिभटान् प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ [? आह्वयमाने] उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधमाह्वयतः। स्वस्वसहायायेति शेषः।··· उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टमाह—परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च। परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अवरत्वं च द्रष्टव्यम्। एवम् उभयाः अमित्राः प्रतिद्वन्द्विसेनयोर्वर्तमानाः शत्रवः स्वस्वजयार्थं साहायकाय विह्वयन्ते। इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम् इन्द्राह्वानम् अभिधायाथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते। समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानं परस्परसदृशं रथम् आतस्थिवांसा अधिष्ठितवन्तौ ·······तौ यं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयतः।]

क्रन्दसी—Nom. du. of क्रन्दस् battle-array, army from क्रन्द् to scream, to bellow, to shout; du. because one army is पर

---

[1] A modern English poet makes fun of this natural tendency in the following quartrain:

God heard the embattled nations shout
"Gott strafe England!" and "God save the King!"
God this, God that, and God the other thing.
"Good God!" said God, "I've got my work cut out."
(Quoted by Sri SARVAPALLI RADHAKRISHNAN in his *Kalki*.)

* कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम्। The com. on AV. shows आह्वयतः. In the com. on RV., however, आह्वयते is sometimes found where we should expect आह्वयति. Printed VM. has संक्रन्दमाने (=संक्रन्दन्तौ + संगच्छमाने) for क्रन्दसी. In most of these cases the Ātm. is due to attraction. Thus Bhaṭṭa Bhāskara explains रमध्वम् as अनुरक्ता भवध्वम् under TS. i. 3. 7.

(farther) and the other अवर (nearer). *Cf.* x. 121. 6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने.

Rabindranath uses क्रन्दसी in the sense of 'heaven and earth' in his well-known lines 'ऐ शुन दिशि दिशि तोमा लागि काँदिछे क्रन्दसी, हे निष्ठुरा बधिरा उर्वशी। चिता, उर्वशी।' though the word must have become obsolete even in the Vedic period. A younger Bengali writer uses the words in the sense of a girl in tears!

संयती—Nom. du. of संयत् pr. part. of सम् (together) + इ (to go).

विह्वयेते = नाना ह्वेते। अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः RV. i. 102. 6. 'Through his might Indra makes a counterpoise impossible. Therefore people intent on gain call on him separately.' तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके RV. iv. 24. 3. 'Men call on him alone diversely in battle'. त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके RV. x. 42. 4. 'Standing in battle for their rights, together, the people, Indra, call on thee diversely in the fray.' अग्निमुक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्ते RV. x. 80. 5. 'The Ṛṣi's call on Agni diversely with songs of praise.' नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तरवसा विपन्यवः। अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव॥ RV. i. 102. 5. 'Because these men given to praising loudly are invoking thee in various ways, for protection, O holder of treasures, mount our chariot for gain; for victorious, Indra, is thine firm mind.' यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये। अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम्॥ RV. iii. i. 3. 'Even though these people call on thee variously for aid, may this our prayer, addressed, O Indra, unto thee, strengthen thee day by day.'

तां देवासुरा व्यह्वयन्त। प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः। 'Her the gods and demons invoked separately, the gods directly, the demons indirectly.' TS. i. 7.1.3.

Besides the usual forms of ह्वे there is in RV. हू the सम्प्रसारण form of the root which is भ्वादि Ā as well as तुदादि. Acc. to Bloomfield ह्वे is popular, while हू is hieratic.

परेऽवरे—The अ has to be restored here to make up the requisite number of syllables.

परे—Av. O. Pers. *para-*. Alt. form परास:. The Loc. sing. also is परे where we have the alt. form परस्मिन्.

अवरे—alt. form *ávarāsaḥ* (अव down + र comparative suffix). Av. *aora*, *aorā*, *avarə*.

उभया:—उभ like the corresponding Av. forms *uba-* and *uva-* is declined in the dual alone while उभय is declined in the sing. and pl. In the Nom. pl. उभय has the pronominal ending also, so that altogether there are three forms: उभये, उभयास:, उभया:. In the Gen. pl. there is only one form उभयेषाम्. *Cf.* इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्ते iv. 39. 5.

अमित्रा:—अमित्र is masc. both in Vedic and in classical Skt. मित्र is masc. in the sense of 'friend' and neut. in the sense of 'friendship' (मित्रं कृणुध्वम् x. 34. 14) in RV. It is neut. in the sense of 'friend' in classical Skt.

समानम्—not analysed in the Pada-text owing to a doubt as to whether the components are स मान or सम् आन. Acc. to western scholars पुराण, विषुण and समान are formed with न from पुरा, विषु and सम. The lengthening is due to the fact that न is added to the Ins. sing. समा. समान meant originally same, self-same, one and the same, identical, then common, then equal.

चिद्—accentless particle emphasising the preceding word.

तस्थिवांसा—Nom. du. of तस्थिवस्, perfect participle P. of स्था. आ-स्था is transitive. The dual in आ is used before consonants and in pausa. Before initial उ or ऊ also आ appears, but that is due to Sandhi and the Pada-text shows औ. For some irregularities see x. 14. 10, 11.

नाना—variously, आम्रेडित of ना (Gk. *nē*, Lat. *nē* verily, indeed). Colloquial Bengali has added another न to it and made it नानान. viii. 1. 3 यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये "Although these men in sundry ways invoke thee to obtain thy aid"; अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळ्हेषु यं नर:। नाना हवन्त ऊतये॥ RV. viii. 68. 5.

By समानं चिद् रथमातस्थिवांसा are meant the fighter and his charioteer acc. to many western scholars, the rival heroes acc. to Sāyaṇa.

In the *Śatapatha Brāhmaṇa*, v. 3. 1. 8, however, we find सयोनी सव्येष्टृसारथी । समानं हि रथमधितिष्ठत: । So the dual in our passage also may refer to the सव्येष्टा seated on the left of the hero and the charioteer seated on his right. Though they are mounted on the self-same chariot they do not join in the self-same prayer, but invoke God in different ways.

9

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो	यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः
यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।	यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव	यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव ।
यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ॥९॥	यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥९॥

Without (*ṛté*) whom (*yásmāt*) men (*jánāsaḥ*) do not conquer (*na vijáyante*), whom (*yám*) while fighting (*yúdhyamānāḥ*) they invoke (*hávante*) for succour (*ávase*), who (*yáḥ*) became (*babhū'va*) a match (*pratimā'nam*) for all (*víśvasya*) [foes], who (*yáḥ*) shakes what is unshaken (*acyutacyút*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यस्मात् ऋते जनास: जनाः न विजयन्ते[1] विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतो युध्यमाना: युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । य: च विश्वस्य[2] सर्वस्य जगतः प्रतिमानम् प्रतिनिधिः बभूव । य: च

---

[1] यस्मात् इन्द्रात् बलप्रदातुऋते इन्द्रसहायमनपेक्ष्य जनास: जना: प्रबला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति । AVS.

[2] सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव । अथवा

"रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभि: पुरुरूप ईयते...॥" [ऋ° सं° ६।४७।१८]

इति मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य तत्तत्पुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिबिम्बं बभूव । AVS.

अच्युतच्युत्[1] अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता, स इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥९॥

यस्मात्—Abl. in connexion with ऋते. ऋते, like *āre* and *ārāt* (far from) which are derived from the same root, governs the Abl. in RV., but in the Brāhmaṇas ऋते begins to govern the Acc. also as it often does in classical Skt. (V. G. S., p. 303α). In the epics ऋते follows the analogy of पृथक् and विना and governs the Acc., Inst. and Abl. It may be noted here that Pāṇini prescribes the Abl. alone in connexion with ऋते though the Acc. and the Ins. also are prescribed in connexion with पृथक्, विना and नाना.

न ऋते—अ and आ are never contracted with ऋ into अर् in the written texts of RV.[2] and VS.[3], but the metre shows that the combination is sometimes to be pronounced अर् as here or as in the case of the comp. सप्तर्षयः. (V.G.S. §19*a*). In classical Skt. also the contraction is optional. ऋत्यकः P. vi. 1. 128. हिमऋतावपि ताः स्म भृशस्विदः *Śiśupāla*, vi. 61, अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिम् *Naiṣadha*, iii. 17.

ऋते—Loc. sing. of ऋत past part. of ऋ to go acc. to Indian gram. and ऋ to separate acc. to western scholars. Skt. विरल, Eng. *rare*, etc., are said to be derived from the same root.

विजयन्ते—regarded as one word, since it is the radical syllable and not the उपसर्ग that is accented. In उतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये i. 32. 13: 'And the bountiful god became victorious for all time to come' it is वि that is accented and not जिग्ये, hence Pp. regards the two as separate words.

The root जि is परस्मैपदिन् in RV., in the Brāhmaṇas it is उभयपदिन्, it reverts to परस्मैपद in classical Skt. वि-जि and पराजि are throughout

---

[1] अच्युतस्य केनाप्यच्यावयितव्यस्य दृवादेः, च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्यावयिता। AVS.

[2] ऋकार उदये कण्ठ्यावकारं तदुदयाद्ववत् RP. ii. 32.

[3] कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् VPr. iv. 50. यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते VS. xxxiv. 3.

आत्मनेपदिन्. उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनो: RV. vi. 69. 8. Both of you were victorious, you were not vanquished, neither of you was vanquished. सत्यमेव जयते नानृतम् । *Muṇḍaka U*. iii. 6.

युध्यमाना:—युध् (Av. *yaod*) is उभयपदिन् in the Vedas. Skt. *yodhanti*, *yudhyanti*; Av. *yūiδyeinti*; Lith. *júde-ti*, shake, move, *cf.* Lat. *jubēre*, to command, to bid. The original meaning of the root was 'to shake'. In epic Skt. also युध् is उभयपदिन्.

अवसे—तादर्थ्ये चतुर्थी ; note that *ávas* = aid, *avás* = downwards.

प्रतिमानम्—lit. counter (प्रति)- measure (मान), hence match, equal. In the case of प्रतिमा there was a further development of meaning into image, likeness. वृष्णो वध्रि: प्रतिमानं बुभूषन् 'a castrated bullock desiring to become a match for a bull', RV. i. 32. 7; त्वं भुव: प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत: पतिर्भू: । विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ Rv. i. 52. 13. "Thou art the counterpoise of the earth, thou art the lord of the high (heaven) with all its mighty heroes. Thou hast filled all the atmospheric region with thy greatness. Truly, none other is like unto thee." सत:-सत: प्रतिमानं पुरोभू: "Peer of each living creature, all-excelling." iii. 31. 8.

अच्युतच्युत्—This epithet is applied to Indra again in vi. 18. 5: तन्न: प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभि: । हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणो: पुरो वि दुरो अस्य विश्वा: ॥ *Cf.* also iii. 30. 4 त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्नमान: । तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थु: ॥ 'For, thou indeed continuest shaking what has never been shaken and killing many enemies all alone. According to thy law, Heaven and earth and mountains stand as if firmly established'. त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाऽच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि । द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ RV. vi. 31. 2. 'Through fear of thee, O Indra, all the regions of earth, though none may move them, shake and tremble. All that is fixed is frightened at thy coming,—the earth, the heaven, the mountain and the forest.' In RV. i. 85. 4 the Maruts are described as प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा. By अच्युत are meant द्यावापृथिवी and पर्वतास:, cf. ii. 12. 2.

10

यः शश्वतो मह्येनो दधाना-	यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् ।
नमन्यमानाञ्छर्वा जघान ।	अमन्यमानान् । शर्वा । जघान ।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां	यः । शर्धते । न । अनुऽददाति । शृध्याम् ।
यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः॥१०॥	यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१०॥

Who (*yáḥ*) with his missile (*śárvā*) slew (*jaghā'na*) many (*śáśvataḥ*) bearing (*dádhānān*) [the burden of] grave (*máhi*) sins (*énaḥ*) while they thought not of it (*ámanyamānān*), who (*yáḥ*) forgives (*anudádāti*) not (*na*) the defiant man (*śárdhate*) his defiance (*śṛdhyā'm*), who (*yáḥ*) is the slayer (*hantā'*) of the demon (*dásyoḥ*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यो मह्हि महत् एनः पापं[1] दधानान् शश्वतो बहून् अमन्यमानान्[2] आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा[3] शृणाति शत्रूननेनेति शरुर्वज्रः ।

---

[1] ब्रह्महत्यादिरूपम् AVS.

[2] के ते महापातकिन इति तानाह—अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहिम्नोपेतं परदेवतेति मतिमकुर्वाणान् । स्तुत्या हविषा चेन्द्रमपूजयत इत्यर्थः । AVS.

[3] शर्वा हिंसक इन्द्रः, अथवा शरुर्वज्रः । AVS. शरु is evidently fem. here, but S. takes it as m. and uses अनेन instead of अनया. Under vii. 85. 3 he says: शर्वा शरुणा हिंसकेनायुधेन and under x. 87. 6 शर्वा शरेण. Sk. says शरुशब्दः शरपर्यायः under शर्वा निबर्हीत् i. 100. 18 and Mādhava explains it as ऋष्टि under i. 172. 2.

तेनायुधेन जघान[1]। हन्तेर्लिटि रूपम्। यः च शर्धते[2] उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति। *अनुपूर्वो ड् दाञ् दाने [धा° ३।९] जौहोत्यादिकः। 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तः†। 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७१] इति गतेर्निघातः। यः च दस्योः[3] उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः, स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत्॥१०॥

शश्वतः—Acc. pl. of शश्वत् which is fully declined in the Vedas. It is the adverbial form शश्वत् that became stereotyped in classical Skt. Philologists point out that the first element was originally स meaning 'one, the same' (found in सकृत्, सहस्र, etc.) and the second श्वन्त् pr. part. of श्वि to swell (*cf.* शून); *cf.* Gk. *há-pant-*. The dental *s* was changed into palatal by regressive assimilation as in the case of श्वशुर (*स्वशुर, Gk. *hekurós*, Lat. *socer*) and as was done in the case of शश (*शस) by progressive assimilation. शश्वत् is read in the *Nighaṇṭu* (iii. 1) in the list of words denoting 'many'.

---

[1] अथवा, अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतयाबुध्यमानान्, आत्मघातकानित्यर्थः।

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत्।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः॥ [तै° आ° ८।६]

इति श्रुतेः। अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते—'किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा' [सनत्सुजात १।३३] इति। तादृशानामिन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते—'अरुर्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' [कौ° उ° ३।१] इति, 'इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' [तै° स° ६।२।७।५] इति च। AVS.

[2] शर्धते रन्ध्रनैरपेक्ष्येण शत्रुषु बलमुत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय शर्ध्यां बलसाधनं कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति। AVS.

* अनुपूर्वात्—M. P. etc. This appears to be the note of a careless reader. AVS. does not contain it. If it is to be retained we must change it into अनुपूर्वः.

† इत्याद्युदात्तः does not occur in MSS. or printed editions, but is necessary and is found in S. on AV. x. 34. 10.

[3] हन्तादेः AVS.

महि—The stem is महि from the root मह् with इन्.

एनः—Av. *aenaḥ-* from इन्व to enter by force, Skt. *inoti*, Av. *inaōiti*.

दधानान्—pr. participle *dádhāna-*, perfect part. *dadhā'na-*.

अमन्यमानान्—blissfully unconscious that Indra would visit them with condign punishment; *cf.* RV. i. 33. 9: परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम्। अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निः ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥

शर्वा—शरु fem. either spear or arrow, from शॄ to crush, break to pieces. Cognate with शर reed, arrow. Goth. *hairu-s* 'sword'. शर्य and शल्य are from the same root.

शर्धते—from शृध् to be defiant; dative in connexion with अनु-दा to forgive. शृध्याम्—defiance, arrogance. In the Dhātupāṭha we find शृधु शब्दकुत्सायाम् (i. 748), शृधु मृधु उन्दने (i. 858-59) and शृधु प्रसहने (x. 199). Under ii. 33.8. S. explains शर्धन्तम् as प्रसहनशीलम् and quotes शृधु प्रसहने. In our stanza S. explains शर्धते by the colourless expression उत्साहं कुर्वते following *Nir.* iv 19 where शर्धत् is paraphrased by उत्सहताम्.

अनुददाति—to give after, to yield, to forgive; *cf.* Germ. *nachgeben, vergeben*, Eng. *forgive*. इळ्हा चिदस्मा अनु दुः i. 127. 4.

दस्योः—जातावेकवचनम्। शम्बरादीनां दस्यूनामित्यर्थः।

11

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं	यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् ।
चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्।	चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान	ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान ।
दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥११॥	दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥११॥

Who (*yáḥ*) in the fortieth (*catvāriṁśyā'm*) autumn (*śarádi*) found out (*anvávindat*) Sambara (*Śámbaram*) dwelling (*kṣiyantám*) in the mountains (*párvateṣu*), who (*yáḥ*) slew (*jaghā'na*) the serpent (*áhim*) that put forth his vigour (*ojāyámānam*),

[the son of] Dānu (*Dā'num*) lying (*śáyānam*) in his lair, he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यः पर्वतेषु[1] क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो[2] भूत्वा पर्वत-गुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत। लब्ध्वा[3] च व्यनाशयदित्यर्थः। किं च यः ओजायमानम्। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' [३।१।११] 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्'* [३।१।११।२] इति सकारलोपः। बलमाचरन्तम्[4] अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति ॥११॥

Śambara was the son of Kulitara and used to think himself a little god. He was one of the Dāsa enemies of Indra who vanquished him to help Divodāsa or Atithigva or both. Śambara had ninety-nine (or ninety or a hundred) castles which were shattered by Indra. In one passage Bṛhaspati is said to have

---

[1] पर्वतेष्विति बहुवचनेनेन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्यैकत्रानवस्थानं सूचितं भवति। एवं गिरिगह्वरेषुच्छन्नं शम्बरम् etc. AVS. Commentators explain the significance of the plural in रामगिर्याश्रमेषु in the first stanza of the *Meghadūta* in a similar way.

[2] Strict grammar requires प्रच्छन्नं भूत्वा.

[3] अन्विष्यालभत। लब्ध्वा च य ओजायमानम्—All. We have followed AVS.

* The Vārttika is read in Kielhorn's edition as ओजोऽप्सरसो-र्नित्यम्. The N. S. Press edition reads ओजसोऽप्सरसोर्नित्यम् which is also found in the printed Nyāsa but which is absurd. Our line ओजायमानं यः etc. is quoted in the *Bhāṣya* under the Vārttika which later assumed the form ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया or ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया.

[4] So also under iii. 32. 11. Under i. 140. 6 S. explains literally ओजायमानः। ओज इति बलनाम। स्वयं बलमिवाचरन्। So also both Jayamaṅgala and Mallinātha (?) under *Bhaṭṭi* v. 76. Nārāyaṇa in his com. on *Uttaracharita* v. 31 says ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते which is also the view of Bhaṭṭoji and others.

rent these strongholds of Śambara and entered the mountain stored with wealth. See JAOS., xi. 204. In classical Sanskrit शम्बरारि is a name of मदन.

चियन्तम्—चि is भ्वादि, अदादि, तुदादि and क्र्यादि in the Vedas. In classical Skt. it belongs to the स्वादि class also. The अदादि and तुदादि roots mean 'to dwell' (निवास), the भ्वादि 'to rule' (ऐश्वर्य) and the क्र्यादि (and later स्वादि) 'to destroy' (हिंसा). Here it is तुदादि and means 'to dwell'. Skt. *kṣeti, kṣiyati*, Av. *šaēiti*, Skt. *kṣetram*, Av. *šōiθrə-m*; Gk. *ktízō* 'I people a country', *amphi-ktí-ones* dwelling around, *ktí-si-s*, Skt. *kṣiti-ḥ* settlement', Av. *šiti-š*, Lat. *situs* 'living'. The sense of the अदादि and तुदादि चि easily passes into that of the भ्वादि; *cf.* Lat. *sedēre* (Germ. *sitzen*) 'to sit' and *possidēre* (Germ. *be-sitzen*) to possess.

चत्वारिंश्याम्—चत्वारिंशत्, Av. *caθwarəsat*, Gk. *tettará-konta*, Lat. *quadrā-gintā* forty, चत्वारिंश (fem. °शी) Av. *caθwarəsat-təma-* (*θrəstəma-*[1] occurs in the sense of thirtieth), Gk. *tettara-kostós*, Lat. *quadrāgē(n)simus* fortieth. The nasal in विंशति and त्रिंशत् is probably a relic of the Acc. ending. After the analogy of these two, the nasal was extended to चत्वारिंशत् also, though the first element चत्वारि is itself a neuter pl. The second element शत् is evidently a word meaning ten and corresponds to Gk. *kont* and Lat. *gint*.

In RV. the ordinals from twenty to fifty are formed only with accented *á*. तम is found only in शततम in RV.

शरदि—*śarád* originally autumn, then by synecdoche, year (*cf.* Eng. a maiden of sixteen *summers*, an old man of sixty *winters*, etc.). Exactly in the same way वर्ष from meaning 'the rainy season' and समा from meaning 'summer' came to signify 'year'. For the lit. sense *cf.* शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् x. 161. 4. Av. *sarəδ* 'year', Modern Persian *sāl* 'year'. शृ is a bipolar root, meaning (1) to be cold, (2) to be warm; शिशिर

[1] The normal form is *θrisastəma-*, Skt. त्रिंशत्तम-.

shows the first sense and शरद् the second. न द्याव इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त RV. iii. 32. 9.

अन्वविन्दत्—This विद् is तुदादि उभयपदिन् and means 'to find'. See pp. 70-71.

ओजायमानम्—pr. part. den. of ओजस्. Before the denom. suff. य *as*-stems generally remain unchanged, but ओजस् drops its स् and undergoes lengthening. The word is not analysed in the Pada-text because of the lengthened vowel.

अहिम्—Skt. *áhi-ḥ*, Av. *aži-š*, Gk. *ekhi-s*, Lat. *angui-s*. "In most cases *Ahi* is the demon, identified with Vṛtra—*cf. e.g.*, i. 51. 4, iv. 17. 7 ff.; vi. 72. 3, x. 113. 3, and the whole hymn i. 32—by which is signified the long outstretched cloud, or else such clouds as seem to have been rolled or coiled up. The root is *ah*, in the signification 'squeeze'. The reference is probably to snakes of the constrictor kind." JAOS., xi. 199. In the Avesta also Aži Dahāka (अहि दंशक), a monster with three heads and a thousand wiles, was killed by Thraetaona. In the Bible also Satan is a serpent.

दानुम्—the mother of Vṛtra. His father was Danāyu. Here Vṛtra is called by the metronymic Dānu, just as the Maruts are called by their patronymic Rudras. दानुर्नाम वृत्रमाता, 'दानुः शये' [१।३२।९] इत्यादिषु दृष्टत्वात्। S. under ii. 11. 10, iii. 30. 8, etc. *Cf.* S. on रुद्रासः i. 39. 4: पितृशब्दोऽयं सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रेषु प्रयुक्तः. Dānu lit. means dew; Av. *dānu*- 'river'.

12

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मा-
न्नवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून्।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहु-
र्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥१२॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् ।
अवऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ।
यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्रऽबाहुः ।
द्याम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१२॥

Who (*yáḥ*), the mighty (*túviṣmān*) bull (*vṛṣabháḥ*) with the seven reins (*saptáraśmiḥ*), let free (*avā'sṛjat*) the seven (*saptá*) rivers (*síndhūn*) to flow (*sártave*), who (*yáḥ*), bolt in arm (*vájrabāhuḥ*), spurned (*ásphurat*) Rauhiṇa (*Rauhiṇám*) as he was scaling (*āróhantam*) heaven (*dyā'm*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

यः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य [सः]।[1] ते च रश्मयो 'वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते* ये चेमेऽशिमिविद्विषः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः'[2] इति तैत्तिरीयारण्यके [१।९।४-५] ह्याम्नाताः। वृषभः वर्षकः[3] तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा, सप्त सर्पणस्वभावान् सिन्धून् अपः सर्तवे सरणाय अवासृजत् अवसृष्टवान्[4]। यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरवासृजत्†। यः च वज्रबाहुः सन् द्यां दिवम् आरोहन्तं रौहिणम् असुरम् अस्फुरत् जघान। स्फुर स्फुरणे‡ [दुर्गधातुपाठः ६।१२] तुदादिः ॥१२॥

सप्तरश्मिः—नः संख्यायाः [फि० सू० २।५] उत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते सप्ताष्टशब्दयोर्धृतादित्वायत्तोदात्तत्वम्। ततश्च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।

---

[1] अथवा सप्तरश्मिरादित्यः। तदात्मक इत्यर्थः AVS.

* गृहमेधाश्चेतीति—M.

[2] "वरं श्रेष्ठं वर्षमाह्वयतीति वराहुः, ते च बहवो वराहवः। ये वायवः स्वयमेव तपन्ति, न तु तापार्थम् अग्निम् आदित्यं वापेक्षन्ते ते स्वतपसः। विद्युत्समानं महस्तेजो येषां ते विद्युन्महसः। धूपयः गुग्गुलुदशाङ्गादिद्रव्यान्तरनैरपेक्ष्येण स्वशरीरगतसुगन्धेनैव सर्वान् पदार्थान् धूपयन्तो वासितान् कुर्वन्तो वर्तन्ते। श्वापयः। शुशब्द आशुशब्दपर्यायः, ततः शीघ्रव्यापिनः इत्युक्तं भवति। गृहेषु मेधार्हाः गृहमेधाः।...शिमिः कर्म कृष्यादिकं तस्य विघातकाः शिमिविद्विषः, तद्विपरीता अशिमिविद्विषः कृष्याद्यनुकूलप्रवृत्तयो वायवः।" S.

[3] वर्षिता—कामानामपां वा।

[4] अर्वाग् यथा भवति तथा निर्मितवान् AVS.

† रसृजत्—M.P. रवासृजत्—AVS.

‡ The root is read in the Pāṇinīya Dhātupāṭha as स्फुर स्फुल सञ्चलने [६।१०७-८] which is quoted by S. in his com. on AV.

सप्तरश्मिः वृषभः—'bull with seven reins' *i.e.*, a bull whom one bridle cannot restrain. Seven refers to an indefinite number, but has been preferably used here because of सप्त सिन्धून् in the next line (G). Under कालो अश्वो वहति सप्तरश्मिः AV. xx. 53. 1 S. says : सप्तसंख्याका रज्जवः सुखग्रीवापादावबद्धाः यस्य सः. वृषन् and वृषभ mean 'bull'. वृष originally appeared only at the end of compounds, later on like नर ann other words it came to be used by itself. Names of animals are formed in Skt. and Gk. with the taddhita suffix *bha* which is, as a rule, accented. In iv. 5. 3 Agni is described as सहस्ररेता वृषभस्तुविष्मान् (प्रभूतसारः...तुविष्मान् बहुधनः S.)

The rūpaka सप्तरश्मिर्वृषभः means probably 'a hero of irresistible might'. In vii. 55. 7 the moon is probably referred to as सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत्.

तुविष्मान्—तुविस् from तु 'to be strong' means might. The word was originally *tubi-* which was extended by *s* before *-tama* and *-maut*. cf. surabhi-ṣ-tama-) indra-s-raut. A.G. III, p. 241. *tavás*, Av. *tavah-*, and *táviṣīmatī*, Av. *təvīšī* derived from the same root also mean mighty. तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ii. 33. 3. In i. 165. 6 Indra speaks of himself thus: अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्, I am mighty, powerful, strong. The root तु, though a good old root, is not mentioned by Pāṇini in his Dhātupāṭha, and must have originally meant 'to swell'. *Cf.* Eng. *tumour*, *thumb*, etc.

सर्तवे—Dat. infinitive of सृ 'to flow'; from स्रु 'to flow' we get स्रवितवे with the union-vowel *i*. V.G.S., p. 192. The stem is सर्तु. In classical Skt. the Acc. of stems in *-tu* ousted all other infinitives. The infinitive corresponds with the Latin supine in *-tu*.

सप्त सिन्धून्—See p. 167. सिन्धु is both *m*. and *f*. in RV.

रौहिणम्—Not much is known of Rauhiṇa. In RV. i. 32. 2 we find अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् and in AV. xx. 128. 13 त्वं रौहिणं व्यास्यो वि वृत्रस्याभिनच्छिरः. "Rauhiṇa is mentioned in *Naigh*. i. 10 as equivalent to मेघ 'cloud'. In i. 103. 2, he is killed together with the rain-stealers Ahi and Vyaṅsa; in ii. 12. 12 he is called द्यामारोहन् 'the stormer (assaulter) of the sky'—the Indian counterpart of the Titans. In agreement with ii. 12. 12, the root रुह seems to

underlie the word. Grassmann derives it from रोहिणी, bay mare." PERRY in JAOS., xi. 203.

अस्फुरत्—स्फुर् means originally to move with a short quick motion, thence to push with the foot, to spurn. Av. *sparaiti*, Gk. *spairein* 'to palpitate', Lat. *spernere* 'to repulse', Eng. *spurn*, *spur*.

वज्रबाहुः—व्यधिकरण बहुव्रीहि's are fairly common in RV. Note the बहुव्रीहि accent. Skt. *váj-ra* 'thunderbolt' from वज् to the strong; Av. *vazra* 'club'; O. Pers. *vazarka-* 'great'. Skt. *bāhú-* (for **bhāghu-*), Av. *bāzu-*, Gk. *pēkhu-s* (for **phākhu-s*), Eng. *bough* arm of a tree, *i.e.*, branch.

13

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते	द्यावा। चित्। अस्मै। पृथिवी इति। नमेते इति।
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते।	शुष्मात्। चित्। अस्य। पर्वताः। भयन्ते।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-	यः। सोमऽपाः। निऽचितः। वज्रऽबाहुः।
र्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥१३॥	यः। वज्रऽहस्तः। सः। जनासः। इन्द्रः ॥१३॥

Even (*cit*) heaven and earth (*dyā'vā pṛthivī'*) bow down (*namete*) to him (*asmai*), at his (*asya*) very breath (*śúṣmāt cit*) the mountains (*párvatāḥ*) are afraid (*bhayante*), who (*yáḥ*) thunder-armed (*vájra-bāhuḥ*) is known as (*nicitáḥ*) drinker of Soma (*Somapā'ḥ*), who (*yáḥ*) wields the thunderbolt in his hands (*vájra-hastaḥ*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*), is Indra (*I'ndraḥ*).

अस्मै इन्द्राय, द्यावा पृथिवी। इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वरुणयोः' [ऋ॰ सं॰ ७।६६।१] इतिवत्। नमेते[1] स्वयमेव प्रह्वीभवतः। णमु प्रह्वत्वे*।

---

[1] इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः AVS.

* All the printed editions read णमु which is clearly due to the analogy of रमु in st. 2, which seems to owe its उ to कमु (i. 439). The root is read in the Dhātupāṭha (i. 962) as णम प्रह्वत्वे शब्दे च.

कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' [३।१।८९] इति यकः प्रतिषेधः। चित्[1] अपि च, अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते[2] बिभ्यति। यः सोमपाः सोमस्य पाता निचितः[3] सर्वैः। यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः। वज्रबाहुः[4] वज्रसदृशबाहुः। यः च वज्रहस्तः[5] वज्रयुक्तहस्तः* स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥१३॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते—Here the words चित् and अस्मै intervene between the members of the compound द्यावापृथिवी. This is known as tmesis. Other instances from RV. are शुनश्चिच्छेपम् v. 2. 7, द्यावा च चामा x. 12. 1, द्यावा होत्राय पृथिवी वहत्याः vi. 11. 1, इन्द्रा नु पूषणा वयम् vi. 57. 1, इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा vi. 59. 3, द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा viii. 97. 14, आ नक्ता बर्हिः॰ सदतामुषासा vii. 42. 5, द्यावा यमग्निं पृथिवी जनिष्टाम् x. 46. 9, द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् i. 185. 2 etc. The best-known example in classical Sanskrit is आ परमाणोरा च भूगोलकम् in the *Kiraṇāvalī* of Udayana.† In English we find what-things-soever, abso-blooming-lutely, etc. as also split infinitives. Both

---

[1] In his com. on AVS. regards चित् as भिन्नक्रम and construes it with पर्वताः and explains पर्वता अपि भयन्ते.

[2] पञ्चच्छेदाद्बिभ्यति। ञि भी भये [धा° ३।२]। बहुलं छन्दसि [२।४।७६] इति शप्। AVS.

[3] प्रज्ञातः (from निचिकेति)। यद्वा, नितरां चितो निचितो दृढाङ्गः (from निचिनोति) AVS.

[4] वज्रवत् सारभूताभ्यां बाहुभ्यामुपेतः AVS.

[5] वज्रं हस्ते धारयन् AVS.

* वज्रयुक्तः—M.P. Most probably S. wrote वज्रयुक्तहस्तः as opp. to वज्रसदृशबाहुः. A few hymns later he explains वज्रहस्तः thus: वज्रयुक्तः हस्तः यस्य सः ii. 19. 2. तस्य बाहौ कदाचिद्वज्रः कदाचिद्धस्ते। VM.

† 'आ परमाणोरा च भूगोलकम्' इति किरणावलीप्रयोगस्तु प्रामादिकः, समासमध्ये चशब्दप्रयोगासम्भवात्। 'आ च भूगोलकात्' इति पाठस्तूचितः। Tattvabodhinī (following, as usual, the *Prauḍhamanoramā*) on आङ् मर्यादाभिविध्योः Pā. ii. 1. 13.

द्यावा and पृथिवी are duals here. In iv. 51. 11 we get the singular noncompounded forms: तद् द्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी.

In the *Mahābhāṣya* these are best regarded as compounds: विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते। द्यावा ह क्षामा। द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति। ii. 2. 29. Again, उभयं खल्वपि दृश्यते। विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति। तद्यथा द्यावा ह क्षामा। द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते। विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः सरूपाणाम्। i. 2. 64. 34.

अस्मै — unaccented, being unemphatic. The root नम् governs the Dat. in the Vedas. V. G. S., p. 311*k*.

भयन्ते—The भ्वादि root occurs much more frequently in RV. than the जुहोत्यादि one. Class. बिभ्यति.

निचितः—from नि-चि to notice, to observe; pr. निचिकेति. The upasarga should have been accented acc. to गतिरनन्तरः Pā. vi. 2. 49, but the suffix is here accented by प्रवृद्धादीनां च Pā. vi. 2. 147.

14

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं	यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् ।
यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।	यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो	यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः ।
यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥१४॥	यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१४॥

Who (*yáḥ*) aids (*ávati*) him that presses Soma (*sunvántam*), who (*yáḥ*) [aids] him that bakes (*pácantam*), who (*yáḥ*) [aids] him that recites [hymns] (*śáṁsantam*) [and] who (*yáḥ*) [aids] him that sings [Sāmans] (*śaśamānám*), with his help (*ūtí*); whose (*yásya*) strengthener (*várdhanam*) is prayer (*bráhma*), whose (*yásya*) [strengthener is] Soma (*Sómaḥ*), whose (*yásya*) [strengthener is] this offering (*idám rā́dhaḥ*), he (*sáḥ*), O men (*janāsaḥ*) is Indra (*I'ndraḥ*).

यः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति। यः च पुरोडाशादीनि हवींषि पचन्तम् । यः च ऊती[1] ऊतये। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः। स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसन्तम् यः च शशमानम् अवति स्तोत्रं[2] कुर्वाणं रक्षति। ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रम् यस्य वर्धनम् वृद्धिकरम् भवति। तथा यस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति। यस्य च इदम् अस्मदीयं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति। स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥१४॥

शशमानम्—Perf. part. Ātm. of शम् "to toil at, to fatigue or exert oneself (esp. in performing ritual acts)". Gk. *kámnō* to work, labour, toil, then from the effect of continued work, to be weary. In the *Nighaṇṭu* (iii. 13) शशमानः is read in one recension in the list of roots meaning अर्चना. In the *Nirukta* (vi. 8) it is explained as शंसमानः. The poet has already spoken of the pressing of Soma, the baking of puroḍāśas, and the recitation of hymns so that the singing of Sāmans alone remains. Hence Sāyaṇa says: सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम्. Under RV. x. 142. 6 he derives the word from शश प्लुतगतौ with चानश् while western scholars derive it from शम् with कानच्. Under AV. ii. 34. 2 S. says: शाम्यतेस्ताच्छीलिकश्चानश्। छान्दसः शपः श्लुः।...यद्वा शश प्लुतगतौ। उदात्तेत्। पूर्ववच्चानश्। अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः।

In ii. 20. 3, however, शशमानम् is used instead of सुन्वन्तम्—यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् where Sāyaṇa says: शशमानं क्रियाः कुर्वाणम्. In उत स्मा सद्य इत् परि शशमानाय सुन्वते। पुरू चिन्मंहसे वसु ॥ iv. 31. 8 शशमानाय seems to stand for पुरोडाशादिपाक, शस्त्रशंसन etc. So the sense suggested by western scholars seems reasonable.

ऊती—Instr. sing. of ऊति. In RV. fem. *i*-stems have three forms in the Instr. sing.—(1) with the normal *ā* (ऊत्या); (2) with the final lengthened (ऊती) and (3) the stem without any change (स्वस्ति, अमृति). Of these *ī* was the older ending and it is the only

---

[1] ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन AVS. "ऊती 'with aid' is often used as a Dat." V.G.S., p. 81, f.n. 4.

[2] सामभिः स्तो° AVS.

ending in the Avesta for all the three genders (A. G. III, p. 147). For similar instrumentals *cf.* पर्षि नः पारमंहसः स्वस्ति ii. 33. 3 'Ferry us across to the farther shore of distress in safety'; मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ii. 33. 4. 'May we not, O Rudra, rouse thy anger with our obeisances, nor with ill praise, O bull, nor with joint invocation.' ऊती from अव् to help means aid, favour. It is the cognate instrumental here. *Cf.* अतप्यमाने अवसावन्ती (to be read अवसा अवन्ती) 1. 185. 4 'the two without sorrow helping with their aid'.

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः—See pp. 150-51.

राधः—gift, blessing from राध् to gratify; *cf. illegal gratification.* Av. *rāδa*—guardian, provider; *rādah*—readiness, willingness. In the *Nighaṇṭu* (ii. 10) it is given in the list of धननाम's. In the *Nirukta* (iv. 4) राधः is explained as wealth: राध इति धननाम, राध्नुवन्त्यनेन.

15

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चि-	यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् ।
द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।	वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः	वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः ।
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥१५॥	सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

Thou irresistible one (*dudhrāḥ*) who (*yáḥ*) bestowest (*dár-*)*darṣi*) booty (*vā'jam*) on him that presses Soma (*sunvaté*) and him that bakes (*pacaté*), thou indeed (*sáḥ kíla*) art (*asi*) true (*satyáḥ*). May we (*vayám*), O Indra (*Indra*), ever (*viśváha*) dear (*priyā'saḥ*) to thee (*te*), endowed with heroic sons (*suvī'rāsaḥ*), utter (*ā' vadema*) hymns of praise (*vidátham*).

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते[1]—हे इन्द्र, यः दुध्रः[2] दुर्धरः सन्, सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते, पुरोडाशादि-हवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा, आदर्दर्षि[3] भृशं प्रापयसि, सः तादृशस्त्वं सत्यः[4] यथार्थभूतः असि। न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि। किल इति प्रसिद्धौ। ते तव प्रियासः प्रियाः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह[5] सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रम् आवदेम ब्रूयाम[6] ॥१५॥

दुध्रः—Under i. 56. 3 S. says: दुष्टान् ध्रियते अवस्थापयति इति दुध्रः। धृङ् अवस्थाने [धा° ६।१२८] इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः। यणादेशः। रेफलोपश्छान्दसः। Sk. explains दुध्रकृतः i. 64. 11 thus: कृन्ततिर्वधकर्मा। दुर्धराणां कर्त्तारः। अत्यन्तमपि बलवतां हन्तार इत्यर्थः। अथवा करोतेरेवैतद्रूपम्। दुध्रशब्दस्तु दुर्धरतायां द्रष्टव्यः। आत्मनो दुर्धरतायाः कर्तारः।···यद्वा, 'ईषद्दुःसुषु°' इति दुःशब्द उपपदे कर्मणि खल्। गुणाभावश्छान्दसः। Veṅkaṭamādhava also explains दुध्र as दुर्धर. Walde derives it from दुध्, an extension of धु to shake. In the *Nighaṇṭu* दोधति is found in the list of roots meaning 'to be angry'. Under ii. 21. 4 S. says दुधिर्हिंसाकर्मा. There is, therefore, hardly any doubt that दुध्र is formed from this

---

[1] अत्र ऋषिरिन्द्रस्याविद्यमानतां शङ्कमानानामज्ञानिनां विश्वासं जनयन्निन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते। AVS.

[2] दुध्रश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि। AVS.

[3] सर्वतो भृशं प्रयच्छसि। दृ गतौ। अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ्। अभ्यासस्य लोपः। अभ्यासस्य 'रुग्रिकौ च लुकि' [७।४।९१] इति रुगागमः। यद्योगादनिघातः। 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तः। AVS.

[4] मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः प्रत्यक्षत्वेऽपीदानीन्तनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यष्टॄणामभिमतान्नलक्षणफलस्य सत्यस्य दृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण 'स किलासि सत्यः' इति ब्रूते। AVS.

[5] विश्वह विश्वेष्वप्यहःसु सर्वदा। 'सुपां सुलुक्°' इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक्। शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः। AVS.

[6] Under वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम viii. 48. 14 S. says: विश्वह सर्वेष्वप्यहःसु। सर्वदेत्यर्थः। सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम। अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम। आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम्।

root with रक्. If S's view be accepted the word must be regarded as one more instance of Prakritism like शिथिर for श्रिथिर.

आ चित्—Geldner points out that आ चित् may be connected either with दृध्र: (most fierce, thoroughly obstinate) or with दर्दर्षि (dost indeed enforce). We may also resolve दृध्र आ into दृध्रे आ [as in the case of भय आ चित् ii. 27. 5] in which case we should translate 'enforced from (lit. in possession of) an obstinate person' [bei (von) einem Hartnäckigen herausschlägt—Geldner] or even in the midst of frenzied excitement (selbst inmitten tobender Erregung—Oldenberg).

दर्दर्षि—2. sing. present of the intensive of दॄ to pierce. *Cf.* त्वं सूकरस्य दर्दृहि तव दर्दर्तु सूकर: RV. vii. 55. 4. The intensive दर्दर्षि occurs only here, but दर्षि from the simple root occurs many times in RV. स नो नेता वाजमा दर्षि भूरिं गोत्रा रुजन्नङ्गिरोभिर्गृणान: iv. 16. 8, आ वाजं दर्षि सातये v. 39. 3, etc. Gk. *dērō*, *deirō* flay, *derma* skin, Eng. tear.

विश्वह—*viśváha*, *viśvahā* and *viśvāhā* all these three words mean 'always'. *viśváthā* and *viśvádhā* (sometimes विश्वध) are used in the sense of 'in every way'. It has been noticed also that विश्वह generally occurs before conjuncts only and विश्वाहा in exactly the same context as the separate words अहा विश्वा.[1] It is, therefore, not unreasonable to suppose that the हा in विश्वहा represents an original धा or था and that this हा was shortened into ह before conjuncts. And form being adverbs of manner they became adverbs of time through the influence of विश्वाहा (=*viśvā áhā*, *i.e.*, विश्वानि अहानि) or अहा विश्वा which from literally meaning 'all days' came to mean 'always' like Fr. *toujours*. (For a somewhat different view and for further details see Oldenberg, *Noten*, pp. 21-22.)

सुवीरास:—the accent on the second member shows that it is a बहुव्रीहि and not a कर्मधारय. As S. says in his com. on AV.: बहुव्रीहौ

---

[1] In i. 140. 13 दीर्घाहा (analysed as दीर्घा अहा) occurs in exactly the same sense (सर्वाण्यहानि सर्वकालम् S.).

'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'वीरवीर्यौ च' [६।२।१२०] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्. In a कर्मधारय we should expect the first member to be accented acc. to तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः vi. 2. 2. Geldner, however, regards it as a कर्मधारय in our passage and in बृहद्वदेम विदथे सुवीराः, etc. and translates 'as masters'. This is very doubtful. Yāska explains सुवीराः in बृहद्वदेम विदथे सुवीराः as वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (*Nir*. i. 7).

विदथम्—विदथ figures in the list of यज्ञनाम in the *Nighaṇṭu*. In the *Nirukta* it is sometimes explained as यज्ञ and sometimes as वेदन. Geldner at first took the word in the sense of सभा but later assigns the sense of 'knowledge, wisdom' to it. Oldenberg derives it from वि-धा to distribute, to arrange, to ordain and thinks the original meaning of the word was the same as that of विधान, *viz*., disposition, distribution, ordinance, then यज्ञ as the most artificially विहित thing in the sphere of the Vedic poets' thoughts, and finally सभा (SBE., Vol. XLVI, pp. 26-27). Acc. to Macdonell विदथम् is from विध् 'to worship' and means divine worship, sacrifice.

आवदेम—1. pl. optative of आ-वद् 'to utter'.

सुवीरासो विदथमावदेम—RV. i. 117. 25*d*, viii. 48. 14, AV. xii. 2. 22*d*, a variation of बृहद्वदेम विदथे सुवीराः the refrain of many hymns composed by the Gautamas, the seers of the second Maṇḍala. This has been translated by different scholars in different ways: We would utter divine worship—Macdonell; may we speak loudly to the synod—Griffith; as masters we would speak [words of] wisdom—Geldner; may we praise thee in the assembly—Thomas.

"Many points of contact between ii. 12 and x. 121 show that the typical Indra of the so-called sajaniya hymn has been made to serve as pattern for the hymn to the God Ka." BLOOMFIELD, *Rigveda Repetitions*, p. 19.

MITRA AND VARUṆA

Characteristic Features

These two deities are very frequently found in conjunction. Varuṇa is also often separately celebrated; Mitra but seldom. The grandest cosmical functions are ascribed to Varuṇa. Possessed of illimitable resources this divine being has fashioned and upholds heaven and earth; he dwells in all worlds as sovereign ruler (अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ viii. 42. 1), indeed the three worlds are embraced within him (तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीः vii. 87. 5); he made the golden and revolving sun to shine in the firmament (ऋतस्रो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् *Ib.*). The wind which resounds through the atmosphere is his breath (आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् vii. 87. 2). He has opened boundless paths for the sun, and has hollowed out channels for the rivers which pour their waters into the one ocean but never fill it. His ordinances are fixed and unassailable; through their operation the moon walks in brightness, and the stars which appear in the nightly sky mysteriously vanish in daylight (अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्दिवेयुः । अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ i. 24. 10). His messengers behold both worlds (vii. 87. 3). He knows the flight of birds in the sky, the path of ships on the ocean, the course of the far-travelling wind, and beholds all the secret things that have been done, or shall be done. (वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेद नावः समुद्रियः ॥ वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः ।...अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ i. 25. 7 ff.) No creature can even wink without him (नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ii. 28. 6). He witnesses men's truth and falsehood (यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ॥ vii. 49. 3).

Mighty and fixed in purpose, Varuṇa sits in his abode exercising sovereignty (नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ i. 25. 10). He is arrayed in golden mail and surrounded by

spies (बिभ्रद् द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्। परि स्पशो नि षेदिरे॥ i. 25. 13). His house, at which the worshippers are said to have arrived, has a thousand doors (बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते vii. 88. 5). Again he is described as occupying, along with Mitra, a stable palace supported by a thousand columns (राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे। सहस्रस्थूण आसाते॥ ii. 41. 5). Mounted on their car, and soaring in the highest empyrean, they behold all things in heaven and earth (ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि v. 63. 1). Varuṇa is said to be far-sighted (उरुचक्षस् i. 25. 5) and thousand-eyed (सहस्रचक्षस् vii. 34. 10). In one place mention is made of his golden-winged messenger (हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम् x. 123. 6) and elsewhere the sun is called the eye of Mitra and Varuṇa (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य vii. 63. 1). Along with Aryaman, another of the Ādityas, the two gods are called sun-eyed सूरचक्षसः vii. 66. 10). They are also denominated सुपाणी, the beautiful or skilful-handed.

Varuṇa is frequently spoken of as a king (राजा* वरुणः); as king of all, both gods and men (त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा। ये च देवा असुर ये च मर्ताः॥ ii. 27. 10), as king of the universe (विश्वस्य भुवनस्य राजा v. 85. 3) and of all that exists (सतो अस्य राजा vii. 87. 6), as a universal monarch (सम्राट् i. 25. 10), as a self-dependent ruler (स्वराट् ii. 28. 1).† The same epithets of king and universal monarch are also applied in other places to Mitra and Varuṇa conjointly.

In many places mention is made of the bonds or nooses with which he seizes and punishes transgressors (उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत। अवाधमानि जीवसे॥ i. 25. 21). Mitra and Varuṇa

---

* Agni and Soma are also called kings: राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ TS. 2. 6. 2. 1.

† The idea did not altogether die out in later times. Thus we find in Kauṭilya's *Arthaśāstra* शास्ता हि वरुणो राजा मिथ्या व्याचरतां नृषु and in the *Raghuvaṁśa* the splendid simile:

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः॥२।९॥

conjointly are spoken of in one passage (vii. 65. 3) as being barriers against falsehood, furnished with many nooses which the hostile mortal cannot surmount (ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय) and in another place (vii. 84. 2) Indra and Varuṇa are described as binding with bonds not formed of rope (सेतृभिररज्जुभिः सिनीथः). On the other hand, Varuṇa is said to be gracious even to him who has committed sin (यो मृळयाति चक्रुषे चिदागः vii. 87. 7). He is the wise guardian of immortality (धीरममृतस्य गोपाम् viii. 42. 2), and a hope is held out that he and Yama reigning in blessedness shall be beheld in the next world by the righteous (उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं च देवम् x. 14. 7).

The attributes and functions ascribed to Varuṇa impart to his character a moral elevation and sanctity far surpassing that imparted to any other Vedic deity.

The same or nearly the same functions as are ascribed to Varuṇa are also attributed to him and Mitra conjointly. They uphold and rule over the earth and sky, the shining and the terrestrial regions, and place the sun in the heavens. They are the guardians of the world (विश्वस्य भुवनस्य गोपा ii. 27. 4). By their ordinance the great sky shines (ययोर्धाम धर्मणा रोचते बृहत् x. 65. 5). They discharge the rain. Their godhead is beyond the ken of the skies, or of rivers (i. 151. 9). They (together with Aryaman) are awful deities, haters and dispellers of falsehood (ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः vii. 66. 13). They carry out their fixed purposes which are unobstructed even by the immortal gods (न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि v. 69. 4). They make the foolish wise (अचेतसं चिच्चितयन्ति दक्षैः vii. 60. 67); they know heaven and earth. They look down from heaven observing men like herds of cattle (अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः viii. 25. 7). They are righteous and promoters of the moral order, the gods of moral order and light. They, with the other Ādityas, avenge sin and falsehood (चयमाना

ऋणानि, चेतारो अनृतस्य भूरेः ii. 27. 4, vii. 60. 5); the man who neglects their worship is seized with consumption (जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुग् अपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक्। स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते॥ i. 122. 9). They are besought along with Aditi to remove the trespasses of their worshippers (अदिते मित्र वरुणोत मृळ यद्वो वयं चकृमा कच्चिदागः ii. 27. 14), and along with Aryaman to give deliverance from evil.

Power, martial strength, or sovereign authority, क्षत्र, is also constantly predicated of one or both of these deities; and they as well as the Ādityas generally are denominated the strong or martial gods (क्षत्रियाः). They are also designated as रुद्रा, the terrible (v. 70. 2, 3), as असुरा, the divine (vii. 36. 2), as the divine and lordly deities among the gods (ता हि देवानामसुरा तावर्या vii. 65. 2). The epithet असुर[1], divine, is frequently applied to Varuṇa in particular (i. 24. 14, etc.), though it is also given to other deities of the Vedic pantheon.

Another word employed to express their divine power, or wisdom, is माया[2], and वरुण is sometimes called the मायिन्, the possessor of this attribute. While in some places (iii. 61. 7, v. 63. 4) this quality (माया) is ascribed to the two deities themselves, in other verses of the last-quoted hymn (v. 63. 3, 7) they are said to cause the heaven to rain, and to uphold their

---

[1] असुर means possessed of असु, "a supernatural fluid which belongs to the realm of the invisible and which invested a being with some supernatural occult power." (Dandekar in *Annals* B. O. R. I., xxi. 179).

[2] "The word माया has to be derived from मिमाति or मिमीते, which root does not only mean 'to measure' but also 'to create' 'to arrange' etc. माया thus represents the capacity to plan or to organise, mainly in the spiritual sense rather than in the technical sense." *Ib.* p. 181.

ordinances, through the power (मायया) of the divine being (असुरस्य).[1]

"The word Varuṇa is best derived from *wer—'to bind'. Other derivatives from that root are Lett. *weru wert* 'bind down,' Obg. *veruga* 'chain', Lat *urvum*, etc. It will thus be seen that there are also *u*-derivatives from that root. It may, therefore, be definitely concluded, as Peterson has done, that the name Varuṇa is derived from the idg. **weru-n-os* 'the binder'. This etymology is amply corroborated by Varuṇa's *pāśa*'s and the whole religious thought dominated by them." Dandekar, A. B. O. R. I, xxi, 183.

Dandekar derives मित्र from the root **m(e)i* 'to bind' with the suffix त्र (ष्ट्रन्) in the करणवाच्य. Some Indian derivations have already been given on p. 119 footnote, some are quoted below:

वरुणः। वृणोति सर्वं जगत् निग्रहीतुं पाशजालेन व्याप्नोतीति वरुणो रात्र्यभिमानी देवः। तथा च श्रूयते—"ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितताः पुरूणा" [आप० श्रौ० ३।१३।१] "उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय" [ऋ० स० १।२४।१५] इति च। वृञ् वरणे। कृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३।५३] इत्युनन्-प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। मित्रः अहरभिमानी देवः। "अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ" [तै० सं० २।४।१०।१] इत्यादिश्रुतेः। सर्वस्य मरणात्त्रायकत्वेन सर्वजनमित्रत्वात मित्र इत्युच्यते। "सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मि" [तै० सं० ६।४।८।१] इति हि तैत्तिरीयकम्। मित्रः प्रमीतेस्त्रायते [नि० १०।२१] इति यास्कः[2]।
S. on AV. 1. 9. 1.

[MUIR, *Original Sanskrit Texts*, V. 55 ff.; MACDONELL, *Vedic Mythology*, 22-30; KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, 96-104; BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, pp. 128ff.; DANDEKAR, "Asura Varuṇa" in the *Annals of the Bhandarkar Institute*, Vol. XXI, pp. 156-191.]

---

[1] The whole of the above is taken from MUIR's *Sanskrit Texts*, Vol. V.

[2] Two more derivations are found in the *Nir.*: सम्मिन्वानो द्रवतीति वा। मेदयतेर्वा।

Hymn No. 6

MITRA AND VARUNA

v. 62

म० ५ सू० ६२

आत्रेयः श्रुतविद् ऋषिः। मित्रावरुणौ देवता। त्रिष्टुप् छन्दः।

1

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां	ऋतेन ऋतम् अपिऽहितम् ध्रुवम् वाम्।
सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान्।	सूर्यस्य यत्र विऽमुचन्ति अश्वान्।
दश शता सह तस्थुस्तदेकं	दश शता सह तस्थुः तत् एकम्।
देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥१॥	देवानाम् श्रेष्ठम् वपुषाम् अपश्यम् ॥१॥

Your firm ordinance (*vām dhruvám ṛtám*) is concealed (*ápihitam*) by ordinance (*ṛténa*) where (*yátra*) they let loose (*vimucánti*) the sun's horses (*Sū'ryasya áśvān*). Ten hundred (*dáśa śátā'*) have stood together (*sahá tasthuḥ*). I looked on (*apaśyam*) the one most excellent (*tát śréṣṭham ékam*) [glory] of the wonderful forms (*vápuṣām*) of the Gods (*devā'nām*).

(ऋतेन ऋतमिति नवर्चं षष्ठं[1] सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद[2] आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम्। तथा चानुक्रम्यते—'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्'[3] इति। वै-तदित्युभयोः

---

[1] पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः। तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि, द्वितीये अष्टादश, तृतीये द्वादश, चतुर्थे द्वादश, पञ्चमे षोडश, षष्ठे च पञ्चदश। तत्र ऋतेन ऋतमिति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

[2] श्रुतविदो नाम 'श्रुतवित्तर्यो वः सचा' [ऋ० सं० ५।४४।१२] इत्यत्रोपलभ्यते।

[3] पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यात् [सर्वानुक्रमणी पृ° १९] इति परिभाषितत्वाद् अविगोत्रसमुद्भूतः श्रुतविद्दृषिः। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः।

प्रयोगात्[1] तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश[2] सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि[3]। विनियोगो लैङ्गिकः[4]।)

सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं ध्रुवं शाश्वतम् अपश्यम् इति सम्बन्धः। यत्र वाम् युवयोः* स्थितिस्तदित्यर्थः। सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' [ऋ० सं० १।११५।१], 'उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' [ऋ० सं० ७।६१।१] इति† 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' [ऋ० सं० ७।६३।१] इत्यादिषु प्रसिद्धा। यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति

---

[1] परिभाषाशरीरं तावत् 'तु-हि-ह-वै-तच्छब्दविशिष्टाष्र्षिदैवतच्छन्दांसि द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षट्-सूक्तभाञ्जि यथासंख्यम् [सर्वा° १२।३] इति।

[2] वै तत् is found under v. 41 and ह तत् under v. 52.

[3] देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् [५।४।२४] इति यत्प्रत्ययः।

[4] "विनियोगो नाम कर्मभिः सम्बन्धः। तत्र कस्य केन कर्मणा विनियोगः कृत-श्चेत्येतद्विषये मीमांसकैः षट् प्रमाणानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाण्युक्तानि। एषां पूर्वापेक्षया परवर्तिनां दौर्बल्यम्। पूर्वप्रमाणाभावे परेण प्रमाणेन पूर्वप्रमाणकल्पनाद्वारेण विनियोगबोधनम्। तत्र साक्षात् सम्बन्धबोधकः शब्दः श्रुतिरित्युच्यते। तस्याभावेन प्रकृते सूक्तस्य सूक्तत्वेन विनियोगे द्वितीयं लिङ्गरूपं प्रमाणमादेयम्। लिङ्गं नाम शब्दनिष्ठम् अर्थनिष्ठं च सामर्थ्यम्। तत्रैतेन सूक्तेनेदं कर्म कर्तव्यम् इति बोधकशब्दाभावेन सूक्तगतशब्दसामर्थ्य-वशतो यमर्थं प्रतिपादयति सूक्तं तस्मिन्नर्थेऽस्य सूक्तस्य विनियोग इति श्रुतिकल्पनाद्वारेण विनियोगो मन्तव्यः। स चासौ लैङ्गिको विनियोग इत्युच्यते। लिङ्गप्रमाणाधीनो विनियोगो लैङ्गिक इति तस्यार्थः।"

* Both M. and P. have युवाभ्यां स्थितिः which is an unholy blending of युवाभ्यां स्थितम् and युवयोः स्थितिः.

† इति चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य is clearly a reader's note. In the first place इति is superfluous. Secondly, चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः has already been quoted. Thirdly, P. notes that one MS. does not contain this portion.

स्तोतारः। [1]मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः। अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति। यस्मिंश्च मण्डले दश शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां[2] तेजोवताम्* अग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्।† मत्वर्थलक्षणा। अथवा व्यधिकरणषष्ठी‡[3]। देवानां वपुषां शरीराणां

---

[1] Mandehas are mentioned again under v. 44. 7: मन्देहान् असुरान् योद्धुम्. These demons try to eat up the sun every day. Hence Mandehāri is a name for the sun. See *Rāmāyaṇa* कि॰ XL. 40ff., *Vāyu Purāṇa* L. 163 ff.

[2] Under परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुषा अभीके i. 118. 5. S., following Skandasvāmin who says वपुरिति रूपनाम, इह चान्तर्णीतमत्वर्थम्, explains वपुषः। वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम्। तद्वन्तः। छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोपः।

* तेजोवत् occurs several times in the com. of Sāyaṇa: i.125.5, i. 127. 4, vii. 73. 1, etc. etc., शोभनचेतोवता is found under i. 127.11. Similarly यशोवत् is found under i. 138. 2 and i. 139. 8. These forms are grammatically indefensible. It is just possible that तेजस्वताम् became तेजोवताम् through the error of scribes, but some grammarians object to तेजस्वत् also for classical Sanskrit. तेजस्विन् चेतस्विन् and यशस्विन् would be unimpeachable. As a matter of fact वपुष्मताम् is explained as तेजस्विनाम् by S. under iv. 7. 9, the only other place where it occurs. Vallabha has तेजोवानपि दीपः under *Śiś*. ii. 67. तेजोवत् is an epic form.

† प्रशस्यम्—MSS. But acc. to Skt. grammar श्रेष्ठ is the superl. of प्रशस्य, so we expect प्रशस्यतम here. Under i. 44. 4 we find अतिशयेन प्रशस्तम् and under i. 161. 1 we find प्रशस्ततम. Under i. 43. 5 प्रशस्ततर is evidently for प्रशस्ततम. Similarly प्रशस्ततराभिः under iii. 53. 21 appears to be a scribe's error for प्रशस्ततमाभिः

‡ मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी। without the stop before अथवा—M. P.

[3] *Cf. Mahābhāṣya* iii. 1. 8: अथ व्यधिकरणानां कथम्। राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। *Śāṅkarabhāṣya* on B. S. iii. 3. 24: विदुषो यज्ञस्येति हि न चेते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ—विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति।...व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ—विदुषो यो यज्ञस्तस्येति।

श्रेष्ठम्।[1] मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम्। तन्मण्डलम् अपश्यम्। अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः'[2] [तै॰ ब्रा॰ १।७।१०।५] इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन* ॥१॥

Hymns v. 62-72 are addressed to Mitrāvaruṇa.

ऋतेन—"The ordinance of Mitra and Varuṇa is by the same ordinance, shut out from the eye of the ordinary mortal. It has its seat in the highest invisible heaven." (GELDNER). See p. 53. There is a good article on ऋत in the Silver Jubilee volume of the *Annals of the Bhandarkar Institute*, Poona.

Cf. iv. 3. 9 ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत् पक्वमग्ने।
कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पयसा पीपाय॥

'I crave the cows' legitimate milk arranged by order. The raw (cow) and the sweet cooked milk remain together, O Agni. Though she is black, she teems with white nourishment, with earthly milk.' See also v. 15. 2, v. 68. 4.

विमुचन्ति—The nasal has been dropped probably to avoid four consecutive long syllables at the end of the pāda; more usual form—विमुञ्चन्ति. The verb is accented in connection with यत्र. मुच् means 'to release'. In Greek and Lat. it means 'to clear the nose'. Lat. *mūc-us*, 'slime of the nose'. The horses are released after sunset and before sunrise.

दश शता—(for class. शतानि). Acc. to S. the ten hundred rays of the sun, according to Pischel (*Vedische Studien*, I. 214) the ten hundred cows of Ṛta. He compares ऋतस्य धेनवः i. 73. 6, गा ऋतस्य i. 84. 16. दश शता refers to an indefinitely large number, *cf.* WORDSWORTH, *The Daffodils*, "Ten thousand saw I at a glance".

---

[1] Sāyaṇa has missed एकम्. It is, however, just possible that एकं मुख्यम् has been dropped here through the carelessness of scribes.

[2] 'मैत्रं वै अहः' इतिच्छेदः।

* इत्याशयेन also appears to be a reader's note, for after the हेत्वर्थपञ्चमी in श्रुतेः it is unnecessary. सूर्यत्वमित्याशयेन is possible.

श्रेष्ठम्—Av. *sraēštəm,* superl. of a root श्रि or श्री to shine forth, from which is derived श्री (Av. *srī-*) 'beauty'. Hom. Gk. *kreiōn* 'noble', 'princely', is cognate with श्रेयान्.

वपुषाम्—*vápus* is used as an adjective and a noun without any change of accent. As an adj. it means wondrous, wondrous fair, as a noun a wonder, wonderful appearance, beauty. Both senses are possible here, but because it stands after देवानाम् many prefer to take it as a noun. *Cf.* वपुषामिदेकम् RV. iv. 7. 9.

In Bengali it is generally used in reference to fat and flabby persons under the impression that the word is connected with वपा.

अपश्यम्—that which was अपिहित is seen with the eyes of the spirit.

2

तत् सु वां मित्रावरुणा महित्व-
मीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना
अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥२॥

तत् | सु | वाम् | मित्रावरुणा | महिऽत्वम् ।
ईर्मा | तस्थुषीः | अहऽभिः | दुदुह्रे ।
विश्वाः | पिन्वथः | स्वसरस्य | धेनाः ।
अनु | वाम् | एकः | पविः | आ | ववर्त ॥२॥

This (*tát*), O Mitra and Varuṇa (*Mitrā-Varuṇā*), is verily (*sú*) your (*vām*) greatness (*mahitvám*): the [cows] standing still (*īrmā' tasthúṣīḥ*) are milked, *i.e.*, yield milk (*duduhre*) day after day (*áhabhiḥ*). You make swollen with early pasture (*svásarasya pinvathaḥ*) [the udders of] all milch cows (*viśvāḥ dhénāḥ*). By your will (*ánu vām*) a single felly (*ékaḥ paviḥ*) [*i.e.*, the sun] has rolled (*ā' vavarta*).

हे मित्रावरुणा वां युवयोः तत् महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु, अतिप्रशस्त-मित्यर्थः। किं तदित्युच्यते। ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः अहभिः

अहोभिर्वर्षर्तुसम्बन्धिभिः तस्थुषीः स्थावरभूता अपो दुदुह्रे दुग्धे[1]। किञ्च स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य विश्वाः सर्वाः धेनाः[2] लोकानां प्रीणयित्रीर्द्युतीः पिन्वथः वर्धयथः। वां युवयोः एकः अप्रतियोगी पविः। पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' [नि० ५।५] इति यास्कवचनात्, तथाप्यत्र लक्षित-लक्षणया[3] रथे वर्तते, केवलचक्रस्यावर्तनायोगात्। युवयोरेको रथः अन्वाववर्त अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥२॥

ईर्मा—In the *Nirukta* (v. 25) ईर्मेव ते न्यविशन्त is explained as इहैव ते न्यविशन्त। Pischel (*Vedische Studien*, I. 212 ff.) accepts this meaning and holds that in RV. ईर्मा=अत्र in all the senses of the word (*Ib.*, p. 214). ईर्मान्यद् वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः RV. v. 73. 3. Here on the earth you have fastened one fine wheel of your chariot for your glory. Sāyaṇa derives the word here from ऋ 'to go': अर्तेरीर्मेति रूपम्.

तस्थुषीः—Nom. pl. of perfect par. fem. of स्था. Pāṇini does not sanction तस्थिवस् for classical Sanskrit, still Kālidāsa uses the

---

[1] ईर्मा गमनशील आदित्ये तस्थुषी रश्मिद्वारेणावस्थिता अपोऽहभिः सर्वेष्वहःसु दुदुह्रे युवां दुग्धवन्तौ। आदित्यमण्डले रश्मिद्वारा यो जलसंग्रहः, पुनरपि संगृहीतस्य यद्वर्षणम्, तदुभयम् आश्चर्यरूपं भवदीयं माहात्म्यम्। S. on TB. ii. 8. 6. 6.

[2] धेनाः धातव्याः पोषणीयाः विश्वाः सर्वाः प्रजाः पिन्वथः प्रीणयथः। अनु वृष्टि-कालानन्तरमेव वां युवयोर्मध्य एको मित्र आदित्यः पविः स्वकीयेन आतपेन पङ्कयुक्ताया भूमेः शोषकः सन् आववर्ति पुनः पुनरावर्तते (TB. reads आववर्त्ति)। *Ibid.*

[3] The *Kāvyaprakāśa* mentions two varieties of शुद्धा लक्षणा *viz.*, उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा. गङ्गायां घोषः is the stock example of लक्षणलक्षणा or जहत्स्वार्था लक्षणा. Here लक्षितलक्षणा has evidently been used for लक्षणलक्षणा. लक्षितलक्षणा is explained thus in the *Siddhānta-muktāvalī*: यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षित-लक्षणेत्युच्यते। यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते। भ्रमरपदस्य च सम्बन्धी भ्रमरे ज्ञायते। (द्विरेफौ रौतीत्यत्र द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमर इति पदे ज्ञायते, तस्य च सम्बन्धी मधुपजन्तुविशेषे ज्ञायते। तेनात्र स्ववाच्यरेफद्वयघटित-पदवाच्यत्वरूपः परम्परासम्बन्धः।)

word in तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे (*Raghu*, v. 61), etc. The Acc. ending has been used for the Nom.

अहभिः—the regular Instr. pl. of the *an*-stem *ahan* like कर्मभिः, मर्मभिः, etc. अहभिः occurs nine times in RV., अहोभिः only twice (i. 130. 10, x. 14. 9). In Sanskrit and other I. E. languages several neuter nouns denoting parts of the body and portions of time show विसर्ग in the Nom. sing. but are declined like *an*-stems in the remaining cases. Since, however, the Nom. sing. ended in विसर्ग as in the case of *as*-stems and the Loc. pl. also ended in *asu* in both cases (अंहसु AV. vi. 35. 2 from अंहस्, अपसु from अपस् RV. viii. 4. 14) forms like अहोभिः (twice in RV.), अहोभ्यः VS. vi. 15, अहोभ्याम् TS. i. 3. 9. 2, अहःसु (*Brāhmaṇas*) gradually made their appearance in the language after the analogy of *as*-stem and ousted the legitimate forms. (A. G. III., p. 310). Cf. AB. iii. 2: अहान्येवाहानि. S.: शब्दानारभ्य भ्रमं व्युदसितुमिदं व्याख्यानम्.

दुदुह्रे—classical दुदुहिरे, "इरयो रे" P. vi. 4. 76. S. takes दुदुह्रे in the sense of दुग्धे in the कर्तृवाच्य, the Nom. being ईर्मा and the only Acc. being तस्थुषीः. Hence Wilson translates: The ever-moving sun has, through (succeeding) days, milked forth the stationary waters. In his com. on TB., however, he resorts to a different kind of वचनव्यत्यय and holds that दुदुह्रे stands for दुदुहाथे in the कर्तृवाच्य, the Nom. being युवाम् understood. दुदुह्रे, however, appears to have been used in the कर्मकर्तृवाच्य with तस्थुषीः (for तस्थुष्यः) as its agent.

पिन्वथः—2 dual pr. ind. of पिन्व् to fatten, an extended form of पी to swell.

स्वसरस्य—The meaning of the word स्वसर has been much discussed. स्वसराणि is given in the *Nighaṇṭu* once as a synonym of अहः (i. 9.), once as a synonym of व्रज (iii. 4) and once in the list of difficult words (iv. 2) where Yāska explains it as अहः. Sāyaṇa explains the word differently in different places: अहन् RV. ii. 2. 2, i. 3. 8, iii. 60. 6, यागाह ix. 94. 2, आदित्य v. 62. 2,

गृह ii. 34. 8, viii. 99. 1, AV. vii. 60. 1; निवासस्थान RV. ii. 34. 5, कुलाय ii. 19. 2, गोष्ठ ii. 2. 2, viii. 88. 1, ix. 94. 2, मार्ग vi. 68. 10, शरीर i. 34. 7. Acc. to Roth it means cattle-stall and then generally dwelling place, house and then nest of birds. Geldner points out that the sense of house is not applicable in the case of स्वसरस्य पत्नी iii. 61. 4 an epithet of उषस् and shows that the real sense is wandering at will of cattle, more precisely their grazing in the morning, and in the case of birds their early flight from the nest, while metaphorically it is applied first to the morning pressing of Soma and then to all the three pressings (*Vedische Studien*, III. 110 ff.). With पिन्वथः स्वसरस्य G. compares यवसस्य पिप्युषी ii. 16. 8, घृतस्य पिप्युषीम् viii. 6. 43. मध्वः पिप्युषी v. 73. 8. Venkatasubbiah says (*Vedic Studies*, 82 ff.) that "स्वसर is equivalent to सन्ध्या and, in the plural, may be said to be a synonym of the word त्रिसन्ध्य or त्रिषवण" and translates our hemistich "you make all the prayers ooze (*i.e.*, yield favourable results), the felly alone revolved after you."

धेना —lit. she who suckles, from धे to suck, cognate with Lat. *fēmina*, woman. In the *Nighaṇṭu* (i. 11) धेना is read among the synonyms of वाक्. Geldner discusses the meaning of the word in the *Vedische Studien* (III. 35 ff.). Acc. to him it means a female animal here. He, however, translates "Milchbrüste".

The sun's path is prepared for him by Mitra, Varuṇa and others (*Vedic Mythology*, p. 30) hence the single felly, *i.e.*, the sun is said to roll after Mitra and Varuṇa. "The sun is the felly of Mitra and Varuṇa (v. 62. 2.), or a brilliant car placed in heaven by Mitra and Varuṇa (v. 63. 7)." *Vedic Mythology*, p. 31.

पविः—refers to the wheel of the year or of the sun. *Cf.* रथमेकचक्रम् i. 164. 2.

आववर्त—Perfect of वृत् (Lat. *verto*) 'to turn' preceded by आ, class. आवर्तते.

3

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां
मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा
अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मित्रऽराजाना । वरुणा । महःऽभिः ।
वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।
अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति
जीरऽदानू ॥३॥

Ye two Varuṇas, *i.e.*, Mitra and Varuṇa (*Varuṇā*) who are kings of nature presided over by Mitra or who are friendly kings (*mitra-rājānā*), ye have sustained (*ádhārayatam*) the earth and heaven (*pṛthivī'm utá dyā'm*) with your greatness (*máhobhiḥ*). Do you cause the plants to grow (*vardháyatam óṣadhīḥ*) and the cows to swell (*pínvatam gā'ḥ*) and send down (*áva sṛjatam*) the rain (*vṛṣṭím*), O ye of quickening gifts (*jīradānū*).

हे मित्रराजाना मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययो-*रुपासनावशात् तौ मित्रराजानौ । हे वरुणा । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' [८।१।७२] इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्वं युक्तम् † । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' [८।१।७३] इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वा-भावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं‡ युक्तम् । हे देवौ, महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीम् उत अपि च द्याम् अधारयतम् । हे देवौ, युवाम्

* MSS. show सकाशात्, उपासकत्वात्, उपासकावशा and उपासका ययोः. उपासकत्वात्, उपासनावशात् and उपासका ययोः are possible.

† S. probably wrote °दनिघातत्वं युक्तम् or °दनिघाती युक्तः.

‡ Read निघाती युक्तः.

ओषधीः वर्धयतम् वृष्टिप्रेरणेन। गाः पिन्वतम् गवाश्वादीन् वर्धयतम्। तदर्थं वृष्टिम् अवसृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ[1] ॥३॥

मित्रराजाना वरुणा—does not yield good sense. Western scholars have suggested the slight emendation मित्र राजाना in the text and मित्र। राजाना। in the Pada-text. Acc. to them मित्रवरुणा is a Devatā-Dvandva (with tmesis) in the Voc. dual. Similarly पर्जन्य-वाता (vi. 49. 6) occurs as the Voc. dual, but पर्जन्यावाता (vi. 50. 12) as the Nom. du. (A.G. II. 152, III. 53). Acc. to this view we should translate—O Kings, Mitra and Varuṇa.

महोभिः—Skt. *máhas* 'greatness' from *mah* to be great like *avas* from *av* to aid. Av. *mazah-*.

ओषधीः—Not analysed in the Pada-text, though words ending in short इ like इषुधि, परिधि, etc., are analysed. Acc. to Macdonell, *áv(a)s-a* 'nurture' (from *av* further) + *dhī* 'holding,' from *dhā* hold. The earlier form is ओषधी with the long final. At the time of the *Nighaṇṭu*, however, the short final seems to have become current in the language, for we find there ओषधयः which is explained thus by Yāska: ओषधय ओषद्धयन्तीति वा। ओषत्येना धयन्तीति वा। दोषं धयन्तीति वा। [(i) यत्किञ्चित् ओषत् शरीरे दहत् रोगजातं भवति ज्वरादि, तत् एता अत्ताः (?) सत्यो धयन्ति पिबन्ति नाशयन्ति। तदेवम् ओषतेः पूर्वपदं धयतेरुत्तरपदम्, कर्त्तरि कारके। (ii) ओषति कस्मिंश्चिदुदरादावङ्गे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय। तावेव धातू कर्मणि कारके। (iii) यः कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृतः शरीरे तमेता धयन्तीति। दोषशब्दात् पूर्वपदम्, धयतेरेवोत्तरपदम्, कर्त्तर्येव कारके। Durga on *Nir.* ix. 27.] In classical Skt. words ending in धि are, as a rule, masc., but ओषधि is fem.

पिन्वतम्—accented as beginning a new sentence. V. G. S., p. 466, 19 *a*.

जीरदानू—जीर 'brisk, lively' and दानु (Lat. *dōnum*), 'gift'; 'of quickening gifts' (Macdonell). Their quickening gift is rain. Acc. to Indian grammarians जीरदानु is derived from the root जीव् with the suffix रदानुक्. आस्रेमाणं जीरदानुरिति वर्णलोपात् ६।१।६६।७ भा°। आस्रेमाणं

---

[1] जीरशब्दो निघण्टौ नु-मंक्षु-प्रभृतिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु पठितः।

जीरदानुरिति छान्दसाद्दीर्घलोपात् *Mbh.*, vi. 1. 66. जीवे रदानुक् जीरदानु: *Mbh.* ed. Kielhorn I, p. 28, 1. 9. Acc. to philologists जीर is formed from जि 'to quicken' with the suffix र which is found in चीर, वज्र, etc. Skt. *jīrá-*, Av. *jīra-* lively in understanding, sly. Gk. *bios*, life, Lat. *vīvere*, Eng. *quicken* are cognate. दानु is from दा 'to give' with the suffix नु as in जानु भानु etc. and means gift; Lat. *dō-num*. Many European scholars take दानु everywhere in RV. in the sense of 'dew', but this view is untenable. It occurs at the end of the compounds जीरदानु, सुदानु, सहदानु and स्वप्रदानु. In सहदानु, दानु is a proper name, in the rest it undoubtedly means gift. The word जीरदानु occurs in विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्—the refrain of the Agastya hymns and is explained by Mādhava as चिप्रदानम्, Uvaṭa as जीवितदातृकम्, Mahīdhara as जीवितदातृ, S. as जयशीलदानम्. Oldenberg translates: 'rich in quickening rain' and Geldner 'that gives quickly' (der rasch schenkt). The best paraphrase would perhaps be सञ्जीवनदानी.

4

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु
यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वा-
मुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु ।
यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।
घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् ।
उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥४॥

Let the well-harnessed (*su-yújaḥ*) horses (*áśvāsaḥ*) bear (*ā'va-hantu*) you two (*vām*) [hither], with reins restrained (*yatá-raśmayaḥ*) let [them] approach (*úpa yantu*) hitherwards (*arvā'k*); after you (*vām ánu*) a garment of ghee (*ghṛtásya nirṇík*) rolls (*vartate*); [your] streams (*sindhavaḥ*) flow (*kṣaranti*) to us (*úpa*) from days of old (*pradívi*).

हे मित्रावरुणौ वां युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः आवहन्तु। यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उपयन्तु। घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपं वाम् अनुवर्तते अनुगच्छति। किञ्च प्रदिवि। पुराणनामैतत्। पुराणाः सिन्धवः उपक्षरन्ति उपगच्छन्ति, युवयोरनुग्रहात् ॥४॥

आ वामश्वासः—*cf*. i. 181. 2 आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः। मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ and vi. 69. 4 आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु।

घृतस्य निर्णिक्—the garment of ghee refers to the fertilising showers of rain.

निर्णिज—from निज् 'to wash' preceded by निर् means shining dress or ornament, garment. *Cf*. हिरण्यनिर्णिक् in st. 7. निर्णिक् is read in the *Nighaṇṭu* (iii. 7) at the head of the synonyms of रूप.

प्रदिवि—प्रदिवः is read in the *Nighaṇṭu* in the list of words denoting पुराण or ancient and is explained by Yāska as पूर्वस्याह्नः. प्रदिवि is the Loc. sing. of प्रदिव् a comp. of प्र and दिव् meaning 'early days', hence in ancient times, at all times, always, ever. Similarly, प्रदिवः means 'from of old'. The Instr. प्रदिवा is also used. आप्रदिवम् in SB. means 'for ever'.

5

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं	अनु। श्रुताम्। अमतिम्। वर्धत्। उर्वीम्।
बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा।	बर्हिःऽइव। यजुषा। रक्षमाणा।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते	नमस्वन्ता। धृतऽदक्षा। अधि। गर्ते।
मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥५॥	मित्र। आसाथे इति। वरुण। इळासु। अन्तरिति ॥५॥

Increasing (*várdhat*) [your dominion] which is in keeping with (*ánu*) your well-known (*śrutā́m*) wide (*urvī́m*) vision (*amátim*)

[of rulership], even as you protect the kuśa grass (*barhiḥ iva rákṣamāṇā*) with the sacrificial formula (*yájuṣā*), you sit (*ā'sāthe*) on your throne (*ádhi gárte*) receiving homage (*námasvantā*) amidst abundance (*íḷāsu antáḥ*), O Mitra and Varuṇa (*Mitra Varuṇa*) of great will power (*dhṛtadakṣā*).

श्रुताम् विश्रुताम् अमतिम्। रूपनामैतत्। शरीरदीप्तिमित्यर्थः। ताम् अनुवर्धत् अनुवर्धयन्तौ। बर्हिः यज्ञः। स* इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् उर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ[1] हे धृतदक्षा आत्तबलौ हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः। "रथोऽपि गर्त उच्यते" [नि° ३।५] इति यास्कः। "आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्" [ऋ° सं° ५।६२।८] इति[2] ॥५॥

The sense of this stanza is not clear. It has several points of resemblance with v. 69. 1:

> त्री रोचना वरुण त्रीँरुत द्यून् त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि।
> वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥

In form वर्धत् is a neut. sing. and can easily be construed with बर्हिः, in the next line as has been done by Bergaigne who translates: "the barhiḥ of the celestial sacrifice which grows in proportion to the *amati.*" Sāyaṇa takes वर्धत् as an adj. to रक्षमाणा and explains it as वर्धयन्तौ. It may also be regarded as standing for वर्धन्तीम् and construed with उर्वीम्. With a very slight emendation in the text and Pp. वर्धदुर्वीम् may be regarded as a governing compound qualifying अमतिम्, but as Oldenberg points out उर्वी, उरुची, etc. are epithets of अमति (RV. vii. 38. 2, 45. 3). Old. suggests *inter alia* the following construction: श्रुताम्

* This स is found in all MSS.

[1] नमस्=अन्न, *Ngh.* ii. 7.

[2] "रथोऽपि गर्त उच्यते, गृणातेः स्तुतिकर्मणः। स्तुततमं यानम्। 'आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्' इत्यपि निगमो भवति।" *Nir.* iii. 5.

अमतिम् अनु (according to your well-known *amati*) उर्वीम् अमतिं वर्धत् व्रतं रक्षमाणा (protecting the ordinance that strengthens the vast *amati*), बर्हिरिव यजुषा (even as the kuśa grass is protected by means of the Yajus formula from dirt, defilement, etc.). Old. points out that the usual object of रक्ष is व्रत and so व्रत may very well be understood after वर्धत्. Griffith translates after Ludwig: "To make the lustre wider and more famous, guarding the sacred grass with veneration, Ye, Mitra-Varuna, firm, strong, awe-inspiring, are seated on a throne (or on your car) amidst oblations."

अमतिम्—अमति is read in the *Nighaṇṭu* in the list of words denoting रूप. In the *Nirukta* (vi. 12) Yāska explains the word as अमामयी मति: which he further explains as आत्ममयी (मतिः). Under आ बन्धुरेष्वमति र्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः i. 64. 9 Skandasvāmin explains अमतिः as रूपवती and Mādhava as रूपम्. Geldner translates: 'fair as a portrait'. Under देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा। पुरुप्रशस्तो अमति र्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ i. 73. 2 Skandasvāmin says: अमति र्न सत्यः। अमतिरिति रूपनामान्यत्र, इह तु आत्ममतिरमतिरुच्यते। तद्वत् सत्यः। अथवा अम गत्यादिषु इत्यस्यायमतिप्रत्ययः कर्तरि। गमनशीलोऽमतिरादित्यः, तद्वत् सत्यः. Mādhava explains: रूपम् इव सत्यम्। तद्धि चक्षुषां श्रद्धेयं सत्यं भवति। Sāyaṇa says: अमति र्न। रूपनामैतत्। रूपमिव सत्यः बाधरहितः। रूप्यते इति रूपं स्वरूपम्। Here also Geldner translates: 'true as a portrait'. Oldenberg translates the stanza thus: 'He who being truthful like the god Savitṛ protects by his power of mind all settlements, praised by many like *impetuous splendour*, the truthful one has become dear like vital breath and worthy to be searched for.' Under SV. v. 8. 8 ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् Bharatasvāmin says: अमेरभिभवार्थात् अमतिः। अभिभवित्री तेजसां भाः दीप्तिः। Under अमेरतिः Uṇādi iv 59 Ujjvaladatta and Durgasiṁha explain अमति as काल, Nārāyaṇa as मार्ग, Perusvāmin says: अमतिस्त्वनभिप्राये रुजायां यत्नकालयोः. Acc. to G. अमतिम्=अमतिं सवितुस्य v. 69. 1.

ámati—ignorance; *amáti*—appearance, image, figure, picture, portrait; pattern, model, ideal. Acc. to Macdonell *ám-a-ti* means 'poor', *am-á-ti* 'lustre'.

वर्धत्—The root वृध् is both P. and A., both intransitive and transitive in the Vedas. The obj. is ऋतम् or यवस् G.

रक्षमाणा—रक्ष् is उभयपदिन् in the Vedas.

नमस्वन्तौ—commanding respect; *cf.* i. 185. 3 अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् I call for Aditi's gift, perfect, undisputed, celestial, deathless, inspiring veneration. Not analysed in Pp. as नमस् is a भ here and not a पद.

धृतदक्षा—possessed of strength of will. दक्ष as an adj. means dexterous, strong; as a noun it means strength, strength of mind, will, from दक्ष 'to be able'. मनस्विनौ (see p. 162 f.n.) will be a good equivalent in classical Sanskrit.

अधि—prep. governing गर्ते.

गर्ते—*gárta* is primarily the seat of the chariot, then by synecdoche, the chariot itself.

मित्र आसाथे—The Voc. मित्र is accented as standing in the beginning of the pāda, and since the Voc. is not regarded as forming a part of the sentence, the finite verb आसाथे is also accented as beginning a pāda.

अन्तः—because the रजात character of the विसर्ग is not clear from the संहितापाठ, इति has been added to it in Pp. to draw attention to its रजात character. Note that the word is not repeated after इति. In the case of the verb आसाथे in this stanza and सासाथे in the next इति in the Pp. shows the प्रगृह्य character of the words.

"The fundamental and by far the most frequent adnominal use of *antár* is connected with the locative in the sense of 'within' 'among'; *e.g.*, अन्तः समुद्रे 'within the ocean'; अप्स्वन्तः 'within the waters'; अन्तर्देवेषु 'among the gods'...From the locative its use extends in a few instances to the ablative in the sense of 'from within'; *e.g.*, अन्तरश्मनः 'from within the rock'...From the locative its use further extends, in several instances, to the accusative in the sense of 'between' (expressing both motion and rest), generally in connexion with duals or two classes of

objects; *e.g.*, इन्द्र इत् सोमपा एकः... अन्तर्देवान् मर्त्यांश्च 'Indra is the one Soma-drinker (between=) among gods and mortals." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 418.

6

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥६॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा ।
यम् । त्रासाथे इति । वरुणा ।
इळासु । अन्तरिति ।
राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना ।
सहस्रऽस्थूणम् । बिभृथः । सह । द्वौ ॥६॥

Possessed of hands that shed no blood or that are not niggardly (*ákravi-hastā*), protecting from afar the pious (*sukṛ'te paras-pā'*) whom ye save (*yám trā'sáthe*), O ye two Varuṇas (*Varuṇā*), amid oblations (*iḷāsu antáḥ*), ye kings (*rājānā*) free from wrath (*áhṛṇīyamānā*) ye two together (*sahá dváu*) uphold (*bibhṛthaḥ*) dominion (*kṣatrám*) of a thousand columns (*sahásrasthūṇam*).

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ दानशूरावित्यर्थः। कस्मै? सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे। परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ* युवां यं यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति सम्बन्धः। किञ्च युवां राजाना राजमानौ अहृणीयमाना

* मित्रवरुणौ—M. This is evidently a typographical error, as under the previous stanza we get the correct reading.

अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथ: धारयथः। सुकृते यजमानाय। अथवा क्षत्रं बलम् अपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं *चागमनार्थं सह धारयथः ॥६॥

अक्रविहस्ता—Ved. dual with the बहुव्रीहि accent. क्रवि, क्रूर, क्रव्य *crude*, *raw* are all etymologically connected and originally mean 'bloody, raw'.

सुकृते—the stem is सुकृत्. S. construes it with अक्रविहस्ता, some western scholars with परस्पा. Cf. शिवा सखिभ्य: x. 34. 2.

परस्पा—Nom. dual of परस्पा. Nom. sing. परस्पाः, du. परस्पा परस्पौ, pl. परस्पाः. It is a compound of the indeclinable परः and पा to protect and means lit. protecting from a distance, mediator, protector. परशब्दोऽव्ययम्। पर उत्कृष्टं पारयते रक्षते इति परस्पाम्। Mahīdhara on VS. xxxviii 19. For परः see pp. 67-68. अङ्गस्पा means 'immediate protector'.

Cf. यातं छर्दिष्पा[1] उत नः परस्पा भूतं जगत्पा उत नस्तनूपा। [2]वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥ viii. 9. 11 where Sāyaṇa says परमतिशयेन पालकौ। पारस्करादित्वात् सुट्. Under viii. 61. 15 S. says परस्पाः परपालयिता. Under TS. iii. 5. 11. 2, iv. 3. 13. 2, ii. 4. 7. 6, etc. S. explains it as अतिशयेन पालयिता.

In *Kāṭhaka Saṁhitā* xxi. 13 गोपा and परस्पा are used in the same sentence: अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि. In xxxvii. 16, however, we find: अथो एता एव देवता एतासां दिशां परस्पा अकृत गोपीथाय. Bhaṭṭa Bhāskara explains परस्पा under TS. ii. 5. 11. 2 as प्रकृष्टः पारयिता। पारस्करादित्वात् सुट्. He probably does so to distinguish it from गोपा which occurs in the same stanza.

त्रासाथे—2. du. s-aor. sub. of त्रै or त्रा to rescue, collateral form of तॄ, just as प्रा is the collateral form of पॄ.

वरुणा—elliptical dual for मित्रावरुणा. Similarly अहनी is used in the sense of रात्र्यहनी, द्यावो: in the sense of द्यावापृथिव्यो:, मित्रा in the sense of मित्रावरुणौ, पितरा and मातरा for मातापितरौ, उषासा for

---

* Some MSS. read वा for च.

[1] Guardians of homes. [2] Home.

षासानक्ता, etc. V. G. S., p. 193, 2*a*. Elliptical duals were much commoner in Vedic than in classical Sanskrit. In Greek *Kástore* stands for Castor and Pollux and *Aiante* for Ajax and Teukros. In Latin *Castores* means Castor and Pollux and *Cereres* Ceres and Persephone.

अहृणीयमाना—Ved. du. हृणि is read in the *Nighaṇṭu* in the sense of 'flame' (i. 7) and 'anger' (ii. 13), and हृणीयते which is the denom. from हृणि in the list of roots meaning 'to be angry'. In the कण्ड्वादि list figures हृणीङ् रोषणे लज्जायां च where the sense of लज्जा appears to have developed by the popular association of the root with ह्री, especially as in both anger and bashfulness the face is flushed. Naturally the sense of रोषण became obsolete in classical Skt. and the sense of लज्जा alone remained.

सहस्रस्थूणम्—note the बहुव्रीहि accent. Skt. *sahásra-*, Av. *hazaṅra-*, Beng. *hājār*. Skt. *sthūṇā*, **stul-nā* (from *stul* or *stal* an extended form of स्था), O. H. G. *stollo* (**stol-no*), prop, post, Germ. *Stoll*, Eng. *stall*, Gk. *stûb-os* port, pillar. Av. *stūna*, *stunā*. 'A house, such as a palace and the like, possessing many supporting pillars: the expression is noticeable as indicating the existence of stately edifices.'—WILSON.

7

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा	हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा ।
वि भ्राजते दिव्य१श्वाजनीव ।	वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा	भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा ।
सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥७॥	सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥७॥

Its pillar (*asya sthū'ṇā*) is made of iron with the sheen of gold (*hiraṇyanirṇik áyaḥ*). It shines (*vi bhrājate*) in heaven (*divi*) like a whip for horses (*aśvā'janī iva*), planted firmly (*nimitā*) on an excellent or fertile field (*bhadré tilvile vā kṣétre*).

We would share (*sanéma*) the mead (*mádhvaḥ*) on the seat of your car or on the seat of the Gods on the pillar (*ádhigartyasya*).

अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः। निर्णिगिति रूपनाम। अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयः। अयः। हिरण्यनामैतत्। अयोविकारा[1] इत्यर्थः। अयोमया[1] वा। तादृशो रथो दिवि अन्तरिक्षे विभ्राजति। किमिव? अश्वाजनीव। अश्वा व्यापनशीला मेघाः। तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत्। सेव दिवि भ्राजते। किञ्च भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा। वाशब्दश्चार्थे*। 'तिल स्नेहने' [धा° ६।७३, १०।७३]। तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम्[2]। घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता[3] स्थूणा यूपयष्टिरिव स्थितः†। मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं सनेम सम्भजेम। कर्मणि षष्ठ्यौ। अधीति पूरणः[4]। अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वः मधु सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः ॥७॥

हिरण्यनिर्णिक—हिरण्यस्य सुवर्णस्य निर्णिक् रूपम् इव निर्णिक् यस्य तत्। निर्णिज् occurs at the end of the compounds घृत°, चन्द्र°, अश्व°, अधि°, वर्ण°, सहस्र°, हिरण्य°. Note निर्निज् in Padapāṭha. "A compound which,

---

[1] Both अयोविकाराः and अयोमयाः agree with कीलकादयः.

* वाशब्दश्चार्थे—omitted in all except one which reads वाशब्द इवार्थे.

[2] So also under तिल्विलायध्वमुषसो विभातीः vii. 78. 5. Under ŚB. iv. 5. 8. 11 यदि प्रतीचीयात्—इश्यतिल्विल इव, धान्यतिल्विलो भविष्यतीति विद्यात् Harisvāmin says: बिल संवरणे [धा° ६।७७]। तिल इव शाखाभिः पुष्पफलैन वर्धते तिल्विलम्। छान्दसोऽकारलोपः। तिल्विल occurs in another ṛk quoted in several Gṛhyasūtras: इहैव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्वाविरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठन्ती मा त्वा प्रापन्नघायवः.

[3] Under तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः iii. 30. 4 निमिता is explained as निखाताः, निश्चलाः.

† यूपयष्टिरवस्थितः—M. Other readings in M's MSS. are: निर्मिता यपयष्टिरवस्थितः, निमिता स्थूणी पूपयष्टिरवस्थितम्, निमित्तापयष्टिः अवस्थितः.

[4] S. appears to read अधिगर्तस्य in the text and अधि। गर्तस्य in Pp.

being divisible by avagraha, is entitled to restoration of its स, न etc., retains its right even when, by farther composition, the division of its original members is lost."

दिव्य१श्वाजनीव—for the कम्पस्वर see pp. 133-34.

अश्वाजनी—कशा। अश्वाजनीं कशेत्याहुः *Nir.* ix. 19. Under अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय RV. vi. 75. 13: "Thou, whip, that urgest horses, drive sagacious horses in the fray," S. gives the correct meaning. Similarly we have दण्डा इवेद् गोअजनास: vii. 33. 6 "like sticks wherewith they drive the cattle." S's explanation of the word as 'lightning' here is very far-fetched but is most suited to the context.

भद्रे—Skt. *bhadra-*>**bhadla-*>Prak. *bhalla-*> Beng. *bhāla.*

निमिता—from मि to set up. Mod. Persian *mekh* nail, Lat. *mū-rus* wall, *mē-ta* post. 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्।

मध्वः—See pp. 176, 180. Partitive genitive. भागव्यतिरेकजनिता षष्ठी।

अधिगर्त्यस्य—occurs only here. यत् has evidently been added to the prepositional compound अधिगर्तं acc. to the rule भवे छन्दसि, so svarita in the final syllable was expected acc. to तित् स्वरितम् as in अपिकक्ष्य about the arm-pit, उपकक्ष्य upon the sides, etc., but here the initial syll. is accented as in अन्वान्त्र्य through the entrails, उपमास्य in each mouth. In his com. on the Atharvaveda S. says that the final of अन्वान्त्र्य is स्वरित acc. to तित् स्वरितम्. "There are a few cases in which *yà* appears to be used to help make a compound with governing preposition: thus, *apikakṣyà*, *upakakṣyà*, *udāpyà* up-stream; and perhaps *upatṛṇyà* lying in the grass (occurs only in voc.). But, with other accent, *ánvāntrya*, *úpamāsya*, *abhinabhyá* up to the clouds, *antaḥparśavyá* between the ribs, *ádhigartya*; of unknown accent *adhihastya*, *anupṛṣṭhya*, *anunāsikya*, *anuvaṁśya*." WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, 1212m.

Unless we resort to व्यत्ययो बहुलम् for accentuation, we must dissolve अधिगर्त्यस्य thus: गर्ते भवम् गर्त्यम्। गर्त्ये अधि अधिगर्त्यः (प्रादिः)। तस्य। which does not appear to make good sense. The only reasonable

dissolution of अधिगर्त्यस्य appears to be गर्ते इत्यधिगर्तम् (विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः) तत्र भवः अधिगर्त्यः तस्य.

We may, however, take the bull by the horns and say that गर्त्य has been used here in the same sense as गर्त with the pleonastic suffix य and then dissolve the compound as a प्रादि. गर्त एव गर्त्यः, वस्त्रादित्वात् स्वार्थिको यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम्। अधिरूढं गर्त्यम् अधिगर्त्यम्। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया-सप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति फिट्सूत्रेण अधिशब्द आद्युदात्तः।

8

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टा-	हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्टौ ।
*वयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।	अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
आ रोहथो वरुण मित्र गर्त-	आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् ।
मतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥८॥	अतः । चक्षाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥८॥

You two mount (*ā' rohathaḥ*), O Varuṇa and Mitra (*Varuṇa, Mitra*), the car or throne (*gártam*) that is of golden form (*hiraṇya-rūpam*) at the break of dawn (*uṣásaḥ vyúṣṭau*) and iron-pillared (*áyaḥsthūṇam*) at the rise of the sun (*Sū'ryasya úditā*), and from there (*átaḥ*) you two behold (*cakṣāthe*) infinity (*áditim*) and limitation (*ditim ca*) or, innocence and guilt.

---

* The correct reading is "°वयस्थूण°", the visarjanīya being dropped acc. to ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यते परे नतेऽपि RP. iv. 36, *i.e.*, a visarjanīya followed by an ऊष्मवर्ण which is followed by the first or second letter of any varga is dropped, even if the ऊष्मवर्ण be cerebralised.

उषस: व्युष्टौ प्रातःकाल इत्यर्थः। सूर्यस्य उदिता[1] उदितावुदये। स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः। तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुम् गर्तम् रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तम्* आरोहथ: यज्ञं प्राप्तुम्। अत: अस्माद्धेतोः अदितिम् अखण्डनीयां भूमिं दितिम् खण्डितां प्रजादिकां च चक्षाथे पश्यथः ॥८॥

TS. i. 8. 12. 3. reads the stanza thus: हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयःस्थूणावुदितौ सूर्यस्य...ततश्चक्षाथाम्...where S's explanation runs thus: हे वरुण शत्रुनिवारक वामहस्त हे मित्र शत्रुमारक दक्षिणहस्त, युवां गर्तमारोहतम्।...परितश्चर्मफलकादिभिराच्छादिते सति रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति। आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते—उषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं यान्युषांसि सूर्योदयात् पूर्वभावीनि तेषां सम्बन्धिनि विशिष्ट आलोके प्रवर्तमाने सति य: सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पन्ने सति। हिरण्यवर्णौ सुवर्णखचितकवचप्रतिमोकेन हिरण्यवद् भासमानौ। अय:स्थूणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ। ततो रथारोहणादूर्ध्वम् अदितिम् अखण्डितां स्वसेनाम् दितिं खण्डितां परसेनां च चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम्।

VS. x. 16 reads हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथ: सूर्यश्च...ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च where Mahīdhara, following Uvaṭa, explains *d* thus: अदितिम् अदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम्। अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः।

Durga under *Nir.* iii. 5 explains *d* thus: 'अत:' एनमारुह्य 'चक्षाथे' कुरुतमित्यर्थः। अदितिं दितिं च। अदितिम् अदीनम् अनुपक्षीयमाणम् आत्मपक्षम्। दितिं दीनं चोपक्षीयमाणम् अमित्रपक्षमित्यर्थः।

हिरण्यरूपम्, अय:स्थूणम्—*Cf.* हिरण्यनिर्णिक् and अयो अस्य स्थूणा in st. 7.

व्युष्टौ—Acc. to S. उच्छी विवासे [२।२१४]। विवासो वर्जनम्[2]।...क्तिन्। 'तितुत्र°' [७।२।९] इत्यादिना इट्प्रतिषेधः। व्रश्चादिना [८।२।३६] षत्वे, ष्टुत्वम्। 'तादौ च°' [६।२।५०] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यण:°' [८।२।४] इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। Acc. to western scholars formed by adding क्तिन् to वस 'to shine' (see p. 100), preceded by वि. Note

---

[1] S. first gives the form in class. Skt. and then its synonym.

* This is superfluous and must be dropped.

[2] "समाप्तिर्विवास इति तरङ्गिण्याम्। विपूर्वश्चायं प्राय: प्रयुज्यत इति पुरुषकारे।" माधवीयधातुवृत्तिः।

the svarita accent. *Cf.* तन्वा x. 34. 6. 'ततो रजन्यां व्युष्टायाम्' is found frequently in the *Rāmāyaṇa*.

उदिता—See p. 120. According to many western scholars उदिति means 'setting' here. Thus Griffith translates: "gold-hued at break of morning, and iron-pillared when the Sun is setting" and adds the note: "The chariot which shines like gold in the light of the rising sun looks dim and dark like bronze or iron at sun-set." Macdonell and Keith also translate "of golden appearance at the flush of dawn" and "with pillars of Ayas at the setting of the sun." See *Vedic Index*, vol. I, p. 31.

चक्षाते—See p. 95.

अदितिं दितिं च—"Acc. to Sāyaṇa, Aditi or the earth as an indivisible whole, and Diti as representing the divisible people and living creatures inhabiting it. Aditi appears to mean infinite nature and Diti to be a goddess connected with Aditi without any distinct conception and merely as a contrast to her. The words may perhaps mean the eternal and the perishable, yonder boundless space and the bounded space near us, or Sky and Earth, or Nature by day and Nature by night. 'At all events', as Dr. Muir observes, 'the two together appear to be put by the poet for the entire aggregate of visible nature'. See Original Sanskrit Texts, v. pp. 42-43." GRIFFITH. *Cf.* RV. iv. 2. 11 दितिं च रास्वादितिमुरुष्य, keep guilt afar and preserve innocence.

9

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू	यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे सुदानू इति सुऽदानू ।
अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।	अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं	तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् ।
सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥८॥	सिसासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥९॥

Bountiful (*sudānū*) guardians of the world (*bhuvanasya gopā*), that (*yát*) shield (*śárma*) [which is] thickest (*baṁhiṣṭham*), impenetrable (*ná atividhe*) and flawless (*ácchidram*) with that (*téna*), O Mitra and Varuṇa (*Mitrā-Varuṇau*), aid us (*naḥ aviṣṭam*) ; desirous of gain (*siṣāsantaḥ*) may we be victorious (*jigīvā'ṁsaḥ syāma*).

दाक्षायणयज्ञे 'यद् बंहिष्ठम्' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या। सूत्रितञ्च। 'आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सूदानू' [आ° श्रौ° २।१४।११] इति। मैत्रावरुणे पशौ हविष[1] एषैव याज्या। सूत्रितञ्च। 'यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे' [आ° श्रौ° ३।८।१] इति[2]।

हे सुदानू शोभनदानौ, हे भुवनस्य गोपा, युवां बंहिष्ठम् बहुळतमं* यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं† शर्म सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेद्धुमशक्यं

---

[1] Under TB. ii. 8. 6. 7 S. describes it as the याज्या for the पुरोडाश.

[2] दर्शपूर्णमासयाग एव गुणविकृतिभूतो दाक्षायणयज्ञ इति व्यपदिश्यते। तत्र पूर्णिमायां प्रतिपदि च पौर्णमासो यागोऽनुष्ठेयः अमायां प्रतिपदि च दर्शः। सूत्रितं च—'दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत' [आ० श्रौ० २।११।७] इति। तत्रामावास्यानन्तरं प्रतिपदि मित्रावरुणदेवताका पयस्या हविर्भवति। सूत्रितं च 'मैत्रावरुणममावास्यायाम्' [आ० श्रौ० २।१४।६] इति, 'अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणीति च' [का० ५।४।६] इति च। तत्र मैत्रावरुणस्य हविष आहुतिप्रदानकाले यद्बंहिष्ठमित्यृग् वक्तव्या।

मित्रावरुणदेवताकपशुयागानुष्ठाने हृदयादिप्रधानहविर्यागे एषा याज्या। तथाचाश्वलायनेन सूत्रितम्—'आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम् आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्या आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' [३।८।१] इति। तत्र प्रथमास्तिस्रः क्रमेण वपा-पुरोडाश-हविषामनुवाक्याः, द्वैतीयीकाश्च याज्याः।

* बहुतमम्—M. P. *Cf.* बंहीयसा बहुतरेण। Mallinātha on *Śiś*. iii. 6.

† It is doubtful if this is the correct reading. The paraphrase is not very happy and अनवच्छिन्नम् can hardly be construed with गृहम्. अविच्छिन्नम् would appear preferable to अनवच्छिन्नम्. Under i. 58. 8. S. explains अच्छिद्रा शर्म as अच्छेद्यानि सुखानि. Under i. 145. 3 अच्छिद्रोतिः is explained as अविच्छिन्नरक्षणः. Under vi. 49. 7 अच्छिद्रं शरणं ...शर्म S. says: छिद्ररहितं गृहं सुखं च. Under viii. 27. 9 अच्छिद्रं शर्म यच्छत

शर्म* इति शर्मविशेषणम्। 'व्यध ताडने' [धा° ४।७६] इत्यस्मादत्युपपदे[1] कृत्यार्थे केन्[2] सम्प्रसारणं च। तादृशं शर्म धारयथः तेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टम् रक्षतम्। हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः[3] स्याम भवेम ॥९॥

बंहिष्ठम्—Acc. to Skt. grammar, superl. of बहुल (Gk. *pakhulōs*), the superl. of बहु (Gk. *pakhús* thick) being भूयिष्ठ[4]. Acc. to philologists, as usual इष्ठ has been added directly to the root *bah*, *baṁh* to be thick, firm, strong (Av. *banzah*—height, depth). *Cf.* *mámhiṣṭha* from *mah* to bestow abundantly. V. G. S., p. 95.

अतिविधे—Dat. inf. from व्यध् 'to pierce' (Lat. *di-vid-ere* 'to part asunder) preceded by अति (through). Acc. to some philologists विध् (वि 'apart' and धा 'to set, to place') is the original form of the root. व्यध् is later and due to the analogy of व्यथ् which also has the सम्प्रसारण form विथ्. विथ्: व्यथ्:: विध्: व्यध्. The dative infinitive is sometimes used in a passive sense. *Cf.* Eng.

S. says: अच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा। शृणाति दुःखादिकमिति शर्म गृहम्. Under ii. 25. 5 अच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि S. says: छिद्ररहितानि सन्ततानि सुखानि...यद्वा शर्मेति गृहनाम। छिद्ररहितानि...सद्मानि। Under iii. 15. 5 अच्छिद्रा शर्म is explained thus: स्वर्गादिसुखसाधनभूतान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि... कर्तृकर्मसाधनवैकल्यराहित्येन सम्पूर्णानि कुरु।

* This शर्म is really superfluous.

1 सतीति शेषः।

2 कृत्यार्थे तवै-केन्-केन्य-त्वनः P. iii. 4. 14. The rule for सम्प्रसारण is ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च. P. vi. 1. 16.

3 जिगीवांसः—lit. means जितवन्तः. See S. under ii. 12. 4, p. 169 and vi. 19. 7. Under x. 78. 4 it is explained as जयशीलाः. Should we read with TBS. ii. 8. 6. 7 जेतुं प्राप्तवन्तः? इच्छन्तः here is due to the इच्छन्तः in धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तः which is quite correct.

4 Acc. to philologists भूयिष्ठ has got nothing to do with बहु, but is formed from the root भू with the suffix इष्ठ and a connecting य. *Cf.* भूरि, भूमन्, etc.

a house to let. V. G. S., pp. 191. and 335*n*. *Cf*. नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ x. 14. 2.

सुदानू—Normally accented on the first syllable of the second member acc. to आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि vi. 2. 119. Here unaccented, being Voc. Note the Pada-text. दानु—*cf*. Lat. *dōnum*.

अच्छिद्रम्—Though a बहुव्रीहि it has the accent of the नञ्तत्पुरुष. Similar other instances are अक्षिति imperishable, अगु kineless, अनापि kinless, अमृत्यु deathless, अह्री bold, etc. Under TS. i. 1. 5 S. follows Bhaṭṭa Bhāskara and says: अच्छिद्रेणेति बहुव्रीहिपक्षे नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्त: प्राप्नोति, ततस्तत्पुरुष: कर्तव्य:। Under RV. i. 40. 4 S. says: क्षयो नास्त्यस्येति अक्षिति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'नञ्सुभ्याम्' इति तु 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनान्न प्रवर्तते। Note that of the four Bahuvrīhis अमृत्यु, अजर, अगद and अनमीव (free from disease), *ámṛtyu* is accented on the first syllable, *ajára* on the second, *agadá* on the third and *anamīvá* on the fourth.

शर्म—(Eng. *helm*) from शृ or शल् 'to cover, hide, protect'; शाला (hall), शरीर, शरण etc. are from the same root.

भुवनस्य—unaccented because a "genitive case dependent on a vocative (never separated from it by an intervening word) forms, as it were, a single word or phrase with it, and shares its accent." सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे Pā. ii. 1. 2.

गोपा—See p. 53, dual like परस्पा in st. 6.

मित्रावरुणौ—note the dual in आ in the first member and औ in the second.

अविष्टम्—2. du. imper. iṣ-aor. of अव् to aid.

सिषासन्त:—Nom. pl. of pr. part. of the desiderative of सन् to gain.

जिगीवांस:—See p. 174.

TB. ii. 8. 6. 7 reads नातिविद्दे for नातिविधे and जीगिवांस: for जिगीवांस:. S. explains: भुवनस्य लोकस्य गोपा रक्षकौ सुदानू शोभनस्य फलस्य दातारौ हे मित्रावरुणौ यद यस्मात् कारणात् बंहिष्ठम् अत्यन्तबहुलम् अच्छिद्रं विनाशरहितं शर्म सुखं नातिविद्दे भवदनुग्रहं विना प्रकारान्तरेणास्माभिर्नात्यन्तं लभ्यम्, तत: कारणात् हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान् अविष्टं रक्षितवन्तौ। सिषासन्त: भवद्दत्तं फलं लब्धुमिच्छन्तो वयं जीगिवांस: जेतुं प्राप्तवन्त: स्याम।

PŪṢAN

Characteristic features

Eight hymns* are addressed to Pūṣan singly. In one he is lauded jointly with Indra† and in another with Soma.‡ He is a solar deity and the name derived from पुष् to prosper means 'promoter of prosperity'. In the *Nirukta* (xii. 17) Pūṣan comes immediately after Sūrya and the name is explained thus: अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा§ भवति. The *Bṛhaddevatā* (ii. 63) says:

पुष्यन् चितिं पोषयति प्रणुदन् रश्मिभिस्तमः ।

तेनैनमस्तौत् पूषेति भरद्वाजस्तु पञ्चभिः ॥

As regards personal appearance the epithet आघृणि 'glowing' is frequently and exclusively applied to Pūṣan. He wears braided hair (कपर्दिन् vi. 55. 2) [a characteristic which he shares with Rudra] and flourishes a beard (प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोत् x. 26. 7). His weapons are a golden spear (हिरण्यवाशीमत्तम i. 42. 6), an awl (आरां बिभर्ष्याघृणे vi. 53. 8) and a goad (अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् vi. 58. 2). His car is drawn by goats (अजाः पूषाश्च वाजिनः—*Bṛhaddevatā*) and he is regarded as the best charioteer (रथीतम vi. 56. 2). His characteristic food is करम्भ or gruel (सोममन्य उपासदत् पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ vi. 57. 2). From the *Śatapatha Brāhmaṇa* we learn that he had no tooth (अदन्तकः पूषा).

Pūṣan is well known as the custodian of the road. When we think of Pūṣan we are reminded of Kālidāsa's stanza:

---

* i. 42, 138, vi. 53-56, vi. 58, x. 26.

† ii. 40. ‡ vi. 5.

§ 'अथ' 'यद्' यदा 'रश्मिपोषम्' आपूर्णस्तेजसा रश्मीन् सूर्यः 'पुष्यति' बिभर्ति 'तत्' तदैव 'पूषा' 'भवति'। Durga. पूषा पोषक एतन्नामा देवः। 'पूषा: पोषिषा मह्यम्' [तै० ब्रा० १।२।१।१९] 'पूषापोषयत्' [तै० ब्रा० १।६।२।२] इत्यादिश्रुतिः। पुष पुष्टौ [धा० ४।७४]। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना [उ० १।१५६] कनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः। S. on AV. i. 9. 1.

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिश्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥

"Pūṣan clears and makes level the path, fills the meadows with emerald grass and makes the paths pleasant and journeys safe for his worshipper. He drives the wicked wolf and guileful robber from the road (i. 42. 2-3). He is the protector and multiplier of cattle (पशुपा) and human possessions in general (पुष्टिम्भर iv. 3. 7). He follows the cattle and guards the horses that none of them may be lost on the way, none injured. He is called विमुचो नपात् 'son of deliverance' and विमोचन 'deliverer'." The man who has lost his way and the man who has lost his cattle call on him for help which is not long in coming. Whatever is hidden or lost is made manifest by Pūṣan. In this respect King Kārtavīryārjuna supplanted him in later times. Pūṣan knows the path to heaven also and so he conveys the souls of the dead to the abodes of the Fathers (x. 17. 3 ff.).

The chief characteristics of Pūṣan, the path-finder, may be summed up in half a stanza:

समृद्धेः प्रापकः पूषा पथः पशोश्च रक्षिता ।

"The similarity of Pūṣan to Hermes is undoubted: both have in common the duty of conducting men or the souls of the dead on the roads: they are closely connected with the herds, confer wealth, act as convoys, are connected with the goat, and even the braided hair of Pūṣan has been compared with the Krobalos of Hermes." KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 107.

Attempts have also been made to identify the pastoral deity Pūṣan with Pan of Greek mythology.

[MUIR, v. 171-74; KAEGI, 55-56; MACDONELL, 35-37; BLOOMFIELD, 170-73; KEITH, 106-08.]

Hymn No. 7

PŪṢAN

vi. 54

म० ६ सू० ५४

भरद्वाज ऋषिः। पूषा देवता। गायत्री छन्दः।

१

सं पूषन् विदुषा नय	सम् | पूषन् | विदुषा | नय |
यो अञ्जसानुशासति।	यः | अञ्जसा | अनुऽशासति।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥१॥	यः | एव | इदम् | इति | ब्रवत् ॥१॥

Con-join (*sám naya*) [us], O Pūṣan, (*Pūṣan*), with the man who knows (*vidúṣā*), who (*yáḥ*) shall straightway direct [us] (*áñjasā anuśā'sati*), and who shall say (*yáḥ evá brávat*), 'Here it is' (*idám íti*).

'सं पूषन्' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं[1] भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम्। 'सं पूषन्' इत्यनुक्रान्तम्। नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम्। सूत्रितञ्च—"'सं पूषन्विदुषा' इति नष्टमधिजिगमिषन् मूळ्हो वा"[2] [आ° गृ° सू° ३।६।७-८] इति॥

हे पूषन् पोषक देव, विदुषा जानता तेन जनेन संनय अस्मान् सङ्गमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति। यः च एव एवम् इदम् नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत्[3] ब्रवीति। नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः। तेन विदुषेत्यन्वयः॥१॥

---

[1] षष्ठमण्डलस्य पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि। तत्र संपूषन्निति पञ्चमम्। बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत् इति परिभाषया बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। पूर्वसूक्तानुक्रमण्यां "पौष्णं तद् गायत्रं वै" इत्युक्तेस्तुह्यादिपरिभाषयात्रापि पूषा देवता गायत्रं च छन्दः।

[2] यो नष्टद्रव्यमधिगन्तुं लब्धुमिच्छति, स 'सं पूषन् विदुषा' इत्यनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा। यो वा मूढः अप्रज्ञः सोऽपि सूक्तेनानेन जुहुयाज्जपेद्वा। हरदत्तः।

[3] सन्देहस्थानेषु निश्चिनुयात्। अनुशासनप्रकारस्यैवायं प्रपञ्च.। हरदत्तः।

अञ्जसा—The adverbs अञ्जः (Acc.), अञ्जसा (Inst.) and अञ्जसि (Loc.) are found in RV. in the sense of quickly, suddenly, straightway. They are derived from a noun अञ्जस् meaning ointment, then a slippery way, a gliding motion. अञ्जसा is used in classical Skt. also generally in the sense of 'truly, correctly' to a certain extent, but आञ्जस्येन is more common.

अनुशासति—(class. अनुशिष्यात्) 3. sing. subjunctive present of अनु-शास् 'to instruct'. In the indicative present अनुशासति is the 3 pl. form. Will direct us to the lost cattle.

एव—In view of इमे एव in the next stanza एव may be regarded as भिन्नक्रम here and connected with इदम्.

ब्रवत्—(class. ब्रूयात्) 3. sing. subjunctive present of ब्रू. In the case of अनुशासति the ending is primary, while in the case of ब्रवत् the ending is secondary.

These two verbs are accented in connexion with यः. 'यद्वृत्तान्नित्यम्।'

2

समु पूष्णा गमेमहि	सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि ।
यो गृहाँ अभिशासति ।	यः । गृहान् । अभिऽशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥२॥	इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥२॥

We would also unite with (*sám u gamemahi*) Pūṣan (*Pūṣṇā*) who shall direct (*abhi śāsati*) us to the houses (*gṛhā'n*) and shall say (*brávat ca*) [it is] 'just these' (*imé evá iti*).

पूष्णा अनुगृहीता वयं सङ्गमेमहि तेन जनेन सङ्गच्छेमहि यः जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्च इमे त्वदीया नष्टाः पशव एव एवं तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥२॥

सम् गमेमहि—1. pl. a-aorist opt. Ātm. of गम्. The present opt. would be गच्छेमहि. In the Vedas, as in classical Skt., सम्-गम् is Ātm. when intransitive.

उ—See p. 125. S. has missed it. "उ: पादपूरण: ।" हरदत्त: ।

गृहान्—from ग्रह् lit. that which receives one. The word is masc. in RV. and used in the plural means a house as consisting of several rooms. In classical Skt., however, the masc. form was restricted to the pl. as the word is prevailingly plural in the Vedas. गृहा: कस्मात् ? गृह्णन्तीति सताम् । *Nir.* iii. 9. गृहा: पुंसि तु भूम्नैव—Amara. For sandhi, see notes on देवाँ एह i. 1. 2.

अभिशासति—3. sing. subjunctive present of अभि-शास्. आभिमुख्येन शास्ति—इत्थमिदं कर्तव्यमिति । हरदत्त: ।

In st. 1 इदम् neut. sing. stands for धनम्, in st. 2 इमे masc. pl. stands for गृहान् previously mentioned or पशव: in the mind of the poet. In TB. i. 3. 1. 6 we find यथा नष्टं वित्त्वा प्राह—अयमिति.

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति	पूष्ण: । चक्रम् । न । रिष्यति ।
न कोशोऽव पद्यते ।	न । कोश: । अव । पद्यते ।
नो अस्य व्यथते पवि: ॥३॥	नो इति । अस्य । व्यथते । पवि: ॥३॥

Pūṣan's wheel (*Pūṣṇáḥ cakrám*) is not hurt (*ná riṣyati*), the well (*kóśaḥ*) does not fall down (*ná ávapadyate*), nor (*ná u*) does its felly (*asya pavíḥ*) shake (*vyathate*).

पूष्ण: पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोश: च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पवि: धारा च नो नैव

व्यथते कुण्ठीभवति। तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥३॥

चक्रम्—means both 'discus' and 'wheel'. Since it is used with कोशः and पविः it means evidently 'wheel' here. And the discus as the weapon of Pūṣan is not found elsewhere in RV. साहचर्यस्य लोकेऽर्थनियामकत्वेन प्रसिद्धत्वात्, अत्र च कोशपविरूपरथावयवद्वयसाहचर्यात् चक्रशब्देन रथाङ्गं बोध्यम्। The Greek word corresponding to चक्र is *kúklos* a ring, round, circle from which we have *cycle* in English and the Old English word is *hwēol* which has become *wheel* in English. Similarly चक्र has become चक्कर and चाका in Beng. and, by metathesis, चरका. The word shows reduplication from the root क्र to turn, to drive.

कोशः—Under रथे कोशे हिरण्यये viii. 20. 8 S. explains the word thus: कोशवद् वेष्टिते मध्यदेशे. The word comes from the root कुश् an extension of कु or स्कु 'to cover'. (*Cf*. Eng. *obscure*.) Skt. कुक्षि comes from the same root. "कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवति।" *Nir*. v. 26, from कुष् to draw out.

रिष्यति—from रिष्, 'receive injury,' 'suffer hurt' an extension of रि 'to tear,' Av. *raēšyeiti* trans. to hurt, to wound, *irīšyeiti* (both trans. and intrans.). Skt. and Beng. रिष्ट and रिष्टि are also derived from this रिष्. Bengali रिष् is, however, a corruption of ईर्ष्या. रिष्यति and व्यथते are often used side by side: न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति। नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ॥ RV. v. 54. 7; स वै दिवः प्राणो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथते, अथो न रिष्यति। BU. i. 5. 20.

नो—न उ, and not; प्रगृह्य acc. to ओत् i. i. 15, hence इति in Pp.

व्यथते—see p. 165.

St. 3 is thus explained by Haradatta: पूषाः अस्य भगवतः पूष्णः चक्रं रथचक्रं न रिष्यति न विनश्यति। कोशो दृषिद्दतिः। सोऽपि नावपद्यते नाधः पतति। उक्तं हि 'इतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यमच्छिद्रस्य दधन्वतः' [ऋ॰ सं॰ ६।४८।१८] इति। न उ नो। उत्यार्थे। न च अस्य पविः चक्रधारा व्यथते।

4

यो अस्मै हविषाविध-	यः । अस्मै । हविषा । अविधत् ।
न्न तं पूषापि मृष्यते ।	न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।
प्रथमो विन्दते वसु ॥४॥	प्रथमः । विन्दते । वसु ॥४॥

Pūṣan (*Pūṣā'*) forgets not him (*ná tám ápi-mṛṣyate*) who (*yáḥ*) has served him (*asmai ávidhat*) with oblation (*haviṣā*); he is the first who (*prathamáḥ*) acquires (*vindate*) wealth (*vásu*).

यः यजमानः अस्मै पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा न अपि मृष्यते। अपिशब्द ईषदर्थे। ईषदपि न हिनस्ति। स च प्रथमः मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥४॥

अस्मै—For loss of accent see p. 127. The Dative is used with roots having the sense of 'to pay homage to'. क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी. Haradatta says: विभक्तिव्यत्ययः। एनं पूषणम्, but विध् uniformly governs the dat.

अविधत्—See p. 128; accented in connexion with यः.

मृष्यते—The root मृष् is read in the Dhātupāṭha as मृष तितिक्षायाम्. Hence Indian commentators find it difficult to assign any other meaning to the root. The original meaning appears to be 'to forget', then (like Eng. 'not mind') it came to mean to disregard, to bear patiently, then to pardon, to forgive. Pāṇini's rule मृषस्तितिक्षायाम् i. 2. 20 clearly shows that patient endurance is only one of the senses of मृष्. Skandasvāmin while explaining i. 71. 10 मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् says मृषिरत्र सामर्थ्याद्विस्मरणार्थः। On vii. 18. 21 न ते भोजस्य सख्यं मृषन्त S. says: भोजस्य भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति। 'मृष मर्षे'। मर्षो मर्षणम्। तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः। यतो न विस्मरन्ति, etc.

मृषा is derived from this root, meaning literally through forgetfulness, hence in vain, hence untruthfully.

अपि मृष्यते—Acc. to western scholars अपि मृष् is to be taken together in the sense of 'to forget', 'to neglect'. *Cf*. RV. iii. 33. 8 एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठाः 'This word, O singer, thou shalt not forget.'

5

पूषा गा अन्वेतु नः	पूषा । गाः । अनु । एतु । नः ।
पूषा रक्षत्वर्वतः ।	पूषा । रक्षतु । अर्वतः ।
पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥	पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥५॥

Let Pūṣan (*Pūṣā'*) go after, *i.e*., escort (*ánu etu*) our cows (*naḥ gā'ḥ*), let Pūṣan (*Pūṣā'*) protect (*rakṣatu*) our horses (*árvataḥ*), let Pūṣan (*Pūṣā'*) win (*sanotu*) booty (*vā'jam*) for us (*naḥ*).

पूषा पोषको देवो नः अस्मदीया गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः । तथा वाजम् अन्नं च नः अस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥५॥

अर्वतः—अर्वा is read in the *Nighaṇṭu* in the list of words denoting 'horse' and is explained in the *Nirukta* (x. 31) as ईरणवान् (उदकेरणक्रियायोगी D.). The stem *ár-vant* is evidently derived from ऋ to go and literally means 'speeding'; *cf*. Av. *aurvant* 'quick'. Acc. to Sanskrit grammar the stem is अर्वन्; *cf*. P. vi. 4. 127 अर्वणस्त्रसावनञः. In the Vedas, the Nom. sing. is generally अर्वा, अर्वान् (from वन्त्-stem) occurring only twice. अर्वाणम् occurs only once in RV. x. 46. 5 and the Voc. pl. अर्वाणः is found once in AV. xviii. 3. 19. In classical Skt. the वन्त् forms become unusual so that the Vārttikakāra says (vi. 4. 127-28): अर्वणस्त्र मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् । मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

वाजं सनोतु—Western scholars take वाज in the sense of 'booty' and सन् in the sense of 'winning'. Indian commentators, following the *Nighaṇṭu*, take वाज in the sense of अन्न and following

the Pāṇinīya Dhātupāṭha take सन् in the sense of giving. *Cf.* iii. 25. 2 अग्नि: सनोति वीर्याणि विद्वान्त्सनोति वाजम्; iv. 17. 9 अयं वाजं भरति यं सनोति. He brings home the booty which he wins; vi. 60. 1 श्नथद् वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात्. He who worships Indra and Agni the all-powerful, kills his enemies and wins booty.

6

पूषन्ननु प्र गा इहि	पूषन् | अनु | प्र | गाः | इहि ।
यजमानस्य सुन्वत: ।	यजमानस्य | सुन्वतः ।
अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥	अस्माकम् | स्तुवताम् | उत ॥६॥

O Pūṣan (*Pū'ṣan*), go forth (*prá ihi*) after the cows (*gā'ḥ ánu*) of the worshipper (*yájamānasya*) that presses Soma (*sunvatáḥ*) and (*utá*) of us (*asmā'kam*) that praise thee (*stuvatā'm*).

हे पूषन्, सुन्वत: सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गा: पशून् अनु प्रेहि रक्षणार्थम् अनुगच्छ। उत अपि च स्तुवताम् त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥६॥

7

माकिर्नेशन्माकीं रिष-	माकिः | नेशत् | माकीम् | रिषत् |
न्माकीं सं शारि केवटे ।	माकीम् | सम् | शारि | केवटे ।
अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥	अथ | अरिष्टाभिः | आ | गहि ॥७॥

Let none be lost (*mā'kiḥ neśat*), let none be hurt (*mā'kīm riṣat*), let none be crushed (*mā'kīm sám śāri*) in a pit (*kévaṭe*): but (*átha*) come (*ā' gahi*) with them unharmed (*áriṣṭābhiḥ*).

हे पूषन्, अस्मदीयं गोधनं माकिः नेशत् मा नश्यतु। माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते। माकीं रिषत् मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम्। माकीम् मा च केवटे कूपे सं शारि संशीर्णं भूत् कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु। अथ एवं सति अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि सायंकाल आगच्छ ॥७॥

माकिः—In the declension of what is known in Sanskrit Grammar as किम्-शब्द, two stems have fallen together. In the Nom. Acc. sing. neut. we find किम् in classical Sanskrit and the rest are formed from क. But in RV. we find the interrogative किः used once as the Nom. sing. masc.: अयं यो होता किरु सः x. 52. 3 and the indefinite माकिः (Gk. *mē-tís*) 'no one, never' and नकिः[1] 'no one', 'nothing'. Av. *ciš*, Gk. *tís*, Lat. *quis*. This कि is retained in the Gen. Sing. of the Prakrits (किस्स, कीस) though it is not found in Sanskrit. माकिः is used in prohibitive sentences with the injunctive. (V. G. S., p. 240.)

नकिः, माकिः and नकीम् along with आकीम् etc. are read in *Nighaṇṭu* iii. 12.

नेशत्—3. sing. reduplicated aorist injunctive of नश् to be lost (णश अदर्शने). The ए here, like the ओ in वोचत्, is the result of contraction in reduplication. V. G. S., p. 175, 2. In classical Skt. also the aorist is optionally नेशत् acc. to several grammarians. नशिमन्योरलिटेत्वम् *Mbh.* vi. 4. 120.

माकीम्—(Gathic Av. *cīm*, younger Av. *cim* with the negative particles *naē*, *naēδa*, *mā*, *māδa*) probably the Acc. sing. of माकिः with lengthened vowel. Like माकिः it is used in prohibitive sentences with the injunctive (*Vedic Grammar*, p. 430). नकीम् and माकीम् are preserved in Pr. णाइं and माइं (अण णाइं नञर्थे। माइं मार्थे। Hc. viii. 2. 190-1).

रिषत्—3 sing. a-aorist injunctive of रिष्. See under vi. 54. 3.

---

[1] नकिरिति। निरित्येतस्य प्रतिषेधवचनस्याकच्प्रत्ययान्तस्य रूपम्। वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः।

O Pūṣan (*Pū'ṣan*), [abiding] in thy ordinance (*táva vraté*) may we never be injured (*kádā caná vayám ná riṣyema*). We are thy praisers (*te stotā'raḥ smasi*) here (*ihá*).

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन् तव व्रते' इत्येषानुवाक्या।[1] सूत्रितञ्च—'वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन् तव व्रते वयम्' [आ° २।१६।१६] इति॥

हे पूषन्[2] पोषक [देव], तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदाचिदपि न रिष्येम हिंसिता न भवेम। तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्मः भवामः[3] ॥९॥

पूषन् तव—class. पूषंस्तव, but in RV. final न् usually remains unchanged before त्. The cases in which the न् is changed into अनुस्वार and स् is inserted are mentioned in RP. iv. 76: तांस्त्वं सर्वांस्तान् देवांस्त्वं तांस्त्वायस्त्वावदंस्त्वं च. Pāṇini's rule is उभयथर्क्षु viii. 3. 8.

व्रते—from वृ 'to will' 'to choose', means will, ordinance, service. Geldner translates—in thy service. In the *Nighaṇṭu* the word is read in the list of कर्मनाम. व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः। *Nir.* ii. 13.

ते—Since स्तोतारः is accented on the suffix it is construed with the Genitive. *Cf.* दस्योर्हन्ता ii. 12. 10, अपां नेता ii. 12. 7. See p. 184.

स्मसि—O. Pers. *a-mahy*, Av. *mahi*. The 1st plural ending *-masi* is five times as common as *mas* in RV. It became

---

[1] वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाख्य-पर्वचतुष्टयात्मकानि चातुर्मास्यानि कर्माणि। तेषां वसन्ते फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवमुखेन प्रारम्भो भवति। वर्षास्वाषाढपूर्णिमायां वरुणप्रघासा अनुष्ठीयन्ते। शरदि कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तत्पूर्वदिने च साकमेधाः सम्पाद्यन्ते। साकमेधानन्तरं च तत्कालमेव शुनासीरीयमनुष्ठेयम्। एवञ्च प्रायेण प्रतिचतुर्मासं कर्मणां प्रवृत्तेः 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन 'चातुर्मास्य'व्यपदेशः। तत्र प्राथमिके वैश्वदेवपर्वणि आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, सौम्यश्चरुः, सावित्रोऽष्टाकपालो द्वादशकपालो वा पुरोडाशः, सारस्वतश्चरुः, पौष्णः पैष्टश्चरुः, मरुद्भ्यः सप्तकपालः पुरोडाशः, वैश्वदेवी पयस्या, द्यावापृथिवीय एककपाल इत्यष्टौ हवींषि। तत्र पैष्टेन चरुणा यः पूष्णो यागस्तत्र चरुग्रहणकाले पूषन्तवेत्यृगुच्चारणीया।

[2] हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानिदेव S. under i. 42. 1.

[3] इह जीविते ते तव स्तोतारो वयं स्मसि स्मः। यावज्जीवं त्वामेव स्तुमः। हरदत्तः।

altogether obsolete in classical Skt., but its Ātm. counterpart -*mase* is found in Pāli *mahe*.

10

परि पूषा परस्ता-	परि | पूषा | परस्तात् |
हस्तं दधातु दक्षिणम् ।	हस्तम् | दधातु | दक्षिणम् ।
पुनर्नो नष्टमाजतु ॥१०॥	पुनः | नः | नष्टम् | आ | अजतु ॥१०॥

Let Pūṣan (*Pūṣā'*) stretch out (*pári dadhātu*) his right hand (*dákṣiṇam hástam*) from afar (*parástāt*). Let him drive back (*púnaḥ ā' ajatu*) to us (*naḥ*) what has been lost (*naṣṭám*).

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसञ्चारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु परिधानं निवारकं करोतु । नः अस्मदीयं नष्टम् च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु* ॥१०॥

परस्तात्—from the other side. G.

परिदधातु—(परि means 'around' and धा 'to set') "to lay or put or place or set round". *Cf.* SB. iii. 7. 3. 13.

अजतु—The root अज् is read in the Dhātupāṭha as अज गतिक्षेपणयोः where क्षेपण would appear to mean 'to drive'. Hence the goad for driving cattle is known as प्राजन (*cf.* Beng. पाचन वाड़ी). Av. *azaiti* to drive, to lead away, Lat. *ago* to lead, to drive, Gk. *agō* to lead. Indian commentators generally regard the root as

---

* Peterson notes that आगमयतु is not found in the Ulwar MS., but all the MSS. collated by M. and P. show it and S. often gives the primary meaning first and then the secondary meaning without इत्यर्थः or इति यावत् after it. Should we add a वा after आगमयतु ?

अन्तर्भूतण्यर्थं in the sense of 'to drive'. The root is generally used of cattle, *cf.* यो गा उदाजदपधा वलस्य ii. 12. 1, hence it is clear that by नष्टम् here cows are meant (विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ) ; *cf.* i. 23. 13 आजा नष्टं यथा पशुम् ("अजिरवान्तर्णीतण्यर्थः। यथा नष्टमजं गां वा त्वमेवागमयसि, पशूनां रक्षितत्वात्" Sk.)

YAMA

Characteristic features

"Yama is the son of Vivasvant and of Saraṇyū, the immortal daughter of Tvaṣṭṛ. He is elsewhere said to have been one of an original pair of human beings (x. 10. 2), and to have sprung from the Gandharva, a deity of the atmosphere, and his wife (x. 10. 4). He was the first of mortals who died, and discovered the way to the other world ; he guides other men thither, and assembles them in a home, which is secured to them for ever (x. 14. 1, 2). In one place he is represented as carousing with the gods under a leafy tree (यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः x 135. 1). He is a king, and dwells in celestial light, in the innermost sanctuary of heaven (x. 14. 7, 8) where the departed behold him associated in blessedness with Varuṇa. He grants luminous abodes in heaven to the pious (x. 14. 9) who dwell with him in festive enjoyment". (x. 14. 8, 10).

"The Fathers who have attained to the heavenly state are described as being objects of adoration to their descendants. They are said to be of different classes, upper, intermediate and lower. Their different races are mentioned by name, *viz.*, Angirases, Vairūpas, Navagvas, Atharvans, Bhṛgus, Vasiṣṭhas, etc. Though not all known to their worshippers they are known to Agni. Their descendants offer them worship and oblations (x. 15. 2, 9), supplicate their goodwill (x. 14. 6),

deprecate their wrath on account of any offences which may have been committed against them (x. 15. 6), entreat them to hear, intercede for, and protect their votaries (x. 15. 5), and to bestow upon them opulence, long life and offspring. They are represented as thirsting for the libations prepared for them on earth (x. 15. 9), and they are invited to come with Yama, his father Vivasvant and Agni, and feast with avidity, and to their hearts' content, on the sacrificial food."[1]

"Whether the flames devour the body or the earth cover it, the spirit, freed from all needs, moves through the air toward new life; led by Pūṣan, it crosses the stream and passes by Yama's watchful dogs to the world of spirits from which it came. ...In the highest heaven,...in Yama's bright...realm beams unfading light, and those eternal waters spring; there wish and desire and yearning are stilled; there dwell bliss, delight, joy and happiness." (KAEGI, pp. 69-70).

Yama (lit. a twin) was so called because he and Yamī were twins even as Yima and Yime are twins in the Avesta. The *Bṛhaddevatā* says:

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराः सह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥
ततः सरण्यां जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः ।
तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ vi. 162-63.

"Tvaṣṭṛ had twin children, Saraṇyū as well as Triśiras. He himself gave Saraṇyū in marriage to Vivasvat. Then Yama and Yamī were begotten on Saraṇyū by Vivasvat. And these two also were twins but the elder of the two was Yama." (MACDONELL). This is based on *Nirukta* xii. 10: त्वाष्ट्री सरण्युर्विवस्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार.

In the *Nirukta* यम is derived from यम् 'to restrain': यमो यच्छतीति सतः x. 20. (यच्छति उपरमयति जीवितात् सर्वं भूतग्राममिति यमः । D.)

---

[1] MUIR, *Sanskrit Texts*, V.

Hymn No. 8

YAMA

x. 14

म० १० सू० १४

वैवस्वतो यम ऋषिः। यमो देवता। १-६—लिङ्गोक्ता देवताः। ७-९—लिङ्गोक्ता देवताः, पितरो वा। १०-११—सरमापुत्रौ श्वानौ देवते। १-१२—त्रिष्टुप् छन्दः ; १३, १४, १६—अनुष्टुप् ; १५—बृहती।

1

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु	परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । अनु ।
बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।	बहुऽभ्यः । पन्थाम् । अनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां	वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् ।
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥१॥	यमम् । राजानम् । हविषा । दुवस्य ॥१॥

He that hath departed (*pareyivā'ṁsam*) towards (*ánu*) the great (*mahī'ḥ*) watercourses (*pravátaḥ*) and hath spied out (*anu-paspaśānám*) a path (*pánthām*) for many (*bahūbhyaḥ*), him the son of Vivasvant (*Vaivasvatám*), the assembler of peoples (*jánānām saṅgámanam*), Yama the King (*Yamám rā'jānam*) worship (*duvasya*) with oblation (*haviṣā*).

'परेयिवांसम्' इति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा' इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः। 'प्रेही'त्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। 'अति द्रव सारमेयौ' इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थितौ

तद्देवताकः। शिष्टा यमदेवत्याः। 'यमाय सोमम्' इति त्रयोदशाद्या अनुष्टुभः। 'यमाय मधुमत्तमम्' इत्येषा बृहती। आदितो द्वादश त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम् —'परेयिवांसं षोळश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या'[1] इति। (गतः सूक्तविनियोगः[2]। महापितृयज्ञे यमयाग आद्या याज्या[3]। सूत्रितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु' [आ° २।१९।२२] इति।)

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा, त्वं राजानम् पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर। कीदृशम्? प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् मह्रीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान्

---

[1] "षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता। लिङ्गोक्तायाङ्गिरःपित्रथर्वभृगवः। अतः पराश्च तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताः। वेति लिङ्गोक्तदेवत्याः पितृदेवत्या वा। अथ तृचः। श्वानौ सरमापुत्रौ जनमार्गमभितः स्थितौ स्तौति। श्वभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी।" इति षड्गुरुशिष्यः। तथा च बृहद्देवता। "परेयिवांसमित्यत्र स्तूयते मध्यमो यमः। अथर्वाणोऽथ भृगवोऽङ्गिरसः पितरः सह। षष्ठ्यां देवगणास्तत्र संस्तूयन्ते द्युभक्तयः॥ पितृभिश्चाङ्गिरोभिश्च संस्तुतो दृश्यते यमः। मन्त्रेषु बहुशः पादे 'विवस्वन्तं' पिता हि सः॥ संस्कार्यप्रेतसंयुक्तैः पितृभिः स्तूयते यमः। प्रेहि प्रेहीति तिसृषु प्रेताशिष उदाहृताः॥ पितॄणां हि पतिर्देवो यमस्तस्मात् स सूक्तभाक्। अतिद्रव-तृचे श्वानौ परं पित्र्यमुदीरताम्॥" ६।१५५-५९।

[2] दशममण्डलगतानां बहूनां सूक्तानां विनियोगः श्रौतसूत्रादिषु नोपलभ्यते। प्रातरनुवाके प्रातरनुवाकन्यायेन चाश्विनशस्त्रे सुबहूनां सूक्तानां शंसनस्य विधानाद् येषां विनियोगो विशेषतो नोक्तस्तेषां तत्रैव विनियोगो बोद्धव्यः। एतच्च दशममण्डलगत-प्रथमसूक्तस्य भाष्योक्तप्रकारेणावगम्यते।

[3] "चातुर्मास्ययागे साकमेधनामके पर्वणि अनीकवान् अग्निः, सान्तपना मरुतः, गृहमेधिनो मरुतः, इन्द्रः, अग्निः, सोमः, सविता, सरस्वती, पूषा, क्रीडिनो मरुतः, अग्निः, सोमः, सविता, सरस्वती, पूषा, इन्द्रो महेन्द्रो वा, विश्वकर्मा चेति देवानुद्दिश्य यागा अनुष्ठीयन्ते। तत्र प्रथम-पूषयागान्तं पूर्वदिनेऽनुष्ठानं भवति, ततः परं परदिनेऽनुष्ठीयते। उक्तयागाननुष्ठाय ततः पितृदेवताका इष्टिरनुष्ठीयते। सा च महापितृयज्ञशब्देनोच्यते। तत्र सोमवन्तः पितरः पितृमान् वा सोमः, बर्हिषदः पितरः, अग्निष्वात्ताः पितरः यमो वैवस्वतो वा यम इति देवताः। प्रतिदेवतम् अत्रानुवाक्याद्वयम् एका च याज्येति मन्त्रत्रयमुपयुज्यते। तत्र देवतात्वेन यमं गृहीत्वा यागकल्पे 'परेयिवांसम्' इत्येषा यमयागस्य याज्येत्यर्थः।" 'ऋचं पादग्रहणे' इति ऋचो ग्रहणम्, सर्वेषामग्रेऽग्रेऽनुवाक्यास्ततस्ततो याज्या इत्युत्तराया याज्यात्वम्।

अनु परेयिवांसम् क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम्। तथा **बहुभ्यः** स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थे **पन्थां** स्वर्गस्योचितं मार्गम् **अनुपस्पशानम्** अबाधमानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। **वैवस्वतम्** विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं **जनानाम्** पापिनां **सङ्गमनम्** गन्तव्यस्थानरूपम् ॥१॥

परेयिवांसम् परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशे गतवन्तम्। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च [३।२।१०९] इति क्वस्वन्तो निपातितः। उपसर्गग्रहणमतन्त्रम्[1]। परागतिं विशिनष्टि। **प्रवतः महीः अनु** प्रकटवतीर्भूमीः प्रति। सर्वां भूमिमतिक्रम्य वर्तमानमित्यर्थः। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे [५।१।११८] इति वतिः। अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्यायोगः[2]। किं च **बहुभ्यः** पितृलोकं गतेभ्यः **पन्थां** पन्थानं मार्गम् **अनुपस्पशानम्** अन्वित्ययमवेत्यस्यार्थे। अवगच्छन्तमित्यर्थः। स्पशतिर्ज्ञानकर्मा। एवंरूपं **वैवस्वतं** विवस्वतः पुत्रं **जनानां** मृतानां **सङ्गमनम्** प्राप्तिस्थानभूतम् एवं महानुभावं **यमं राजानं हविषा सपर्यत*** पूजयत† ॥१॥

---

[1] न चात्रोपसर्गस्तन्त्रम्। अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव। काशिका।

[2] "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति प्रशब्दात् गम्यर्थेऽभिधेये वतिप्रत्ययः। ननु 'वत्यन्तात्र' [ग० सू १।१.३७] इत्यव्ययसंज्ञायां कथं लिङ्गसंख्याभ्यां योगः। उच्यते। उपसर्गाच्छन्दसि धातौ इत्येवमुच्यमानेऽपि धातोरभिधेयत्वासम्भवेन सामर्थ्याद् धात्वर्थः सेत्स्यति। तथापि क्रियमाणम् अर्थग्रहणम् एतज् ज्ञापयति—ससाधने धात्वर्थेऽभिधेये उपसर्गाद् वतिर्भवतीति। तथाच साधनस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात् तदभिधायिनो वत्यन्तस्यापि लिङ्गसंख्यायोगित्वेनाव्ययत्वम्। आह च महाभाष्यकारः—कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः? साधनम्। किं प्रयोजनम्? साधनेऽयम् भवन्लिङ्गसंख्याभ्यां योज्य[च्य]ते इति। S. under AV. i. 13. 2.

* AV. reads सपर्यत for दुवस्य.

† The second com. in each case is reprinted from Sāyaṇa's *Atharva-Veda-bhāṣya*.

The stanza occurs also in TA. vi. 1. 1 where S. explains exactly as under RV.

The first line is a Jagatī verse.

In the *Nirukta* the stanza is explained thus: परेयिवांसं पर्यागतवन्तम्। प्रवत उद्वतो निवत इति। अवतिर्गतिकर्मा*। बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम्†, वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति। दुवस्यती राध्नोतिकर्मा। "Who has departed: who has gone round the heavenly heights, *i.e.*, elevations, depressions. The verb *av* means 'to go'. The sense is: and with oblation, worship the king Yama, the son of Vivasvat (the sun), who has shown the path to many and who is the rendezvous of men. The verb *duvasyati* means to worship." (L. SARUP). *Cf.* x. 18. 1 परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम्.

परेयिवांसम्—Perf. pt. P. of *i* to go with परा away. Here and under TA. vi. 1. 1 S. takes the root as अन्तर्भावितण्यर्थः, but under AV. xviii. 1. 49 he rightly takes it in its ordinary sense. *Cf.* परेयुः in st. 2.

प्रवतः—Indian commentators generally follow the order of words in the text and construe प्रवतः as an adj. to महीः. European commentators follow the maxim पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् and holding

* MSS. and printed editions read अवतिर्गतिकर्मा and commentators have racked their brains in vain to offer a reasonable explanation. Durga says: अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदत्र निर्वचनं कथं सम्बध्यत इति विज्ञातव्यम्। अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिलुप्तः प्रपूर्व इति भाष्यकाराभिप्रायः। Skanda-Maheśvara merely says: उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्येवं वतिस्ततो बहुवचनम्। प्रकृष्टेन गमनेन तद्वतीः प्रकृष्टगतीरित्यर्थः। SARUP says: "It is not clear why Yāska introduces the verb *av* 'to go'. Durga does not throw any light on it."

It is just possible, however, that the correct reading is प्रवतिर्गतिकर्मा as प्रवते along with अवति and अवते is found in the *Nighaṇṭu* in the list of गतिकर्म roots. In *Nir.* xi. 38 प्रवत्वति is explained as प्रवणवति. It would appear, therefore, that Yāska derives प्रवत् from प्रु 'to go' with शतृ and explains प्रवतः as उद्वतः and निवतः.

† See Mañjūṣā, October, 1957.

as they do that प्रवत्, उद्वत् and निवत् are abstract nouns regard मही: as an adj. to प्रवत:[1]. The word प्रवत् cannot be derived with the suffix मतुप् for the simple reason that मतुप् is unaccented and प्रवत् is accented on the second syllable. AVS. correctly derives it with वति from प्र acc. to उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे. "The suffix *-vat* forms seven feminine abstract substantives, with a local sense, from adverbs or prepositions: अर्वावत् 'proximity', आवत् 'proximity', उद्वत् 'height', निवत् 'depth', परावत् 'distance', प्रवत् 'height', संवत् 'region'," MACDONELL, *Vedic Grammar*, § 233. In every case the suffix is accented. *Cf.* याति देव: प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् । आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमान: ॥ i. 35. 3. 'The god goes by the upward, by the downward path, adorable he goes with his two bright steeds, God Savitar comes from the far distance chasing away all sorrows.' Geldner points out that प्रवत: means watercourses (प्रलयपयोधिजल).

मही:—मही is a well-established adjective, the fem. of मह्; *cf.* मही मह्यै सुष्टुतिमीरयामि, I utter forth a mighty eulogy of the mighty one, ii. 33. 8. In the *Nighaṇṭu* मही is read in the list of पृथिवीनाम, वाङ्नाम, गोनाम and द्यावापृथिवीनाम. *Cf.* AV. xviii. 4. 7 तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति by crossings they cross the mighty watercourses.

बहुभ्य:—बहुभ्यश्च बह्वीभ्यश्च इत्येकशेषे बहुभ्य: । *Dativus commodi.*

पन्थाम्—class. पन्थानम्. The following forms are found in RV.: Nom. sing. पन्था:, Nom. pl. पन्था:,[2] Acc. sing. पन्थाम्, Instr. sing. पथा, Instr. pl. पथिभि:, Gen. pl. पथाम्, Loc. pl. पथिषु. A stem पन्थान् makes its appearance in AV. and YV. which show पन्थान: exclusively

---

[1] The fact that we have everywhere प्रवतो मही: and not मही: प्रवत: is in favour of the view of Indian commentators. Whitney translates 'the paths called great'. On the other hand, प्रवत् is used by itself in य: प्रथम: प्रवतमाससाद AV. vi. 28. 3.

[2] The Nom. pl. *pánthāsaḥ* occurs in RV. i. 100. 3 and the Gen. pl. *pathīnām* in v. i. 11.

in the Nom. pl., although in the Acc. sg. पन्थाम् is still the usual form. पन्थान: and पन्थानम् evidently owe their origin to अध्वान: and अध्वानम्. (A. G. III, pp. 302 f.) Av. *pantam*, beside *pantānəm* which occurs only once.

अनुपस्पशानम्—perf. part. Ā of स्पश् 'to spy' 1Ā preceded by अनु. *Cf*. AV. vi. 28. 3: य: प्रथम: प्रवतमाससाद बहुभ्य: पन्थामनुपस्पशान:। यो अस्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदस्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे ॥

वैवस्वतम्—In the Avesta also Yima the first of men and ruler of paradise is the son of Vīvaṅhant.

सङ्गमनम्—formed from the causal root; *cf*. अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनाम् x. 125. 2. "In the Avesta, Vd. ii. 21, Yima makes a gathering (*hañjamanəm*) [*Cf*. Modern Persian *Anjuman*] of mortals. *Cf*. *A'idēs agēsilaos*." LANMAN. "Yama is the first man, so also the first to arrive in the realm of the Immortals, the natural head of those who are destined, each in his turn, to follow him thither. Therefore he is called in x. 135. 1 the 'lord of races, the father,' and in x. 14. 1 the 'gatherer of the peoples'." *Cf*. AV. xviii. 3. 13 यो ममार प्रथमो मर्त्यानां य: प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम्। वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत ॥

यमं राजानम्—Yama is often called राजन् in RV. but never देव. In the Avesta also the title *xšaēta* ("ruler") is always added to the name of Yima and from this full name Yima-Xṣaētō arose the word *Jamshid*. In classical Sanskrit and many Indian vernaculars also we generally speak of Yam-rāja. *Cf*. वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर। यमस्तु हरति प्राणान् वैद्य: प्राणान् धनानि च ॥

दुवस्य—2 sing. imp. pres. of the denominative of दुवस् 'gift' from दू collateral form of दा 'to give'. The denominative must have grown obsolete by the time of AV. which substitutes सपर्यत for दुवस्य. It is the sacrificer that is addressed. In the AV. the plural form is used.

2

Saṃhitā	Pada
यमो नो गातुं प्रथमो विवेद	यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद ।
नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।	न । एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊँ इति ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयु-*	यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
रेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥२॥	एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥२॥

Yama (*Yamáḥ*) for us (*naḥ*) the way (*gātúm*) hath first found out (*prathamáḥ viveda*); this beaten track (*eṣā' gávyūtiḥ*) is not to be taken away (*ná ápabhartavāi u*). [The paths] along which (*yátra*) our former fathers (*naḥ pū'rve pitáraḥ*) have departed (*pareyúḥ*) along them (*enā'*) those that have been born since (*jajñānā'ḥ*) tread along their own roads (*svā'ḥ pathyāḥ ánu*).

प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नः अस्माकं प्रजानां गातुम् शुभाशुभनिमित्तं विवेद जानाति। एषा गव्यूतिः न अपभर्तवै उ। अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्त्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः। यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥२॥

यमो देवः नः अस्माकं सम्बन्धिनां मृतानां गातुं मार्गं प्रथमः पूर्वंगामी सन् विवेद अजानात्। उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या यमेन नेतव्या गव्यूतिः पद्धतिः। मार्ग इत्यर्थः। "गोर्यूतौ छन्दसि°" [६।१।७९।२] इति वान्तादेशः। अपभर्तवै अपहर्त्तुं देवैः मनुष्यैः वा परिहर्तुं न शक्येति शेषः। अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः। आत्मसाक्षात्काररहितैः पुरुषैः स्वकर्मफलभोगाय

* AV. xviii. 1. 50 reads परेताः for परेयुः.

पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात्। अपभर्तवै इति। तवै चान्तश्च युगपत् [६।२।५१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकम् पूर्वे पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः। येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वकर्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा* भूमीर्गच्छन्ति। स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्थानानि स्वेषां हितानि भवन्ति। तं मार्गं यमो विवेदेति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥२॥

"गातुं शुभाशुभकर्मनिमित्तां सुगतिं दुर्गतिञ्च। प्रथमः अन्यस्मात् सर्वस्मात् ज्ञातुः पूर्वम्। गव्यूतिः शुभाशुभकर्मजनितसुगतिर्दुर्गतिश्च। नापभर्तवै अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचित् अपहर्तुम् अपनेतुं स्वविज्ञानेनाभिभवितुं शक्यते इत्यर्थः। पूर्वे पितरः पितामहादयः। परेयुः आप्तकामत्वात् स्वपुत्रदारान् अनवेक्षमाणाः पराङ्मुखा गताः। एना अनेन यज्ञेन हेतुना। जज्ञानाः संस्कारद्वारेण पुनर्जायमानाः···आहुतीः स्तुतीश्च। स्वतः स्वभूताः। अनु आहुति-संस्कारानन्तरं संस्कृताः सन्त इत्यर्थः। तदप्यस्मत्पितृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य इति।" उद्गीथाचार्यः।

गातुम्—path, way, place, from गा 'to go'; *cf.* class. जीवातु. Yama was the first mortal to die and discover the way of the departed. Skt. *gātú-ḥ*, Av. *gātu-š*, O. P. *gāθu-*. The word is read in *Nigh.* i. 1 among the synonyms of the earth. In the *Nirukta* (iv. 21) गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये is explained as गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये. In the *Aitareya Āraṇyaka* S. explains गातु as गन्तव्य मार्ग. 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' [उ° १।७३] इत्यौणादिकः तुः। *gātú* is derived both from गा 'to go' and गा 'to sing'; of these the former became obsolete in classical Skt., the latter remained as an agent noun. "गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च" इति विश्वः।

गव्यूतिः—बहुव्रीहि of गो and ऊति with euphonic य, lit. having food for cattle, then pasture, then by generalisation as in the case of many words with गो as one of their members, abiding-place. Acc. to Sanskrit Grammar the components are गो and यूति.

* One expected हितकरीर्भूमीः.

अपभर्तवै—Dat. infinitive of अप-भृ with a passive sense.[1] Infinitives in तवै are merely extended forms of the dative inf. in तवे and are doubly accented; *e.g.*, *é-tavái* 'to go' *pā́-tavái* 'to drink', *hántavái* 'to slay' (x. 125. 6) etc. Class. अपहर्तुम्। 'अपहोऽर्थश्छन्दसि।' In case of these doubly accented words, in Ph. the second member is accented without ref. to the first member पद्यार्दौस्तु द्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् RP. vii. 25. See Mañjūṣā, Vol. xiv., No. 4.

पितरः—To the Fathers correspond the Fravashis among the Iranians, the "heroes of the past" and the *Theoi patrōioi* among the Greeks, the Divi Manes and Lares among the Romans.' KAEGI, p. 159.

एना—is often used as an Instrumental adverb, meaning 'in this way'. V. G. S., p. 210. Here, however, it is clearly correlative to यत्र. *Cf*. AV. ix. 9. 22:

> यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भक्षमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
> एना विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥

जज्ञानाः—perf. part. Ā of जन् 'to be born'. Geldner (*Vedische Studien*, II. 233, 289) thinks there is here a clear reference to metempsychosis, "they are born each according to his (fate's) path." G. regards जज्ञानाः here as equivalent to a finite verb. (Z.D.M. G. 63, 347.)

पथ्याः—pathways. *Cf*. iii. 35. 8 प्रजानन् विद्वान् पथ्या अनु स्वाः। पथ्या मार्गान् V. M. The stem is पथ्या fem. with final स्वरित. This is Vedic. Classical पथ्य. Under iii. 14. 3 S. derives it thus: पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुरिति यत्। नस्तद्धिते इति टिलोपः। तित् स्वरित इति स्वरितः।[2] Since an independent Svarita is immediately followed by an उदात्त, we have कम्पस्वर here. See. pp. 133-34.

---

[1] *Cf*. अतिविधे v. 62. 9.

[2] Though यतोऽनावः vi. 1. 213 supersedes तित् स्वरितम् here, still यतोऽनावः is regarded by S. as अनित्य. 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं त्वनित्यम् इति 'वीरवीर्यौ च' इत्यत्र ज्ञापितम्। S. under RV. i. 71. 4.

3

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभि-	मातली । कव्यैः । यमः । अङ्गिरःऽभिः ।
बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः ।	बृहस्पतिः । ऋक्वऽभिः । ववृधानः ।
यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्-	यान् । च । देवाः । ववृधुः । ये । च । देवान् ।
*स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥३॥	स्वाहा । अन्ये । स्वधया । अन्ये । मदन्ति ॥३॥

Mātalī with the Kavyas (*Mā'tali Kavyáiḥ*), Yama with the Aṅgirases (*Yamáḥ A'ṅgirobhiḥ*), Bṛhaspati with the Ṛkvans (*Bṛ'haspátiḥ Ṛ'kvabhiḥ*) having grown strong (*vāvṛdhānáḥ*)—those whom the gods have made strong (*yā'n ca devā'ḥ vāvṛdhúḥ*) and those who [have made strong] the gods (*yé ca devā'n*), some (*anyé*) rejoice in (*madanti*) the exclamation Svāhā (*Svā'hā*), others (*anyé*) in the oblation (*Svadháyā*).

आग्निमारुते 'मातली कव्यै'रित्येषा धाय्या'। सूत्रितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' [आ° श्रौ० ५।२०।६] इति।

मातली मातलिरिन्द्रस्य सारथिः, तद्वानिन्द्रो मातली। स कव्यैः कव्यभाग्भिः पितृभिः सह ववृधानः वर्धमानो भवति। यमः च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। [बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति[2]।] तत्र देवा इन्द्रादयो यान् च कव्यभागादीन् पितॄन् ववृधुः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरो देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति

---

* AV. xviii, 1. 47. reads *d* as ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु.

[1] "सोमयागे तृतीयसवने होतुर्द्वितीयं शस्त्रमाग्निमारुतं नाम। तस्मिञ्छस्त्रे धाय्यात्वेनैषा विनियुक्ता। धाय्या नाम शस्त्रमध्ये पठनीया ऋक्।" See p. 62, f. n. 4.

[2] This is not found in any MS. We have supplied it from the com. on TS. ii. 6. 12. 5.

[तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥३॥

मातली यमो बृहस्पतिश्च पितृणां नेतारो देवाः। अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्तेन हविषा। तथा यमः देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह। यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति। अत्र देवत्वं विवक्षितम्। तथा बृहस्पतिः देवोऽपि ऋक्वभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृ] धानः। तत्र यान् च पितॄन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तः [वावृधुः] ववृधुः वर्धयन्ति यज्ञे। ये च पितरः कव्यादयः देवान् निर्दिष्टान् ववृधुः वर्धयन्ति। स्वधाप्रदाने। ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हविषु आह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥३॥

मातली—It will be noticed that in the com. on AV. S. simply says मातली नाम देवः, but here, under TS. ii. 6. 12. 5. etc., he identifies him with Indra. The process of identification is not sound, as Mātalī always ends in long ī in the three passages in which it occurs in AV., and further if the suffix *in* be added to the *i*-stem the word would be accented on the suffix. S. might have said मातली-शब्देनात्र इन्द्रो लक्ष्यते.

कव्यैः—कव्य from कवि means originally wise, as masc. pl., a class of Pitṛs. *Cf.* TB. iii. 2. 144: देवेभ्यः पितृभ्यः स्वाहा। सोम्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा। कव्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा। In later literature कव्य is generally used along with हव्य and means the food offered to the Pitṛs. Unlike स्वाहा and स्वधया in *d* which are instrumentals proper, कव्यैः is the sociative instrumental (सहार्थे तृतीया).

अङ्गिरोभिः—The Aṅgirases, a great family of priests, are mentioned here as a great group of ancestors. They are generally associated with Bṛhaspati who is called Āṅgirasa. See pp. 46-47.

ऋक्वभिः—*Ṛkvan* like *Maghavan* is formed with the possessive suffix वन् before which ऋच् is regarded both as पद and as भ acc. to उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् under अयस्मयादीनिच्छन्दसि १।४।२०. पदत्वात् कुत्वम्, भत्वात् जश्त्वाभावः. The Ṛkvans also are a class of ancestors. Bṛhaspati's

association with the Ṛkvans is well-known; *cf.* स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन iv. 50. 5. There was the same confusion between *-van* and *-vant* stems in the case of ऋक्वन् as in the case of अर्वन् and मघवन्.

वावृधानः—perfect part. Ā of वृध 'to grow'. Note the lengthening of the reduplicating vowel as in the case of वावृधाण, चाकन्, जागृ, etc. (V. G. S., p. 155, 9). Pp. shows the short vowel.

यांश्च etc.—*Cf.* the very commone xpression योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः.

वावृधुः—perfect 3. pl. of वृध्. The ancestors make the Gods strong with the offerings and the Gods make the ancestors strong with their aid. For a somewhat similar idea, *cf.* सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् (*Raghu* i. 26) and देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ *Gītā* iii. 11.

स्वाहा—स्वाहेति देवानां हविर्दाने। "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते" इति श्रुतेः। कौशिकेनाप्युक्तम् [१।१]—'स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः, स्वधाकार-नमस्कारप्रदानाः पितरः' इति। अक्षरार्थस्तु यास्केनोक्तः। 'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा' [नि° ८।२१] इति। S. on AV. ii. 16. 1.

स्वधा—like स्वस्ति, स्वधा was declined in RV. where it meant a funeral offering to the Pitṛs. अध स्वधा अधयत् i. 144. 2 'then drank स्वधा's' The later form of the word appears to be सुधा, even as सुस्थ would appear to be the later form of स्वस्थ.

In the *Nighaṇṭu* (i. 12) स्वधा is read among the synonyms of उदक and of अन्न. (स्वधे figures among synonyms of द्यावापृथिवी.) Later it came to be used as an exclamation uttered on presenting an oblation to the Pitṛs. स्वेभ्यो धीयते स्वस्मिन् वा धीयत इति स्वधा। 'घञर्थे कविधानम्' इति कः। स्वम् आत्मानं भोक्तृशरीरं दधाति पुष्णातीति वा स्वधा। 'आतोऽनुपसर्गे कः।' S. on AV. ii. 29. 7.

Note that स्वाहा and स्वधा are not analysed in the Pada-text, स्वाहा because of uncertainty of etymology and स्वधा because of स्वाहा.

स्वाहान्ये स्वधयान्ये—Mātalī, Yama and Bṛhaspati rejoice in the [food offered with the] exclamation स्वाहा and the Kavyas,

Aṅgirases and Ṛkvans in the funeral oblations offered to them with the exclamation स्वधा.

4

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदा-	इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद
ङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।	अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वह-	आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः वहन्तु ।
न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व* ॥४॥	एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥४॥

On (*ā'*) this strewn grass (*imáṃ prastarám*), O Yama (*Yama*), be seated (*sī'da*), joining thyself (*saṁvidānáḥ*) with the Aṅgirases, the Pitṛs (*A'ṅgirobhiḥ pitṛ'bhiḥ*). Let the spells (*mántrāḥ*) recited by wise men (*kaviśastā'ḥ*) bring thee (*tvā ā' vahantu*). Rejoice (*mādayasva*), O King (*rājan*), in this oblation (*enā' haviṣā*).

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यमे'त्यादिके द्वे अनुवाक्ये[1] । 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' [आ° श्रौ° २।१९।२२] इति हि सूत्रितम् । सैवाग्निमारुतेऽपि धाय्या । सूक्तं पूर्वमेवोदाहृतम्[2] ॥

हे यम, अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरम् विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आ सीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिऋर्त्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्राः त्वा त्वाम् आवहन्तु । हे राजन्, एना एतेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय ॥४॥

---

* AV. xviii. 1. 60 reads रोह for सीद in *a* and हविषः for हविषा in *d*.

[1] "चातुर्मास्ययागीय उक्ते महापितृयज्ञे (पृ: २५९) यमदेवतापक्षे इमं यमेत्यादिके द्वे ऋचावनुवाक्यात्वेन विनियुज्येते । अनुवाक्या नाम हविषो ग्रहणावसरे पठ्यमाना ऋक् । सा च सर्वत्रैकैव भवति, परन्त्वत्र यागेऽनुवाक्याद्वयं भवति इति पूर्वमुक्तमेव (पृ: २५९) ।"

[2] पूर्वस्या ऋचो भाष्ये (पृ: २६७) ।

हे यम इमं पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरं बर्हिषम्। उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः। प्रेस्त्रोऽयज्ञे [३।३।३२] इति निषेधाद् घञभावः। ऋदोरप् [३।३।५७]। सं प्रस्तरम् आ सीद। हि इति पादपूरणः। किमेक एव? नेत्याह। अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः। 'समो गम्यृच्छि°' [काशिका १।३।२९] इत्यात्मनेपदम्। [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुताः मन्त्राः आह्वानसाधनाः आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु। आगत्य च एना एनेन अनेन। द्वितीयाटौस्स्वेनः [२।४।३४] इत्येनादेशः। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः। हविषः। तृतीयार्थे षष्ठी। हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥४॥

प्रस्तरम्—from स्तृ to strew means primarily straw, strewn grass. In class. Skt. it means rock.

आ सीद—transitive. The verb is accented because of हि. हि च ८।१।३४.

संविदानः—pr. part. Ā. of विद् 'to find' which in RV. is both अदादि and तुदादि.

कविशस्ताः—The word is read in the प्रवृद्धादिगण vi. 2. 147 and therefore अन्तोदात्त, otherwise it would have been पूर्वपदप्रकृतिस्वर by तृतीया कर्मणि vi. 2. 16.

मादयस्व—स्वार्थे णिच्, *cf.* स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति 3 *d*. The sense of णिच् is clear in प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति x. 34. 1.

5

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभि-	अङ्गिरःऽभिः | आ | गहि | यज्ञियेभिः।
र्यम वैरूपैरिह मादयस्व।	यम | वैरूपैः | इह | मादयस्व।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता ते-	विवस्वन्तम् | हुवे | यः | पिता | ते।
ऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥५॥	अस्मिन् | यज्ञे | बर्हिषि | आ | निऽसद्य ॥५॥

Come here (*ā' gahi*) with the reverend Aṅgirases (*yajñiyebhiḥ áṅgirobhiḥ*). O Yama (*Yáma*), rejoice here (*ihá mādayasva*) with the sons of Virūpa (*Vairūpáiḥ*)—I invoke (*huve*) Vivasvant (*Vivasvantam*) who is thy father (*yáḥ pitā' te*)—being seated (*niṣádya*) on the Kuśa grass (*barhiṣi ā'*) in this sacrifice (*asmín yajñé*).

हे यम, वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आ गहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय। यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥५॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गहि आगच्छ। कीदृशैः? यज्ञियैः यज्ञार्हैः। एवं वैरूपैः विरूपाख्यस्य महर्षेः गोत्रजैः सह आगहि। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व। न केवलं त्वामेव ह्वयामि, किन्तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। ह्वयतेर्लिटि 'बहुलं छन्दसि' [६।१।३४] इति सम्प्रसारणम्। अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः। आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥५॥

यज्ञियेभिः—worthy of sacrifice. 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हत्युपसंख्यानम्'। यज्ञियानाम् occurs in the next stanza and in x. 125. 3.

आ गहि—See p. 65.

वैरूपैः—Children of Virūpa. The Virūpas are a subdivision of the Aṅgirases. "Virūpa is mentioned in i. 45. 3, viii. 64. 6 and the Virūpas in iii. 53. 6 and x. 62. 5." MUIR. Note that वैरूपैः is not analysed in the Padapāṭha. See pp. 275, 304 f. n.

हुवे—Oldenberg holds (Z.D.M.G. 59, 355) that हुवे appears also as 2. sing. imperative Ātm. In that case we should translate 'call Vivasvant who is thy father'. But it is doubtful how far Oldenberg's view is correct. And in this particular case Old.

thinks that since the priest has already invoked Yama, it would appear more appropriate for him to say 'Invoke thy father Vivasvant' than to say 'Invoke, Yama, thy father V.' (*Ib.* 359).

Old. points out that that the subject of निषद्य is the deity is clear from RV. iii. 35. 6, i. 101. 9, TS. i. 7. 13. 4.

आ निषद्य—Geldner points out that *c* is parenthetical, so there is no difficulty about समानकर्तृकत्व.

d occurs in iii. 35. 6 also from which it appears to have been borrowed here.

6

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा	अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः ।
अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।	अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-	तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् ।
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥६॥	अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥६॥

The Aṅgirases, our fathers (*A'ṅgirasaḥ naḥ pitáraḥ*), the Navagvas, the Atharvans, Bhṛgus, that are worthy of Soma (*Návagvāḥ, A'tharvāṇaḥ. Bhṛ'gavaḥ somyā'saḥ*): we (*vayám*) would be (*syāma*) in the favour (*sumatáu*) of those worshipful ones (*téṣāṁ yajñiyānām*), as also (*ápi*) in their auspicious (*bhadré*) loving-kindness (*saumanasé*).

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामका अथर्वाणः अथर्वनामका भृगवः भृगुनामकाश्च नः अस्माकं पितरो नवग्वाः[1] अभिनवगमनयुक्ता यद्वा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः ।

---

[1] "'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् अङ्गिरसो नवग्वा इत्युच्यन्ते । ते किल तपस्यन्तो नवभिर्मासैः सिद्धिं गताः ।" Skandasvāmin on RV. i. 33. 6. "मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे, केचिद्दश मासान् । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठंस्ते नवग्वाः । ...ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठंस्ते दशग्वाः ।" S. under RV. iii. 39. 5.

ते च सोम्यासः। सोममहन्तीति सोम्याः। यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम। अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम[1] ॥६॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः। "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्" [ऐ॰ ब्रा॰ ३।३४] इति निरुक्तम्। पूर्वं महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः नवग्वाः] नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुद्गता वा। तथा अथर्वाणः च नः पितरः भृगवः च नः पितरः। "भृगुर्भृज्ज्यमानो न देहेऽङ्गारेषु" [नि॰ ३।१७] इति निरुक्तम्। एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसम्पादिनः। एषामङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधान्यादिदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तद्गोत्रत्वात् पितृत्वम्। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम। तेषां सुमतिरस्मासु भवेदित्यर्थः। अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे। सुमनसो भावः सौमनसम्। युवादिषु [५।१।१३०] पाठो द्रष्टव्यः[2]। तत्र स्याम भवेम। उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानमेतत् ॥६॥

नवग्वाः—The word has been variously explained :

(1) a group of nine priestly ancestors,
(2) priests who win nine cows apiece,
(3) priests who go out in sets of nine,
(4) नवग्व is the same as Lat. *nuntius*.

नवभिर्मासैरङ्गिरःसु सत्त्रमासीनेषु कैन पय्रूभलभन्त चशभिरपरे। दती नवग्वा दशग्वायोच्यन्ते VM. 1. 62. 4. दशमासैः सिद्धिं गतत्वाद्दशग्वा भृगव उच्यन्ते। Ib. SK.

Daśagva was formed after the pattern of Navagva. S. explains the formation thus under RV. i. 62. 4: नवशब्दे उपपदे गमेर्भावे क्विपि 'गमः क्वौ' [६।४।४०] इत्यनुनासिकलोपे 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्' [६।४।४०।२] इत्यूकारोऽन्तादेशः। नवभिः गूः गमनं येषां ते नवग्वाः। अकारोपजनश्छान्दसः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

---

[1] So also under TS. ii. 6. 12. 6.

[2] The difficulty is युवादि is not regarded as an आकृतिगण by Pāṇini nor is सुमनस् mentioned in the Gaṇapāṭha.

अथर्वाण:—"The name in the singular denotes the head of a semi-divine family of mythical priests." "Atharvan first established order by sacrifices, while the Bhṛgus showed themselves gods by their skill (x. 92. 19)." "In the plural the Atharvans are enumerated as Fathers along with the Aṅgirases, Navagvas and Bhṛgus. They dwelt in heaven and are called gods. They destroy goblins with a magical herb (AV. 11. 6. 13, 4. 37. 7)." *Vedic Mythology.*

भृगव:—The Bhṛgus are connected with the discovery of the fire, its lighting up and its care. The word Bhṛgu clearly means shining, from the root *bhrāj*. Bhṛgu has been held to be originally the designation of the fire, or more especially the lightning, and the Greek Phlegyai have been compared as fire-priests. The comparison is not certain; it is, however, clear that the Bhṛgus are mythical fire-priests, possibly, but not probably, the historic reminiscence of an actual family. KEITH, pp. 225-6. There are two popular papers on the "Ancient Bhṛgus" in the *Journal of Oriental Research*, Vol. V, Parts I and II.

सोम्यास:—See p. 87, f. n.

सुमतौ—सुमति though a Karmadhāraya has got the Bahuvrīhi accent. S. says under RV. i. 98. 1: शोभना मति: सुमति:। तादौ च॰ [६।२।५०] इति गते: प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्क्तिन्° [६।२।१५१] इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ननु तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति। एवं तर्हि मतिर्मननम्। भावे क्तिन्। शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमति:। नञ्सुभ्याम् [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्।

सौमनसे—Not analysed in the Pada-text, because the first member सु which has undergone lengthening is a monosyllable and ends in a vowel. वृद्धेनैकाक्षरेण स्वरान्तेन। Atharva Pr. iv. 55. See p. 304 f. n. *. The form in class. Skt. is सौमनस्ये. "सुमनसो भाव: सौमनसम्। 'तस्येदम्' इति सम्बन्धसामान्येऽण्प्रत्यय:। स चात्र भावलक्षणे सम्बन्धविशेषे पर्य्यवस्यति। यद्वा, 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण् [५।१।१३०] इति भावे अण्। युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्य:। S. under i. 76. 2.

तेषां वयं सुमतौ etc.—तस्य वयम् etc. RV. iii. 1. 21, iii. 59. 4, vi. 47. 13, x. 131. 7, AV. vii. 92. 20, 125. 7 etc. सुमति—favour, भद्र—promoting well-being, सौमनस—goodwill.

This stanza is explained in *Nir.* xi. 19 thus: अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वा, अथर्वाणः भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनः तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति। (नवगतयः पितृयज्ञानागन्तुं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति। नवनीतगतयः नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदमस्माकमिति। ते नवग्वाः। विज्ञायते हि "स्वयं विलीनं पितृणाम्" इति। भन्दनीये स्तुत्ये। भाजनवति वा येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैरर्थैः स्तोतॄंस्तस्मिन् शोभने च सङ्कल्पे शोभने वा अध्यवसाये स्याम इत्यर्थः। दुर्ग।)

7

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभि-	प्र | इहि | प्र | इहि | पथिऽभिः | पूर्व्येभिः |
र्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः।	यत्र | नः | पूर्वे | पितरः | पराऽईयुः।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता	उभा | राजाना | स्वधया | मदन्ता।
यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥७॥	यमम् | पश्यासि | वरुणम् | च | देवम् ॥७॥

Go forth (*préhi*), go forth (*préhi*) by the ancient (*pūrvyébhiḥ*) paths (*pathíbhiḥ*) on which (*yátrā*) our (*naḥ*) former (*pū'rve*) fathers (*pitáraḥ*) departed (*pareyúḥ*). Thou shalt look on (*paśyāsi*) Yama and the God Varuṇa (*Yamám Váruṇam ca devám*), both kings (*ubhā' rā'jānā*) rejoicing in oblation (*svadháyā mádantā*).

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे 'प्रेही'त्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः[1]। सूत्रितञ्च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' [आ॰ श्रौ॰ ६।१०।१९] इति॥

---

[1] "समानकल्पैरग्निहोत्रिभिः सप्तदशावरैश्चतुर्विंशतिपरमैरनुष्ठीयमानाः सोमयागविशेषाः सत्राणि नाम, येषां यागानां विधानावसरे ब्राह्मणवाक्ये इण्धातोर्वा आस्धातोर्वा बहुवचनान्तस्य प्रयोगः क्रियते। ते चाग्निहोत्रिणः सम्भूय यागं कुर्वन्तः कर्मसौकर्यायैकैकस्यैकैकं कार्यं निर्णीय ऋत्विग्रूपा यजमानरूपा वा भूत्वा यागमनुतिष्ठन्ति। तत्र यो यजमानस्तस्य दीक्षित इत्युक्तिः। तस्य दीक्षितस्य चेत् तत्कर्ममध्ये मरणं तदा तं श्मशानं नीत्वा दाहोत्तरं गृहमागत्य

यत्र यस्मिन् स्थाने नः अस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः[1]। अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः। पथिभिः मार्गैर्हे मत्पितस्तत् स्थानं प्रेहि प्रगच्छ, शीघ्रं गच्छ। गत्वा च स्वधया अमृतेनान्नेन मदन्तौ तृप्यन्तौ राजाना राजानौ उभा उभौ यमं देवम् द्योतमानं वरुणं च पश्यासि पश्य ॥७॥

अत्र "प्रेहि प्रेहि इत्यनया प्रेतमुत्थाप्य शकटे निदध्यात्" इति विनियोगात् प्रेतस्य शकटं प्रति गमनमभिधीयते। हे प्रेत त्वं प्रेहि प्रेहि प्रगच्छ प्रगच्छ। शकटं प्रतीति शेषः। अथवा यमलोकं प्रति प्रेहि। द्विरभिधानमावश्यकगमनद्योतनाय। कैः साधनैरिति तत्राह—पूर्याणैः। यात्यनेनेति यानं वर्त्म। पुमांसो येन वर्त्मना पितृलोकं यान्ति स पूर्याणः। पुंभिरुह्यमानो वा शिबिकादिः पूर्याणः। पृषोदरादित्वादयं साधुः। बहुवचनं पूजार्थम्। तैः [पूर्याणैः]* [पथिभिः] प्रेहि। स मार्गो विशेष्यते। येन यानेन ते तव पूर्वे पितरः पितृपितामहाद्याः परेताः परागताः पितृलोकं प्राप्ताः। तत्र को लाभ इत्यत्राह। उभा उभौ राजाना राजानौ देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयौ "यमो राजा" [तै° ब्रा° ३।१।२।११] "वरुणो राजा" [तै° ब्रा° ३।७।७।६] इति श्रुतिषु सर्वत्र प्रसिद्धेः। स्वधया अस्माभिर्दत्तया मदन्तौ माद्यन्तौ। विद्येते इति शेषः। तत्र लोके यमं देवं पश्यासि पश्यसि। वरुणं च देवं पश्यसि। अतः प्रेहीति पूर्वत्रान्वयः ॥७॥

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिः—note the alliteration. *Cf.* प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन् *Raghu* xix. 21. दह्यमानं प्रति दाहकस्य वचनम्। द्विरुक्तिरादरार्था। स्वर्गं प्रति शीघ्रं गच्छ। हरदत्तः।

तदहःकर्तव्यं समापयेयुः। तत्र होता तद्दिनवक्तव्ये स्तोत्रमन्त्रसङ्घे शस्त्रादिषु याम्या ऋचो वक्तव्यास्तत्र प्रेहि प्रेहीत्याद्यास्तृतीयावर्जिता पञ्च ऋचो वक्तव्या भवन्ति।"

[1] भवे छन्दसि [४।४।११०] इति यत्। 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। वस्तुतस्तु 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' इति यप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्।

* AV. xviii. 1. 54 reads पूर्याणै° for पूर्व्येभि°.

प्रेहि प्रेहि—not regarded as an iterative compound in the Pada-text, प्र and इहि being always treated as two separate words. In the case of verbs preceded by prepositions, it is the preposition alone that is generally repeated; *e.g.* प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते iii. 9. 3, प्रप्र दाश्वान् पस्त्याभिरस्थित i. 40. 7, etc. In पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमम् RV. ii. 11. 11, Drink thou, drink the soma, O hero Indra पिबपिब is regarded as an iterative. Note that the sound is here an echo to the sense. For the alliteration in *ab cf.* स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा समदः सु मधु मधुनाभि योधीः x. 120. 3 "blend what is sweeter than the sweet with sweetness; win quickly with our mead that mead in battle." रुजन् मृणन् प्रमृणन् प्रेहि शत्रून् x. 84. 3. तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् RV. vi. 5. 4. "Burn him with thine own bulls for ever youthful, burning with burning heat, thou fiercest burner." विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः Viṣṇu P. कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि। किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे॥ *Kāvyādarśa.* A good instance of the alliteration of प is found in the *Padma Purāṇa*: प्रभुः प्रभावी प्रभवः प्रियाणां प्रवीणपर्यायपरः परन्तपः i. 43. 260.

पूर्व्येभिः—पूर्वैः कृतमिनियौ च iv. 4. 133. पथिभिः पूर्विणैः। पूर्व्यैः। पूर्विणैः पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते। तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा। *Kāśikā.*

उभा राजाना मदन्ता—उभौ राजानौ मदन्तौ. Both Yama and Varuṇa are kings, but Varuṇa alone has the epithet देव. स्वधा in its narrower sense in the case of Yama, and in its wider sense in the case of Varuṇa.

पश्यासि—2 sing. present subjunctive of दृश् (पश् for स्पश् acc. to philologists). Also पश्याः. पश्यसि द्रक्ष्यसि वा। हरदत्तः।

वरुणं च देवम्—does not amount to समाप्तपुनरात्तता because of उभा and the duals in *c*. वरुणोऽपि प्रेतानां दण्डधरः। स्मर्यते मानवे—राजा दण्डधरो हि सः। हरदत्तः।

8

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमे-	सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन ।
नेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।	इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि	हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि ।
सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥८॥	सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥८॥

Be united with (*sám gacchasva*) the Pitṛs (*pitṛ'bhiḥ*), with (*sám*) Yama (*Yaména*), with the sacrifices and good works (*iṣṭāpūrténa*) in the highest heaven (*paramé vyóman*). Leaving behind (*hitvā'ya*) [all] evil (*avadyám*), come again (*púnar éhi*) to thy abode (*ástam*), full of lustre (*suvárcāḥ*) be united with (*sám gacchasva*) a [new] body (*tanvâ*).

हे मदीय पितः, ततस्त्वं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह संगच्छस्व। इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन* सङ्गच्छस्व। तत इष्टापूर्तेन संगम्य अवद्यम् पापं हित्वाय परित्यज्य अस्तम् विमानाख्यं† गृहं पुनरेहि आगच्छ। ततः सुवर्चाः। तृतीयार्थे प्रथमा। सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सङ्गच्छस्व ॥८॥

---

* All. But TA. vi. 61. 2 reads श्रौतस्मार्तकर्मफलेन which appears to be the correct reading here also. Under AV. iii. 12. 8 also S. says श्रौतं स्मार्तं च कर्म.

† व्रियमानाख्यम्—M. P. It would appear from Haradatta's *Āśvalāyana-Gṛhyamantra-Vyākhyā* that the correct reading is विमानाख्यम्. अस्तं गृहं विमानाख्यम् एहि। p. 235. अभयं भयरहितं शर्म विमानाख्यं गृहं स्वर्गसुखं वा। p. 110. बहुभिः सुकृतां विमानैर्युक्तमन्तरिक्षमपि प्राणादूर्ध्वं मम भोग्यमस्तु। p. 199. व्रियमानाख्यम् of RV. MSS. may also point to वियमनाख्यम्.

हे मृत पुरुष त्वं पितृभिः पितृ-पितामह-प्रपितामहैः संगच्छस्व पैतृमेधिकेन सापिण्ड्यकरणावधिना संस्कारेण [हेतुना सङ्गतो भव। पितृषु मध्ये प्राप्तस्थानो] भवेत्यर्थः। यस्तेषां राजा यमः तेनापि संगच्छस्व। तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकात् अपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन। इष्टं प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं यागहोमदानादि। पूर्तं स्मृतिपुराणागम-चोदितं[1] वापीकूपतटाकदेवागारनिर्माणादि। तेन उभयेन संगच्छस्व। तत् फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः। तथा अवद्यं पापं हित्वा त्यक्त्वा अस्तम् गृहनामैतत्। उत्तमलोकस्थितं गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि। सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्गलोकभोगयोग्येन शरीरेण सं गच्छताम्[2] संयुज्यताम्। 'समो गम्यृच्छि°' [१।३।२९ का] इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकादात्मनेपदम्॥८॥

इष्टापूर्तेन—इष्ट is the past part. of यज् 'to sacrifice' and पूर्त of पृ 'to fill'. As both are formed in the भाववाच्य acc. to नपुंसके भावे क्तः they mean 'sacrifice' and 'fulfilment'. The word is a द्वन्द्व in which each member must originally have been a neuter plural (as is clearly indicated by the *ā* at the end of the first member), but later on the form became crystallised and the compound came to be used in the singular. It is an irregular समाहार द्वन्द्व and occurs only here in RV. though it is frequently used in later literature. Acc. to Sanskrit Grammar the long final of the first member can easily be accounted for by the rule अन्येषामपि दृश्यते vi. 3. 137. Under AB. xxxiv. 3 S. says: इष्टापूर्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

वर्णाश्रमान्वयी धर्म इष्टं पूर्तमथेतरत्।
प्रपा-तटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते।
स्मार्तं पूर्तं श्रौतमिष्टमिति केचिदिहोचिरे॥

In the *Kaṭhopaniṣad* (i. 8) the word is used in the dual. इष्टापूर्त being a द्वन्द्व is not analysed in the Pada-text.

व्योमन्—the loc. of व्योमन् is व्योमन् and व्योमनि in the Vedas, व्योम्नि and व्योमनि in classical Skt. Note the independent svarita.

---

[1] चोदितं विहितम्।

[2] AV. reads संगच्छताम् for संगच्छस्व.

हित्वाय—हित्वा, हित्वी and हित्वाय are the gerunds from हा to leave in RV. हित्वा alone is read in class. Skt. AV. (which has only गत्वाय and इत्वाय of gerunds in त्वाय) substitutes हित्वा for हित्वाय.

अवद्यम्—See p. 121.

अस्तम्—अस्तम् is found in *Nigh.* iii. 4 among the synonyms of गृह. ŚB. ii. 5. 2. 2 says: गृहा वा अस्तम्. "अस्यते क्षिप्यते सर्वं वस्तुजातमस्मिन् इत्यस्तं गृहाः। 'क्तोऽधिकरणे च°' [३।४।७६] इति क्त-प्रत्ययः।" Since भवन also means गृह, अस्त is evidently derived from the root अस् 'to be' with the उणादि suffix तन्. See under x. 34. 10. Gk. *nóstos* "return home".

एहि—आङ्नर्थकः। हरदत्तः। Return home at the time of the offering to the manes. Geldner.

सुवर्चाः—adjective qualifying त्वम् understood. Skt. *várcas*, Av. *varcah* strength. सु शोभनं वर्चः तेजः यस्य सः। 'सोमंनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। *Cf.* अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः x. 85. 44.

तन्वा—*Cf.* x. 16. 5: अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः। आयुर्वसान उप वेतु शेषः संगच्छतां तन्वा जातवेदः॥ Restore him, O Agni, to the Fathers, him who, offered to thee, now goes in peace, clothing himself in useful strength, and let him meet with a new body; x. 56. 1 संवेशने तन्वश्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे॥ When thou enterest thy (new) body, be welcome, be dear to the gods in the highest homes. KAEGI, pp. 160, 161. Note the independent svarita in *tanvâ*.

9

अपेत वीत वि च सर्पतातो-
ऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन्।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं
यमो ददात्यवसानमस्मै ॥८॥

अप। इत। वि। इत। वि। च। सर्पत। अतः।
अस्मै। एतम्। पितरः। लोकम्। अक्रन्।
अहःऽभिः। अत्ऽभिः। अक्तुऽभिः। विऽअक्तम्।
यमः। ददाति। अवऽसानम्। अस्मै ॥९॥

Go away (*ápeta*), disperse (*vīta*) and creep away (*vi ca sarpata*) from here (*átaḥ*), for him (*asmái*) the Pitṛs (*pitáraḥ*) have made (*akran*) this place (*etám lokám*). Yama (*Yamáḥ*) gives (*dadāti*) him (*asmai*) a place of rest (*avasā'nam*), adorned (*vyáktam*) with days (*áhobhiḥ*), water (*adbhiḥ*) and nights (*aktúbhiḥ*).

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति[1]। सूत्रितञ्च 'कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति' [आ° गृ° ४।२।८] इति* ।

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः अतः अस्मात्† प्रमृज्यमानदहनस्थानात् अपेत अपगच्छत। वीत विश्लेषेण गच्छत। वि सर्पत च। इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः। पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् अक्रन् यमस्याज्ञया अकुर्वन्‡। यमोऽपि अह्नोभिः दिवसैः अद्भिः अभ्युक्षणोदकैः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तम् सङ्गतम्। शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः। अवसानम् दहनस्थानम् अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान् ॥९॥

अत्र 'अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत्' इति विनियोगात् तत्स्थानस्थितानां रक्षःपिशाचादीनामपगमनमभिधीयते। हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत। वीत। वी गत्यादिषु [धा° २।३८]। अत्र गतिरर्थः। विगता भवत। अतः अस्माद् दहनस्थानात् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत। दूरं गच्छतेत्यर्थः।

---

[1] आहिताग्नेर्मरणे तं यज्ञपात्रैः सह श्मशानं नीत्वा यत्र तस्य दाहः कर्तव्यस्तस्य श्मशानायतनस्य प्रथममद्भिः प्रोक्षणं कर्तव्यम्। तत्र प्रोक्षणेऽयं मन्त्रः प्रयुज्यते।

* The quotation from the *Gṛhyasūtra* ends in इति, so another इति is necessary to show the end of the quotation. This इति is dropped in the printed texts and MSS.

† मृतयजमानदहनस्थानात् M.

‡ अन्वकुर्वन् M. P.

अपसारणीयान् विशिनष्टि। ये अत्र स्थले पुराणाः पूर्वतनाः[1] स्थ भवथ। ये च अत्र नूतनाः इदानीन्तनाः स्थ तिष्ठथ। ते सर्वे अपेतेति सम्बन्धः। अस्मै प्रेताय अहोभिः च अद्भिः क्षालनसाधनैः उदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तं सुविशदम् अवसानम् अवस्यत्यत्रेत्यवसानम्। षो अन्तकर्मणि [धा° ४।३९]। अधिकरणे ल्युट्। स्थानम्। तद् अस्मै यमः देवः ददाति अदात्। तदर्थमपेतेति सम्बन्धः ॥९॥

This stanza, as commentators point out, is addressed to the evil spirits that haunt the place of cremation.

अपेत—In Pp. अप and इत are regarded as separate words, because of the accent on the upasarga. If it had been one single word, the upasarga would have lost its accent acc. to तिङि चोदात्तवति viii. 1. 71.

वीत—The accented इ of वि and the unaccented इ of इत contract to the svarita ई in RV. and AV. but not in TS. etc. Hence Pāṇini makes the rule optional—स्वरितो वानुदात्ते पदादौ viii. 2. 6. RP. says: इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु च। उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेत् ॥ iii. 7.

अक्रन्—3 pl. root aor. of कृ. करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' [२।४।८०] इति च्लेर्लुक्।

अहोभिः—See p. 222.

अद्भिः—from अप् + भिः by dissimilation.

अक्तुभिः—*ak-tú* from अञ्ज् 'to anoint' means primarily ointment, thence a beam of light, then clear night. It is read in the *Nighaṇṭu* (i. 7) as a synonym of रात्रि.

Cf. ix. 113. 7 यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम्। तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते......"O Pavamāna, place me in that deathless, undecaying world wherein the light of heaven is set, and everlasting lustre shines." ix. 113. 8 यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधि "Make me immortal where are those waters, young and fresh."

---

[1] This is one of the many ungrammatical expressions found in the commentary of Sāyaṇa. See *Mañjūṣā* Vol. x, No. 4.

व्यक्तम्—past part. of वि and अञ्ज् 'to anoint', 'to adorn'. Note the independent svarita.

अवसानम्—सो means 'to bind,' अव-सो 'to unbind, unharness'. Hence अवसान means 'a place to rest in'. *Cf.* AV. xviii. 2. 37 ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूदिह। यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष राय उपतिष्ठतामिह ॥ "I give this place of rest to him who hath thus come and hath become mine here,—thus replies the knowing Yama—let this one approach my wealth here." (Whitney).

10

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ	अति | द्रव | सारमेयौ | श्वानौ |
चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।	चतुःऽअक्षौ | शबलौ | साधुना | पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि	अथ | पितॄन् | सुऽविदत्रान् | उप | इहि |
यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥१०॥	यमेन | ये | सधऽमादम् | मदन्ति ॥१०॥

Run past (*áti drava*) the two sons of Saramā (*sārameyáu*), the four-eyed (*catur-akṣáu*), brindled (*śabálau*) dogs (*śvā'nau*) by a good path (*sādhúnā pathā'*). Then (*áthā*) go to the beneficent Pitṛs (*pitṝ'n suvidátrān úpehi*) who rejoice in (*mádanti*) the same rejoicing (*sadhamā'dam*) with Yama (*Yaména*).

अनुस्तरण्या वृक्कौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती। तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव सारमेयौ' इति द्वाभ्याम्[1]। सूत्रितञ्च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्याद् अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति' [आ° गृ° ४।३।१६] इति* ।

---

[1] "आहिताग्नेर्मरणे श्मशाने तस्य दाहावसरे यज्ञपात्राणि छित्त्वा भित्त्वाऽऽहिताग्नेस्तत्तदवयवेषु तानि विन्यस्यन्ते। तदा अनुस्तरणीपशोर्वृक्कभागौ छित्त्वा तस्य हस्तयोर्न्यसितव्यौ भवतः, तत्रैतन्मन्त्रस्य पाठः कर्तव्य इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे उच्यते।"

* This इति is not found in MSS. but is necessary, since the previous इति is a part of the quotation.

हे अग्ने, साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानौ उभौ अति द्रव अतिक्रम्य गच्छ। यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कीदृशौ श्वानौ? सारमेयौ। सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी, तस्याः पुत्रौ। चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं ययोस्तादृशौ। अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो यमेन सधमादम् सहर्षं मदन्ति तृप्नुवन्ति* तान् सुविदत्रान् सुष्ठुभिज्ञान् पितॄन् उपेहि उपगच्छ ॥१०॥

प्रेतः सम्बोध्यते। हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत। सारमेयौ सरमा नाम देवशुनी, तस्याः पुत्रौ। स्त्रीभ्यो ढक् [४।१।१२०]। चतुरक्षौ चत्वारि अक्षीणि ययोः [तौ]। एकैकस्य चतुरक्षत्वम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः°" [५।४।११३] इति षच् समासान्तः। शबलौ शबलवर्णौ। यद्वा नामधेयमेतत्। श्यामशबलसंज्ञकौ। शबलाविति द्विवचनेन श्यामोऽपि विवक्ष्यते। स्मर्यते हि—

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ।
ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे ताबहिंसकौ॥

इति। तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन ऋजुना पथा मार्गेण अति द्रव अतीत्य गच्छ। अध अथ अनन्तरं सुविदत्रान् विदत्रशब्दो धनवाची। सुधनान् शोभनहवीरूपान्नान्। यद्वा वेत्तेः कत्रन्प्रत्ययः। ज्ञानवाची विदत्रशब्दः। संज्ञानान् पितॄन् अपिहि। अपशब्द उपोपसर्गस्यार्थे। उपेहि उपगच्छेत्यर्थः। यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः। अपवृज्य मार्गासीनौ श्वानौ वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ। एतेर्लोटि रूपम्। ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मादनं तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादम्। सह तृप्तिहर्षौ वा यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति सम्बन्धः। सध मादस्थयोश्छन्दसि [६।३।९६] इति सहस्य सधादेशः। मादयतेः एरजन्तो [३।३।५६] माद इति। माद्यतेर्वा व्यत्ययेन घञ् ॥१०॥

* प्राप्नुवन्ति—all.

This stanza is "addressed to the spirit of the dead man whose funeral rites are being celebrated."

सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ—we should expect these duals to end in आ. See under x. 14. 11, p. 289.

चतुरक्षौ—because the eyes were extra sharp and because there were two spots above the eyes of the dog which gave the appearance of four eyes. अक्ष्णोरुपरि बिन्दुद्वयवांश्चतुरक्षः S. on श्वा चतुरक्षः TS. v. 5. 19. 1. अक्ष्णोरधस्तदाकारौ बिन्दू बलवतां शुनां भवेताम्। Haradatta. यस्याक्षिसमीपे द्वे पौण्ड्रे अक्षिरूपवद्दृक्कोणके स चतुरक्षः श्वा। Harisvāmin on श्वानं चतुरक्षं हत्वा SB. xiii. 1. 2. 9. In RV. i. 31. 13 Agni is described as चतुरक्षः (दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यसे। अक्षणा मुखं लक्ष्यते। समन्ताद् यज्ञे दीप्यसे इत्यर्थः। Skanda. सर्वतोज्वालः Venkata. सर्वतो ज्वालाभिः पश्यन् Mādhava. दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः. S), *i.e.*, with eyes that could look in all directions with equal keenness.

"Two broad-nosed, four-eyed, spotted dogs, the offspring of Saramā occupy the path and guard the entrance of Paradise, in order that no godless person may steal into the region of the blessed." "The Iranians [also] believe...that two dogs guard the Cinvat-bridge leading to Paradise, and passable only for the righteous." KAEGI, p. 159.

"The Vedic texts look upon this pair of dogs in a variety of ways: First, the soul of man has to get past them in order to go to heaven. This is the familiar Cerberus idea. Secondly, the two dogs of Yama pick out daily candidates for death. Thirdly, the dogs are entrusted with the care of the souls of the dead on their way to join Yama in heaven. ......The Vedic texts tell us in plain language that they are the sun and the moon." BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, p. 105.

साधुना—कण्टकादिरहितेन। हरदत्तः।

सुविदत्रान्—"सुविदत्र: कल्याणविद्य: इति हि यास्क:। यद्वा...विद्यते लभ्यत इति विदत्रं ज्ञानम्। विदॢ लाभे विद ज्ञाने इत्यस्माद् वा 'सुविदेः कत्रन्'* [उ० ३।१०८] इति कत्रन्-प्रत्ययः। शोभनं विदत्रं धनं यस्य तत्।...सुविदत्रशब्दं यास्कस्तु द्वेधा व्युत्पादयामास। 'सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात्।' [*Nir.* vii. 9]" S. on AV. i. 31. 4. शोभनज्ञानान्। हरदत्तः। Who are easy to find. Geldner. Acc. to philologists the suffix is त्र (ष्ट्रन्) with the union-vowel अ; *cf.* "*ám-a-tra* violent, *yáj-a-tra* adorable, *kṛnt-á-tra* shred, *gāy-a-trá* song, *pát-a-tra* wing, *vádh-a-tra* deadly weapon, *var-a-trā'* strap." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 124.

शबलौ—Elliptical dual for श्यामशबलौ. Skt. *śabála-ḥ*, *cf.* Gk. *Kérberos*, Lat. *Cerberus*.

सधमादम्—the suffix is णमुल्. Acc. to philologists it is the cognate accusative of मदन्ति. मदोऽनुपसर्गे [३।३।६७] इत्यपि प्राप्ते छान्दसो घञ्। ओदनपाकं पचतीतिवत् कर्मता। हरदत्तः।

11

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ
चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्-
स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि॥११॥

यौ। ते। श्वानौ। यम। रक्षितारौ।
चतुःऽअक्षौ। पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी। नृऽचक्षसौ।
ताभ्याम्। एनम्। परि। देहि। राजन्।
स्वस्ति। च। अस्मै। अनमीवम्। च। धेहि॥११॥

Those two dogs of thine (*yáu te śvā'nau*), O Yama (*Yama*), the watchers (*rakṣitā'rau*), four-eyed (*catur-akṣáu*), path-guarding (*pathi-rákṣī*), men-beholding (*nṛ-cákṣasau*)—unto them (*tā'bhyām*)

---

* इह प्रकरणे कत्रन्निति नित्तं पठन्ति, तत् प्रामादिकम् बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या [ऋ० स० २।२४।१०] इत्यादौ नित्स्वरादर्शनात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्च। प्रौढ़मनोरमा on उणादि सुविदेः कत्रन्.

give him over (*enam pári dehi*), O king (*rājan*) ; bestow (*dhehi*) on him (*asmai*) well-being (*svasti ca*) and health (*anamīvám ca*).

हे राजन्, हे यम, ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां श्वभ्यां हे राजन् यम,* एनम् प्रेतं परिदेहि रक्षार्थं प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ? रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ। चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टययुक्तौ। पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ। नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ। श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममपि अनमीवं च रोगाभावमपि धेहि सम्पादय ॥११॥

यमरक्षितारौ† यमो रक्षिता गोपायिता ययोः। ऋतश्छन्दसि [५।४।१५८] इति कबभावः। 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानम्'‡ [६।२।१९९।१] इत्यन्तोदात्तत्वम्। यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिकं पुरमुच्यते। यमपुरस्य पालयितारौ। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम्। चतुरक्षौ व्याख्यातम्। पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सीदन्तौ। छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् [३।२।२७] इति विहित इन्प्रत्ययः सदेरपि व्यत्ययेन भवति। नृचक्षसा नृचक्षसौ नृणां गन्तॄणां द्रष्टारौ हे राजन् पितॄणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्यां श्वभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परिधेहि। परिदेहीत्यर्थः। रक्षणार्थं दानं परिदानमित्युच्यते। किं च अस्मै त्वदीयं लोकं गच्छते [स्वस्ति]। स्वस्तीत्यविनाशिनाम। अविनाशम्। अनमीवम्। अमीवो[1] रोगः बाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥११॥

---

* S. appears to have placed both the vocatives at the beginning. So this हे राजन् यम seems to be the note of a careless reader and should be dropped.

† This reminds one of *Nir*. v. 21 where Yaska reads मासकृत् for मा सकृत्.

‡ Both *Bhāṣya* and *Kāśikā* read: °त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्.

1 In RV. and AV. अमीव with the short final occurs only as the first member of compounds.

चतुरक्षौ—See p. 286. Acc. to philologists, the second element is not अक्षि but अक्ष् (Gk. *óp-sis*. Lat. *oc-ulus*). "The final member of बहुव्रीहि's is very frequently extended by the suffix *-a*. In the RV. there are at least fifteen such stems; thus अक्ष् eye in अनक्ष eyeless, अध्यक्ष eye-witness, चतुरक्ष four-eyed, भूर्यक्ष many-eyed, सहस्राक्ष, हिरण्याक्ष, etc." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 153. *čaθru. čašmam* occurs in Av. in the sense of 'four-eyed'.

पथिरक्षी—AV. reads पथिषदी for पथिरक्षी, but Pāṇini mentions रक्ष expressly in his rule छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् iii. 2. 27.

नृचक्षसौ—under RV. i. 22. 7, Veṅkaṭamādhava explains नृचक्षसम् as मनुष्याणां द्रष्टारम् and Skandasvāmin adds शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम्. *Cf.* यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु in the next stanza. "नॄन् चक्षाते इति नृचक्षसौ। चक्षेर्बहुलं शिच्च [उ° ४।२३२] इत्यसुन्। शित्त्वात् अनार्धधातुकत्वेन ख्याञादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।" "In the RV. in general, and especially in its oldest parts, *ā* [in duals] is found before consonants and in pause, *au* before vowels...Before *u* vowels this *au* is represented in the RV. by *ā*, before other vowels by *āv*...... The hymn containing it (*i.e.* the irregular form नृचक्षसौ) is Atharvanic (rather than 'late'); yet, curiously, the AV. itself (supported by TA.) has the 'regular' form. Note that all three texts are irregular in the preceding चतुरक्षौ. Dissimilation or assimilation of endings as between these two words? Even tho the hymn belongs by its subject matter to AV. rather than to RV., the RV. form is, a priori, more apt to be original." *Vedic Variants*, III. pp. 51, 52.

स्वस्ति—used as an indeclinable here. See pp. 57-58.

अनमीवम्—अमीवाया अभावः इत्यभावार्थेऽव्ययीभावः। Class. अनामयम्. अमीवा (accented on the 1st syl.) means 'disease' from अम् 'to injure' (लट् अमी-ति). अनमीव (accented on the last syl.) means free from disease and is generally an adj. This is the only place in RV. where it is used as a noun. As an adj. it is a बहुव्रीहि, accented on the last syl. of the second member acc. to नञ्सुभ्याम् P. vi. 2. 172. As a neuter abstract noun it may be regarded as an अव्ययीभाव, being accented on the final syllable acc. to समासस्य च P. vi. 1. 223.

परि-देहि—परि-दा means 'to make over, commit, entrust'. जरायै त्वा परि ददामि AV. iii. 11. 7.

12

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ
यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥१२॥

उरुऽनसौ । असुऽतृपौ । उदुम्बलौ ।
यमस्य । दूतौ । चरतः । जनान् । अनु ।
तौ । अस्मभ्यम् । दृशये । सूर्याय ।
पुनः । दाताम् । असुम् । अद्य । इह । भद्रम् ॥१२॥

The two broad-nosed (*urū-ṇasáu*) life-robbing (*asu-tṛ'pau*), dark-hued (?) (*udumbaláu*) messengers of Yama (*Yamásya dūtáu*) roam (*caratah*) among men (*jánān ánu*); may they grant (*táu dātām*) us (*asmábhyam*) here (*ihá*) to-day (*adyá*) auspicious life (*bhadrám ásum*), so that we may see the sun (*dṛśáye sū'ryāya*).

यमस्य सम्बन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनान् अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः। कीदृशौ? उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ। असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य अस्मिन्* दिने इह कर्मणि भद्रम् असुम् समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥१२॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ। नासिकाशब्दस्य नसभावः। सुप आकारः†। असुतृपौ प्राणिनामसुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणापहारकौ। उदुम्बलौ विस्तीर्णबलावित्यर्थः। पूर्वपदे वर्णोपजनश्छान्दसः। यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणिनः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः तेषां प्राणान् अपहर्त्तुं

* अस्मिन्—omitted by all.

† S. evidently reads उरुणसासुतृपा.

सर्वत्र सञ्चरतः। तौ दूतौ सूर्याय। क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्* [भा° १।४।३२] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। दृशये दर्शनाय। 'इगुपधात् कित्' [उ° ४।११९] इत्यौणादिक इप्रत्ययः। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। सूर्यं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रं भन्दनीयम् असुं पञ्चप्रवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनः दाताम् पुनः प्रयच्छताम्। ददातेश्छान्दसे लुङि "गातिस्था°" [२।४।७७] इति सिचो लुक्। बाहुलकादमाङ्योगेऽप्यडभावः ॥१२॥

उरुणस, पवीनस (having a nose like a spearhead) and वार्ध्रीणस end in the samāsānta suffix *a*(*c*) which is accented.

उरुणसौ—metrical lengthening. In the Vedas न is generally cerebralised even when it stands at the beginning of the second member of the compound ; *e.g.*, प्रणपात् great-grandson. नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२८. ऋकाररेफषकारा नकारं समानपदेऽवग्रहेऽपि नमन्ति RP. v. 40.

असुतृपौ—S. 'finding satisfaction in lives' *i.e.*, in robbing men of their lives. Lanman postulates a Skt. root तृप् in the sense of 'to steal' and notes : 'not actually occurring in vbl. forms, but rendered probable by the deriv. तृपु, the compds. असु- and पशु-तृप् and by the Avestan *tṛf* steal.' तृपु figures in *Nigh*. iii. 24 among the names of 'thief'. पशुतृप् occurs in RV. vii. 86. 5 अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नो अव या वयं चकृमा तनूभिः। अव राजन् पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ "Free us from the misdeeds of our fathers, from those we ourselves have committed. Set Vasiṣṭha free, O king, like a cattle-stealing thief, like a calf from the rope." In BP. iv. 29. 53 we find वृकात् असुतृपः which is explained immediately afterwards as वृकयूथवादात्मन आयुर्हरतः. Av. *tarəf* means to steal (Middle Persian *tirft*).

उदुम्बलौ—occurs only here in RV. Its meaning and derivation are uncertain. Prof. Suniti Kumar Chatterji is inclined to think that the second element is *dumba* which is evidently connected with the Iranian group ; *cf*. Av. *duma*, Pahlavi and Modern Persian *dum*, *dumb*, tail. It appears also in Old High German

* *Mbh*. reads क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्.

as *Zumpfo*. Thus उदुम्बर or उदुम्बल may mean 'with tail uplifted.' Its parallel form is उदुम्बर from which is derived Bengali डुमुर. उरुशब्दस्य उदुम्भावः। टु दु उपतापे इत्यस्य वा उकार उपजनः। मकारः प्रत्ययः। अन्तर्भावितण्यर्थश्च। परेषां तापयितारौ। हरदत्तः।

जनाँ—For nasalisation see p. 32.

दृशये—Dat. infinitive. Similar other forms are युधये to fight, सनये to win, महये to rejoice, तुजये to breed. V. G. S., p. 192, 2. दृशे is also used in the same sense. "दृशे विख्ये च।"

सूर्याय—The Dat. is due to case attraction as in x. 125. 6. V. G. S., p. 315, 4.

दाताम्—3. dual root-aorist imperative of दा 'to give'; the corresponding present form is दत्ताम्. द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वा इति वचनाद् द्वित्वाभावः। हरदत्तः।

असुम्—life, from अस् to be, exist. In the earlier language it is singular. And because it is sing., S. paraphrases it by प्राणम् in the sing in the sense of प्राणवायु, *cf*. प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वम् S. under B. S. i. 10. 3. Since, however, असुतृपौ is dissolved with असु in the pl. (see AVS.) S. uses the pl. form there. Av. *ahu-* life force, Acc. sing. *ahū-m*.

13

यमाय सोमं सुनुत	यमाय । सोमम् । सुनुत ।
यमाय जुहुता हविः[1] ।	यमाय । जुहुत । हविः ।
यमं ह यज्ञो गच्छ-	यमम् । ह । यज्ञः । गच्छति ।
त्यग्निदूतो अरंकृतः ॥१३॥	अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥१३॥

For Yama (*Yamā'ya*) press (*sunuta*) the Soma (*sómam*), to Yama (*Yamā'ya*) offer (*juhuta*) the oblation (*haviḥ*). The sacrifice (*yajñáḥ*) of which Agni is the messenger (*agnídūtaḥ*) and which

[1] AV. reads : यमाय सोमः पवते यमाय क्रियते हविः.

is perfectly prepared (*áraṁ-kṛtaḥ*) goes to Yama (*Yamáṁ ha gacchati*).

हे ऋत्विजः, यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुनुत लतात्मकं सोममभिषुणुत। तथा [यमाय] यमार्थं हविः जुहुत। अग्निर्दूतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयम् अग्निदूतः। अग्नेर्दूतत्वमन्यत्राम्नातम्*। 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' [तै° सं° २।५।८।५] इति। अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्काररूपैर्युक्तः। तादृशो यज्ञो यमं ह यममेव गच्छति ॥१३॥

यमाय देवाय सोमः पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शप् पूधातोः। सोमसाधनो ज्योतिष्टोमादिरननुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोऽभिषूयत इत्यर्थः। अथवा पितॄणां सोमसम्बन्धेन यमस्यापि सोमोऽस्त्येव। किं च यमाय एव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारेण। किं च यमं ह यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति। कीदृशो यज्ञः? अग्निदूतः। दूतो यथा स्वामिना दत्तं धनादिकं दातव्याय प्रयच्छति, एवमग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मै तस्मै देवाय प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते। अलंकृतः स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः। यद्वा, अलमत्यर्थं निष्पादितः, साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः। यद्यपि सोमो हविश्चोभे सर्वार्थं क्रियेते तथा यज्ञोऽपि सर्वदेवार्थः, तथापि यमस्य सर्वप्राणिसंहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सोमादिकं क्रियते इत्युपचर्यते ॥१३॥

जुहुता—the regular form of the Imperative second plural is used here with metrical lengthening. The irregular forms जुहोत and जुहोतन are used in the next two stanzas. "तप्-तनप्-तन-थनाश्च।" P. vii. 1. 45.

यमम्—*cf*. स इद्देवेषु गच्छति i. 1. 4 (p. 40).

ह—a weakened form of घ is a slightly emphasising enclitic particle.

---

* The correct reading would appear to be अन्यत्राप्याम्नातम्.

अग्निदूत:—*cf.* अया यमस्य सादनमग्निदूतो अरंकृत: AV. ii. 12. 7 where S. says: अग्निदूत:···बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अरंकृत: अलंकृत: ।..."बालमूललघुलमङ्गुलीनाम्॰" [८।२।१८ भा॰] इति रत्वविकल्प:। "भूषणेऽलम्" [१।४।६४] इति गतिसंज्ञायां "गतिरनन्तर:" [६।२।४९] इति गते: प्रकृतिस्वरत्वम्। See under i. 1. 6. pp 46-47.

14

यमाय घृतवद्धवि-	यमाय । घृतऽवत । हवि: ।
र्जुहोत प्र च तिष्ठत ।	जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।
स नो देवेष्वा यम-	स: । न: । देवेषु । आ । यमत् ।
द्दीर्घमायु: प्र जीवसे ॥१४॥	दीर्घम् । आयु: । प्र । जीवसे ॥१४॥

To Yama (*Yamā'ya*) offer (*juhóta*) the oblation (*havíḥ*) rich in ghee (*ghṛtávat*) and step forward (*prá ca tiṣṭhata*); may he lead (*sáḥ ā' yamat*) us (*naḥ*) to the gods (*devéṣu*) so that we may live (*prá jīvása*) a long life (*dīrghám ā'yuḥ*).

हे ऋत्विज:, यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हवि: पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत। प्र च तिष्ठत। यमं यूयमुपतिष्ठध्वञ्च। देवेषु मध्ये स यमो देव: प्रजीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं न: अस्माकं दीर्घमायु: आयमत् प्रयच्छतु ॥१४॥

यम:....आयमत्—Note the play on words.

जुहोत प्र च तिष्ठत—occurs also in i. 15. 9 where it is "abrupt, perhaps parenthetic. ...On the other hand the good old Yama hymn shows the repeated pāda in a connexion whose patness and originality are very evident." *Rigveda Repetitions*, Vol. I, p. 49. प्र-स्था is prevailingly Ā in RV.

जुहोत—irregular strong form, *cf.* जुहोतन in the next stanza. The regular form is जुहुत. "तप्-तनप्-तन-थनाश्च।" पादादित्वादनिघात:।

देवेषु—See p. 40, V. G. S,, § 204 *b*.

आ यमत्—inj. of root aorist of आ-यम्. Earlier scholars translated: May he bestow, etc.; but Oldenberg pointed out that the object of आयमत् is नः and not आयुः. He compares ix. 44. 5: स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ "May Soma ever bringing power to Bhaga and to Vāyu, sage and hero, *lead us to* the gods."

आयुः—Cognate Acc.

जीवसे—Dat. infinitive. *Cf.* दीर्घमायुः करति जीवसे वः x. 18. 6.

15

यमाय मधुमत्तमं	यमाय | मधुमत्ऽतमम् |
[1]राज्ञे हव्यं जुहोतन ।	राज्ञे | हव्यम् | जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः	इदम् | नमः | ऋषिऽभ्यः | पूर्वऽजेभ्यः |
पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥	पूर्वेभ्यः | पथिकृत्ऽभ्यः ॥१५॥

Offer (*juhotana*) oblation (*havyám*) most rich in mead (*mádhumattamam*) to Yama (*Yamā'ya*) the king (*rā'jñe*). This obeisance (*idám námaḥ*) to the seers (*ṛ'ṣibhyaḥ*) born of old (*pūrvajébhyaḥ*), the former (*pū'rvebhyaḥ*) makers of the path (*pathikṛ'dbhyaḥ*).

हे ऋत्विजः, यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यम् पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्योऽत एव पूर्वेभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥१५॥

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्त्तव्ये इत्यभिधीयते । हे यजमानाः यमाय एव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत्

[1] AV. reads जुहोता प्र च तिष्ठत.

सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत। 'तप्तनप्°' [७।१।४५] इति तस्य तबादेशे गुणः। प्र च तिष्ठत। प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत। ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितॄणां किं स्यात् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह — इदं नमः इति। ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः। 'ऋषिर्दर्शनात्। स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः' [नि° २।११] इति निरुक्तम्। 'तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वम् इति विज्ञायते' [नि° २।११] इति च निरुक्तम्। ऋषयो विशेष्यन्ते। पूर्वजेभ्यः पूर्वमुत्पन्नेभ्यः। इदानीन्तन-यजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम्। अत एव पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः। [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्त्तारः। ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृ गणगताः, तेषां मार्गाणामिदानीन्तनैरप्यनुस्रियमाणत्वात्। एवं महानुभावेभ्यः ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारः अस्तु ॥१५॥

पूर्वजेभ्यः—These four syllables convert the Anuṣṭup of 32 syllables into the Bṛhatī of 36 syllables. "अष्टाक्षरास्त्रयः पादास्तृतीयो द्वादशाक्षरः।" Is this word a later addition ?

16

त्रिकद्रुकेभिः पतति[1]	त्रिऽकद्रुकेभिः | पतति |
षळुर्वीरेकमिद्बृहत्।	षट् | उर्वीः | एकम् | इत् | बृहत्।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि	त्रिऽस्तुप् | गायत्री | छन्दांसि |
सर्वा ता यम आहिता ॥१६॥	सर्वा | ता | यमे | आऽहिता ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः। (द्वितीयार्थे तृतीयैषा। त्रिकद्रुकान्। ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते।) तान् प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थञ्च पतति यमस्तान् प्राप्नोति। [षट्] षट्संख्याका उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति।

[1] AV. reads पवते···यम आर्पिता.

ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः - 'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च' [आपस्तम्बश्रौ° सू° ६।२२।१] इति। एकमित् एकमेव बृहत् महज्जगद्यमश्च* प्रतिपालनाय† प्राप्नोति। किञ्च यानि त्रिष्टुबगायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा सर्वाणि [ता] तानि छन्दांसि यमे आहिता आहितानि। ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थापितानि‡ ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः। ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमाख्यस्त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते। तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थमभिपूयते। सोम इति शेषः। ज्योतिष्टोमादीनामननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भीत्या तेषु सोमोऽभिपूयत इत्यर्थः। तथा षट् उर्वीः षडुर्व्यः। षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु [शाङ्खायनश्रौ° १।६।४] इत्यत्राम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च एताः षडुर्व्यः। ता अपि एकम् इत् एकमेव बृहत् महान्तं यमम्। उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः। अथवा बृहदित्युत्तरत्रान्वेति। बृहत् बृहतीछन्दः, तथा त्रिष्टुब्गायत्रीतिच्छन्दांसि। ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता आर्पितानि पर्यवसितानि। छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया इत्यर्थः। 'ऋ गतौ' [धा° ३।१६], 'अर्तिह्री°' [७।३।३६] इत्यादिना पुगागमः। 'जुष्टार्पिते चच्छन्दसि' [६।१।२०९] इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१६॥

The sense of the stanza is not clear. Wilson translates: "Yama acquires the three Trikadruka sacrifices; the six earths, the one great moving world, the Triṣṭup, Gāyatrī, all the sacred metres converge in Yama." Griffith translates: "Into the six

---

* M. notes the variants: बृहत् महत् जगमय (Peterson) बृहद्गमाय। बृहत् जङ्गमय। S. evidently gives महत् as the primary meaning and जगत् as the secondary meaning of बृहत् and supplies the Nom. यमः.

† प्रतिपालनीयः M. B. Peterson; but अङ्गभावाय and प्रत्यवेक्षणाय show that a तादर्थ्ये चतुर्थी is necessary here also.

‡ °वस्थितानि M. B. Peterson; but आहित does not mean स्थित but स्थापित.

Expanses flies the Great One in Trikadrukas. The Gāyatrī, the Triṣṭup, all metres in Yama are contained", and remarks: "The meaning appears to be that the Great Unit, Yama as All-God, broadens and fills the universe after plentiful libations of Soma juice in the three Kadruka days or first three days of the Abhiplava festival." Oldenberg suggests: With three Kadrukas flies (Yama?). The six wide ones, the one Bṛhat, the Triṣṭup, etc., all this is contained in Yama (beigelegt). Macdonell translates: "It flies through the three Soma vats. The six earths, the one great (world), Triṣṭup, gāyatrī and (the other) metres, all these are placed in Yama" and remarks: "The first...probably means that the Soma draught is ready for Yama; the second expresses the greatness of Yama by stating that all things are contained in him." Thomas translates: "With the three Soma-bowls he flies. The six are wide, and one is great, or the one great (Bṛhat metre) flies through the six wide (heavens). Triṣṭup, Gāyatrī, metres all, they all in Yama are contained," and adds in a footnote: "The verse is probably a riddling expression of the theory that the metres are a constituent part of the cosmos, as they were used in the primeval sacrifice by which the world was formed."

Geldner translates: He flies to the Trikadruka days (?). These are six spaces, the one height. Triṣṭup, Gāyatrī, the metres, all these are placed in Yama.

त्रिकद्रुकेषु—अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते—Sk. and V. M. Acc. to Geldner त्रिकद्रुक could imply already in RV. three consecutive Soma days, if not directly, as later, the first three days of the six-day Abhiplava ceremony. During this three-day ceremony, immediately following the funeral ceremony, the dead (*i. e.*, his soul) flies towards Heaven. This would remind one of the soul wandering about for three nights after death, in the Avesta.

पतति—flies; Lat. *peto* I fly. The subject is probably सोम: (see S. on AV.). In ix. 3. 1 एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति । अभि द्रोणान्यासदम् ॥ 'here the immortal God flies like a bird to settle in the vats', Soma is said to fly.

षट् उर्वीः—Acc. to Geldner, tracts through which the soul flies.

इहत्—is the goal of the flight.

AKṢA

Introductory Notes

Dicing and racing were two of the chief amusements of the Vedic Indian. And even at the early period dicing was fully recognised as a व्यसन. In the present hymn—the finest of the four secular hymns in RV.—a gambler who has been disillusioned too late relates his sad experiences in the most realistic terms. The dice-episode in the *Mahābhārata* proper, as also in the *Nalopākhyāna*, may be regarded as commentaries on this text.

Very different views have, however, been held regarding the true character of the hymn. Acc. to Schroeder it is a drama in the form of a monologue. Charpentier holds that it was composed for didactic purposes. Oldenberg is of the opinion that it is a hymn which is connected with the making of gifts (*cf.* 12c; they could have been meant as gifts for the Brāhmaṇas) by means of which the gambler seeks to free himself from the bonds of the demon of dice. Winternitz thinks it more probable that this soliloquy of a gambler is part of a ballad, in which some epic story was told like that of Yudhiṣṭhira or Nala.

"The dice appear normally to have been made of Vibhīdaka nuts; hence they are called brown (बभ्रु), and born on a windy spot (प्रवाते-ज). In RV. the dicer is described as a leader of a great horde (सेनानीर्महतो गणस्य) and in another passage the number is given as त्रिपञ्चाशः [consisting of three fifties]. The game consisted in securing even numbers of dice, usually a number divisible by four, the Kṛta, the other three throws then being the Tretā,

when three remained over after division by four; the Dvāpara, when two was the remainder; and the Kali, when one remained. [It is interesting to note that the names of the four Yugas in later literature can be connected with these four throws.] The number of dice used was certainly large, and the reference to throwing fours and losing by one, points to the use of the Kṛta as the winning throw.

"No board appears to have been used, but a depression on which the dice were thrown (अधिदेवन AV. v. 31. 6, देवन RV. x. 43. 5, इरिण), was made in the ground. No dice-box was used, but reference is made to a case for keeping dice in (अक्षावपन SB. v. 3. 1. 11). The throw was called ग्लह (AV. iv. 38. 1) or earlier गाभ (RV. viii. 81. 1, ix. 106. 3)." *Vedic Index*, Vol. I, pp. 2-5.

Hymn No. 9

AKSA

x. 34

म० १० सू० ३४

ऐलूषः कवष ऋषिः, मूजवत्पुत्रोऽक्षो वा। १, ७, ९, १२—अक्षा देवता।
२, ४-६, ८-११, १४ कितवः अक्षाश्च देवता। १३—कृषिर्देवता।
१-६, ८-१४ त्रिष्टुप् छन्दः। ७—जगती।

1

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति	प्रावेपाः | मा | बृहतः | मादयन्ति।
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।	प्रवातेऽजाः | इरिणे | वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो	सोमस्यऽइव | मौजऽवतस्य | भक्षः।
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥१॥	विऽभीदकः | जागृविः | मह्यम् | अच्छान् ॥१॥

The trembling [products] (*prāvepā'ḥ*) of the tall [tree] (*bṛhatáḥ*) born in the strong gale (*pravāte-jā'ḥ*) exhilarate (*mādayanti*) me (*mā*) as they roll over and over again (*varvṛtā-nāḥ*) on the dice-board (*iriṇe*). Like a draught (*bhakṣáḥ iva*) of Soma (*sómasya*) growing on Mt. Mūjavat (*maujavatásya*) the vigilant (*jā'gṛviḥ*) Vibhīdaka (*vibhī'dakaḥ*) has pleased (*acchān*) me (*máhyam*).

प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य[1] कवषस्यार्षं मूजवतः पुत्रस्याक्षाख्यस्य वा। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः। अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च। अतस्तास्तद्देवत्याः। सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति। अतस्तयोः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः*। तथा चानुक्रान्तम्—'प्रावेपाः षळूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषि-प्रशंसा चाक्षकितव-निन्दा च सप्तमी जगती' इति। गतो विनियोगः॥

---

[1] ऋग्वेदस्य दशममण्डलान्तर्गतस्य सूक्तत्रयस्य द्रष्टा इलूषनन्दनः कवषो नाम महर्षिः। स मित्रातिथि-समाख्यस्य राज्ञस्तत्पुत्रस्य चोपमश्रवसः पुरोहित आसीत् इति दशममण्डलान्तर्गत-त्रयस्त्रिंशात् सूक्तादवगम्यते। "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत, ते कवषमैलूषं सोमादनयन् —दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्ट इति" [ऐ° ब्रा° ८।१] इत्यैतरेय-श्रुतेस्तस्य दासीगर्भसम्भूतत्वं कितवत्वञ्च प्रतीयते। गर्भप्रभावस्यानतिक्रमणीयत्वात् तस्याक्ष-क्रीडायां प्रसक्तिः समजनि, तत्र च हृतसर्वस्वो मात्रादिस्वजनगणैरपि निर्घृणं परित्यक्तः "प्रावेपाः" इति सूक्तेन परिदेवयाञ्चक्रे।

* From a collation of the different readings in the MSS. of M. M. the following would appear to be the correct text of S's Bhāṣya here : अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी। अतस्तास्तद्देवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षाश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः। (See M. M., Vol. IV. Varietas Lectionis, p. 11).

This is evidently based on Ṣadguruśiṣya's commentary on the *Sarvānukramaṇī* where we find :

ऐलषः कवष ऋषिः। अथवाक्षो नाम मौजवान् मूजवत्पुत्रः। अपत्येऽणि, तस्य लोपेऽप्यादिवृद्धिः। यस्को [आ° ग्ट° सू° २।३।४] 'सौविष्टकृत' इति यथा। अत्राक्षकृषि-प्रशंसा [अक्षस्य कृषेश्च प्रशंसा] चाक्षकितवनिन्दा च क्रियते।

बृहत: महतो विभीदकस्य फलत्वेन सम्बन्धिनः प्रवातेजा: प्रवणे देशे जाता इरिणे आस्फारे ववृताना: प्रवर्तमानाः प्रावेपा: प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति। किञ्च, जागृवि: जय-पराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदक: विभीदकविकारोऽक्षो मह्यम् माम् अच्छान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति। अत्र दृष्टान्तः—सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवति पर्वते जातो मौजवतः तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्ष: पानं यजमानान्देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः। तथा च यास्कः—'प्रवेपिणो

तत्राचान् द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी।
त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशासति।
शिष्टाभिर्नवभिस्त्वक्षा: कितवश्चैव निन्द्यते॥

In Macdonell's edition this is read as prose with अनुशास्ति in the second line and निन्द्यन्ते in the third. But it is a well-known fact that Ṣaḍguruśiṣya is very found of metrical explanations and the first two lines are, in this particular instance, quoted from the *Bṛhaddevatā* (vii. 36-37) where we find :

प्रावेपा इति सूक्तं यत्तदक्षस्तुतिरुच्यते।
अत्राचान् द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी॥
त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशासति।
अक्षांस्तु शेषा निन्दन्ति······॥

For अत्र in the second line there is the v. l. तत्र which is also the reading of Ṣaḍguruśiṣya. अनुशासति in the third line is evidently an आर्ष प्रयोग and the च shows that it cannot be changed into अनुशासती as suggested by M. M. and अनुशास्ति will spoil the metre. कितवमनुशासती would have both the second and third syllables short. In the fourth line निन्दन्ति is quite correct but in Ṣaḍguruśiṣya's commentary निन्द्यते is the proper reading and not निन्द्यन्ते which is prejudicial to the metre. The singular need not cause us any anxiety as the verb often agrees with the subject nearest to it (*cf.* आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च...धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्).

मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति। प्रवातेजाः[1] प्रवणेजा इरिणे[2] वर्तमानाः। इरिणं निऋर्णमृगातेरपार्णं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मूजवति जातः। मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान्। मुञ्जो विमुच्यत इषीकया। इषीकेषतेर्गतिकर्मणः। इयमपीतरेषीकैतस्मादेव। विभीदको विभेदनात्। जागृविर्जागरणात्। मह्यमचच्छदत्'[3] [4][नि° ९।८] इति ॥१॥

प्रावेपा:—The word occurs only here. It is derived from प्र with विप् 'to tremble' with the agent suffix अच् and means dangling. It is an adjective used as a noun here. For प्रावेपा

What has happened in the present case appears to be this. Because of the word अनुशासति in the *Bṛhaddevatā*, Ṣaḍguru's second line with अनुशासति corrected to अनुशास्ति was thought to be in prose which again must have led to the idea that the first line was also in prose, a conviction strengthened by the fact that in अव द्वादश्चान् स्तौति the fifth syllable is metrically long. And since च generally marks the end, अव···नवम्याद्या च was regarded as the first sentence, and सप्तमी was thought to be a part of the next one. As सप्तमी वयोदशी ऋषिं स्तौति would not do in prose a च was inserted after वयोदशी. Now since we have both the वयोदशी and the सप्तमी we must have a pronoun in the dual to represent them and so अतस्तस्या: सा देवता was changed into अतस्तयो: सा देवता.

[1] प्रचुरवाते स्थाने काले (*i.e.*, प्रावृट्काले) वा जाता:। D.

[2] इरिणे वर्तमाना: निर्गतर्णे आस्फुरकस्थाने वर्तमाना:। न हि तत्र पुत्रपौत्रानुगम्यं भवति। ··· अथवा अपार्णम् अपगतोदकम्। D. इरिणे निरुदके असारप्रदेशे पर्वतानाम्। SK.-M.

[3] D. gets over the apparent tautology by explaining मादयन्ति as हर्षयन्ति वा तर्पयन्ति वा and अच्छान् as स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुन: पुन: भृशं वा मनस्कादयित्वा देवने एकैकस्मिन् मम मन उत्साहयति।

[4] 'प्रशंसत्येनान् (*i.e.*, अक्षान्) प्रथमया, निन्दत्युत्तराभि:। ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते।' is the end of the quotation.

of MS. 4p. 59, 3 TB. reads प्राकाशौ which the com. on ASS. ix. 14. 12 explains as कुण्डले. So Old. and Geld. take the word in the sense of 'earring' or 'eardrop' here. Lengthening of the preposition as in the case of प्रावृष्. Neither प्रावृष् nor प्रावेपा: is analysed in the Pada text.

बृहत:—Gen. sing. of बृहत्, of the big (Vibhīdaka tree, the fruits). The Vibhīdaka or *Terminalia Bellerica* is a very large and spreading tree rising to a height of 60 to 100 feet.

मादयन्ति—Acc. to Skt. grammar, मदयति means 'exhilarates' and मादयति 'intoxicates'. मदी हर्षग्लेपनयोरिति मित्त्वम्। ग्लेपनं दैन्यम्।

प्रवातेजा:—Pāṇini's rules for अलुक् before ज in classical Sanskrit are (i) प्रावृट्-शरत्-काल-दिवां जे and (ii) विभाषा वर्षक्षरशरावरात्. It is wellknown that the Vibhīdaka tree grows in windy places and the nuts produce a rattling sound when the wind passes through them.

इरिणे—In Vedic literature the word means 'a cleft in the ground' usually natural. As the dice were thrown on a space dug out, that was called इरिण as being a space dug out, though not natural. (*Vedic Index*.) So इरिण came to mean the dice-board (आस्फार). In classical Skt. it generally means a sterile tract (*cf. Manu* ii. 113 : आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्).

वर्वृताना:—intensive part. of वृत 'to turn'.

मौजवतस्य*—growing on Mt. Mūjavat, also known as Muñjavat, a mountain in the Himālayas. In the *Vājasaneyi-Saṁhitā* iii. 61 Rudra is asked to go beyond Mt. Mūjavat (परो मूजवतोऽतीहि। Uvaṭa—मूजवान्नाम पर्वतो भगवतो रुद्रस्य वसतिः। तामतीहि गच्छ।).

---

* In the Padapāṭha मौजवत is analysed (मौजऽवत) because मौज consists of two syllables, but सौभग, सौमनस, etc. are not analysed, because the first member which has undergone वृद्धि and which ends in a vowel consists of only one syl. :

अवग्रह्यात् पदाद् यत्र तद्धितो वृद्धिमान् भवेत्।
एकाज्-वृद्धिस्वरान्ताच्च न तत्रावग्रहो भवेत्॥

वैवस्वत is not analysed because विवस् is not a पद but भ before the suffix मतुप्. See p. 275.

यत् was expected after मूजवत् acc. to भवे छन्दसि iv. 4. 110, but as the Kāśikā points out सति दर्शने तेऽपि (घ, अण् etc.) भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि व्यभिचारात्.

The following stanza (RV. v. 85. 2) expressly declares that the plant grew on mountains:

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ ॥

"In the tree-tops the air he hath extended, put milk in kine and vigorous speed in horses.

Set intellect in hearts, fire in the waters, Sūrya in heaven and Soma on the mountain."*

In AV. iii. 21. 10 also we read: ये पर्वताः सोमपृष्ठाः.

In Yasna x of the Avesta we find: "I praise the clouds that water thee, and the rains which make thee grow on the summits of the mountains; and I praise the lofty mountains where the Haoma (सोम) branches spread (3). Swift and wise on high Haraiti did he the well-skilled plant thee (10),...the birds have carried thee to the Peaks-above-the-Eagles, to the mount's extremest summit, to the gorges and abysses, to the heights of many pathways, to the snow-peaks ever whitened (13)."

The Soma that grows on Mt. Mūjavat is generally regarded as the best. In the *Suśruta Saṁhitā* Muñjavān Soma is described thus: कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवाँल्लशुनच्छदः, *i.e.*, Muñjavān Soma has got its bulb like that of the plantain tree and its leaves are like those of the garlic.

Soma is thus described in *Suśruta* Cikitsāsthāna, 29. 20 ff:

सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥

---

* पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। महीधर on VS. iv. 31.

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत् पञ्चदशच्छदः ॥
शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥

In the *Caraka Saṁhitā* we read: सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्वा, स सोम इव हीयते वर्धते च । चिकित्सास्थान १।४।६ ।

In the Avesta, "the Divinity Haoma is mentioned in close connexion with Haoma the plant. In fact it would not be too far wrong to say that he was responsible for introducing the Haoma cult among the Aryans, and it is very likely that the plant used at the sacrificial ritual derived its name from him. He is specially distinguished by his epithets *dūraoša* (of far-spreading radiance) and is also called *frāšmi* (the Renovator). In another place he is called *xšaθrya* (क्षत्रिय)—the King; which reminds one of the Ved. सोमो राजा. It is notable also that though the majority of the epithets used for Haoma the Divine Being are such as can be only applied to the Plant by a stretch of imagination, still there are two at least used in Yas. ix. 16 (*zairigaonō*, हरिगुण, of golden colour and *nāmyāṅsuš* नम्रांशु with bending twigs) and one in Yas. lvii. 19 (*zairi-dōiθrō* with golden eyes) which can only apply to the plant." TARAPOREWALA, *Selections from the Avesta*, p. 14.

Attempts have been made to identify Soma with what is popularly known as *bhāng* but without much success. (See *Indian Historical Quarterly*, Vol. X, 1939.) It is generally known as *Acida Vulgaris*.

भक्षः—सोम is here regarded as an article of food, hence the भक्ष is used with it (*cf.* अब्भक्ष, वायुभक्ष, etc.); ordinarily we should expect पेयम् or पानम् with सोम.

विभीदकः—(later also विभीतक) a large tree, the *Terminalia Bellerica*, the nut of which was used in dicing, hence by Synecdoche, dice. The Prakrit from is बहेडअ (*cf.* Hemacandra

i. 88, 105, 206) from which we have বহেড়া in Bengali. The cerebralization, here, is difficult to explain.

जागृविः—is formed with the agent suffix क्विन् from जागृ 'to keep awake' (the reduplicated form of गृ 'to wake') acc. to the uṇādi rule जॄशॄस्तृजागृभ्यः क्विन् iv. 54 and generally means जागरूक (awake, watchful); here it means that which keeps one awake: यो जयति स हर्षेण जागर्ति, योऽपि जीयते स दुःखेन जागर्ति। D.

मह्यम्—dative in connexion with अच्छान्. Verbs meaning 'to please', 'to be sweet to' take the Dative.

अच्छान्—3 sing. s-aor. of छन्द् 'to please'. *a chand s t* > *acchand s t* > *a cchān* (the tense sign *s*, the ending *t* and the final of the root being dropped). Similarly from *krand* we have *akrān*, from *skand askān*, etc. V.G.S., p. 164, 5. छन्दति is read among the synonyms of अर्चति in *Naigh*. iii. 14.

पूर्वार्धे प्रतिपादितस्य मादनस्य प्रकार उपमामहिम्ना काव्यलिङ्गयोगेन चोत्तरार्धे प्रपञ्चित इति न पुनरुक्तिदोषस्यावकाशः।

2

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा	न | मा | मिमेथ | न | जिहीळे | एषा।
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत्।	शिवा | सखिऽभ्यः | उत | मह्यम् | आसीत्।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो-	अक्षस्य | अहम् | एकऽपरस्य | हेतोः।
रनुव्रतामप जायामरोधम् ॥२॥	अनुऽव्रताम् | अप | जायाम् | अरोधम् ॥२॥

She (*eṣā'*) did not revile (*ná mimetha*) me (*mā*), she was not angry (*ná jihīḷe*). She was gracious (*śivā'*) to my friends (*sákhibhyaḥ*) and (*utá*) to me (*máhyam*). For the sake (*hetóḥ*) of a die (*akṣásya*) exceeding by one (*ekaparásya*) I have repulsed (*ápa arodham*) a devoted (*ánuvratām*) wife (*jāyā'm*).

एषा अस्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती[1]। सखिभ्यः अस्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकरी आसीत् अभूत्। उत अपि च मह्यं शिवासीत्। इत्थम् अनुव्रताम् अनुकूलां जायाम् एकपरस्य एकः परः प्रधानं यस्य तस्य अक्षस्य हेतोः कारणादहम् अपारोधम् परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः ॥२॥

Udgīthācarya explains the stanza thus: न मिमेथ नाक्रुष्टवती सुशीलात्वात्। न जिहीळे नापि लज्जापितवती सुचरितत्वात्।···शिवा···आसनप्रदानपादप्रक्षालनादियथार्हप्रतिपत्त्या सुखकरीत्यर्थः।...एकपरस्य...पराजयप्रधानस्य···अपारोधम् उपरोधितवानस्मि वित्तनाशेन दुःखितां कृतवानित्यर्थः.

His wife was an ideal Hindu wife who put up with his peccadilloes and his boon companions of the gaming table with exemplary patience for a long time but in his insane passion for gambling he was infuriated even by her gentle remonstrances and drove her away. (Or he might have staked his wife like Yudhiṣṭhira and lost her. Or he might have, like King Nala, asked his wife to go her father's house.)[2]

मिमेथ—Yāska says मेथतिराक्रोशकर्मा, *i.e.*, the root मिथ् means to revile, to reproach. This sense appears clearly in, for instance, न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभिगृणीमसि RV. i. 2. 10 we do not revile Pūṣan but praise him with hymns and अथाध्वर्युः कुमारीमभिमेथति······तं कुमारी प्रत्यभिमेथति ŚB. xiii. 5. 2. 4. In न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे i. 113. 3 "Fair-formed, of different hues and yet one-minded, Night and Dawn clash not, neither do they tarry" S. explains मेथते as हिंस्तः, but Skandasvāmin and Veṅkaṭamādhava

---

[1] Sāyaṇa or the scribe evidently confuses the root हेड here with ह्री. Moreover, लज्जितवती, though used by many writers, is grammatically indefensible.

[2] "......who plays for more
Than he can lose with pleasure, stakes his heart,
Perhaps his wife's too, and whom she hath bore."

explain it as आक्रोशत:. The root is read in the Dhātupāṭha as मेथृ मेधाहिंसनयो:, *i.e.*, मेथ् means 'to unite' and 'to kill'.

Acc. to philologists the root मिथ् means to change, exchange, alternate, thence to engage in altercation, on the one hand, and to associate, on the other. Hence, in Sanskrit मिथ: means reciprocally, mutually, together (मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि) which the very same word appearing as *miθō* in Av. means preposterously, falsely—senses which are expressed in Sanskrit by the cognate words मिथु, मिथुया (Vedic) and मिथ्या (classical). Av. *miθwa-*, *miθwana-*, *miθwara-* means paired, united in a pair. Skt. *mithuna*, paired, pair. The root appears in Latin as *mūtare* to alter, change (*cf. mūtatis mūtandis* with the necessary changes). The English prefix *mis-* (in *mis-deed*, Goth. *missa-dēds*, Modern German *Misse-tat*) is, acc. to some, from the same root.

जिहीळे is read in the *Nighaṇṭu* in the list of roots meaning to be angry (क्रुध्यतिकर्मन्) and the noun हेळ among the synonyms of anger. In the Dhātupāṭha we find हेडृ अनादरे. Sāyaṇa generally takes हेड् in the sense of अनादर following the Dhātupāṭha or क्रोध following the *Nighaṇṭu*. Here since he explains मिमेथ as चक्रोध he is forced to explain जिहीळे as लज्जितवती (!) following the dictum अनेकार्था हि धातव:. If the reading be correct the sense evidently is that she was neither प्रगल्भा enough to be angry with her husband nor मुग्धा enough to shrink from him. If Sāyaṇa really wrote लज्जितवती he was probably thinking of *Śiśupālavadha* II. 44, or he might have meant that she was not ashamed of having a gambler for her husband. It is, however, just possible that the correct reading of Sāyaṇa's commentary here is न चाक्रोश न जिहीळे न च परिभूतवती.

Av. *zōiždišta-* most horrible, the superl. of **zōiždā-* is from the same root. The English word ghost, ghastly are cognate. The root like the preceding one is exclusively Vedic. In classical Skt. we have हेला carelessness, levity.

एषा—सर्वनाम्नाम् उत्सर्गतो बौद्धपरामर्शकत्वम् इति एतच्छब्देनात्र पत्न्या निर्देश: ।

शिवा—शिव (=Germanic *hīwa*) and शेव (Germ. **hiwa*) are derived from the root शी 'to lie down' with the suffix व. The antonym of शिव is घोर or अशिव ; *cf*. x. 124. 2 शिवं चेत् सन्तमशिवं जहामि स्वात् सख्यादरणीं नाभिमेमि "while I, ungracious one, desert the gracious, leave mine own friends and seek the kin of strangers."

सखिभ्यः—adjectives like शिव, चारु, हित, etc., meaning kind, gracious, dear, agreeable, etc., are construed with the Dative. V. G. S., p. 313. शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः x. 85. 44 *Cf*. Av. *yahmāi ašavā fryō* to whom the just man (was) a friend, Yasna, xlvi. 6; *yə̄ ašaunē vahištō* who is very good to the just man, V. xxxiii. 3. सखि is generally derived from *sac* to accompany. Av. *haxay-*, O. P. *Haxāmaniš-*, Gk. *Akhaimenēs*. *Nir*. explains सखि as समानख्यान, Har. as व्यसनेषु सहाय.

अचस्य, etc.—he finds too late that he has been विचारमूढ. *Cf*. अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्, *Raghu* II. 47.

एकपरस्य—The अन्तोदात्तत्व of एकपर would appear to be irregular, as both in बहुव्रीहि (एकः परो यस्य) and in तृतीया तत्पुरुष (एकेन परः) it is the first member that is to retain its normal accent. (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। P. vi. 2. 1-2). The *avyayībhāva* compound एकपरि formed acc. to अक्षशलाकासंख्याः परिणा P. ii. 1. 10, would be accented on the last syl. acc. to समासस्य. The throw here referred to is Kali (the worst throw) (*cf*. कलियुग) where the number of nuts when divided by four leaves one as remainder. When the remainder was two, the throw was named dvāpará. The best throw was Kṛta (*cf*. कृतयुग and Beng. कच) where there was no remainder. See Śankara and Ānandagiri on Ch. Up. iv. 1. 4.

अनुव्रताम्—अनुकूलः व्रतः यस्याः ताम् (बहु)। "अनुव्रतशब्दो भक्तपर्यायः।" Acting according to (अनु) the will (व्रत) of another, hence obedient, devoted. *Cf*. अहं राममनुव्रता *Rām*. Its antonym is अपव्रता—acting away from, *i.e.*, contrary to the will of another, disobedient. *Cf*. i. 51. 9 अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतान्—making the disobedient subject to the obedient ones. Note the contrast between एकपरस्य and

अनुव्रताम्. न मा मिमेथ etc. assign reason for her being अनुव्रता, hence the figure of speech if काव्यलिङ्ग.

अपारोधम्—(अप away from and अरोधम् 1st sing. root aorist of रुध् to obstruct) have repudiated, repulsed, or disowned (in that I have not followed her advice—acc. to some).

3

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि	द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि ।
न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।	न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य	अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य ।
नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥३॥	न । अहम् । विन्दामि कितवस्य । भोगम् ॥३॥

My mother-in-law (*śvaśrū'ḥ*) hates (*dvéṣṭi*) me, my wife (*jāyā'*) repulses (*ápa ruṇaddhi*) me. Fallen into distress, (the gambler) (*nāthitáḥ*) does not find (*ná vindate*) any one who pities him (*marḍitā'ram*). As in the case of a worn-out (*járataḥ*) horse (*áśvasya*) on which a price has been put (*vásnyasya*), I do not find (*ná ahám vindāmi*) enjoyment or use (*bhógam*) for a gambler (*kitavásya*).

श्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । किञ्च, जाया भार्या अपरुणाद्धि निरुणद्धि* । अपि च नाथितः याचमानः कितवो धनं

---

* अपरुणद्धि can hardly mean निरुणद्धि. Probably Sāyaṇa reads अवरुणद्धि (*cf.* AV. iii. 3. 4). In st. 2 of this hymn S. correctly explains अपारोधम् as परित्यक्तवान् अस्मि. In several South Indian scripts प and व look exactly alike, this fact may have led Sāyaṇa to read अव for अप in our stanza. अभिधाविलक्षणैव was once read as अभिधापि लक्षणैव and supported with a learned explanation! If निरुणद्धि be the correct reading, then Sāyaṇa evidently reads अव ...रुणद्धि. Is निरुणद्धि a scribe's error for विरुणद्धि?

मर्डितारम् धनदानेन सुखयितारं न विन्दति न लभते। इत्थं बुद्ध्या विमृशन्नहं जरतः वृद्धस्य [वस्नस्य] वस्नम् मूल्यं तदहंस्य अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ॥३॥

He has driven away his devoted wife, for trying to dissuade him from the course of suicidal folly he was pursuing; she is now living with her mother. He goes to his mother-in-law's place and approaches his wife for money to gamble with, probably wants her to give her ornaments to him. His mother-in-law hates him like poison, treats him like the dirt beneath her feet and it is his wife's turn now to pay him back in his own coin and to repulse him. He is of no use to anybody. No good Samaritan comes to his aid.

नाथितः—distressed, from नाध् 'to supplicate'. Some philologists are of opinion that the root नाथ् is formed from नाध् through the influence of the noun नाथ derived from the root ना to help. नाथ *n*. means 'help' and नाथ *m*. means 'protector'. The root नाध् means 'to supplicate', नाधमान supplicating, supplicant, Av. *nāidyah*. *Cf*. B. P. ii. 9. 25: तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम्, MS. i. 2. 8 अवतान्मा नाथितमवताद् व्यथितम्.

मर्डितारम्—formed with the agent suffix तृच् from √मृड् to be gracious. मृळीक 'grace', 'mercy' is from the same root. Av. *mərəždā*- to forgive, *mərəždika*-, *marždika*- compassion. *Cf*. iv. 18. 13 न देवेषु विविदे मर्डितारम्, x. 117. 1, 2 (उतापृणन्) मर्डितारं न विन्दते, x. 64. 2 न मर्डिता विद्यते अन्य एभ्यः.

जरतः—present participle of जॄ 'to waste away'. Skt. *járant*-, Gk. *géront*- 'old man', *cf*. M. Persian *zar* an old man or woman.

वस्नस्य—The word *vasná* meaning price is not much used in classical Skt., मूल्य having taken its place. *Cf*. *Mahābhāṣya* i. 1. 38 अभिज्ञा अन्येन हि वस्नेनकं गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वौ, अन्येन त्रीन्. Skt. *vasná*, Hom. Gk. *ōnos* (for **wos-no*-s), 'purchase price', Lat. *vēnum* (for **vesnum*) 'price, sale'. The suffix is यत् acc. to छन्दसि च v. 1. 67.

कितवस्य—may be taken as the subjective genitive (the enjoyment of a gambler) or as the objective genitive (use for a gambler).

भोगम्—enjoyment, from भुज् 'to enjoy', then use, from भुज् 'to have use with'. *Cf.* "यदा ते मर्तो अनु भोगम् आनट् i. 163. 7 'when a mortal has come to the enjoyment of thee', said in praise of the horse at the horse sacrifice."

Whenever he approaches anybody for help, offering his services in return, he is told: You will be of as much use to me as an old jaded horse put up for sale.

4

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य	अन्ये | जायाम् | परि | मृशन्ति | अस्य ।
यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।	यस्य | अगृधत | वेदने | वाजी | अक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहु-	पिता | माता | भ्रातरः | एनम् | आहुः ।
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥४॥	न | जानीमः | नयत | बद्धम् | एतम् ॥४॥

Others (*anyé*) embrace (*pári mṛśanti*) the wife (*jāyā'm*) of him (*asya*) whose (*yásya*) wealth (*védane*) the impetuous or victorious or booty-making (*vājī'*) die (*akṣáḥ*) has coveted (*ágṛdhat*). Father (*pitā'*), mother (*mātā'*), brothers (*bhrā'taraḥ*) say (*āhuḥ*) of him (*enam*) we do not know (*ná jānīmaḥ*) him; take him away (*nayata etám*) bound (*baddhám*).

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देवः अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायाम् भार्याम् अन्ये प्रतिकितवाः परिमृशन्ति वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किञ्च, पिता जनकः माता जननी च भ्रातरः

सहोदराश्च एनम् कितवम्* आहुः वदन्ति 'न वयमस्मदीयमेनं जानीमः, रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः, यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयत' इति ॥४॥

This stanza describes vividly what he has lost through his passion for gambling. The wife of his bosom—his faithful, devoted and loving spouse—is his no more. She has to submit to the caresses of others, probably his creditors and he is powerless to prevent them. Even his parents turn away from him with shocking indifference, and his brothers follow their noble example. They disown him, they hand him over to the blood-sucking leeches in the shape of his fellow-gamblers. And for all this he has only himself to thank.

मृशन्ति—मृश् means to touch, to stroke, hence परिमृश् means to embrace. Lat. *mulcēre* to stroke, Gk. *brahein*, to grasp, understand.

अगृधत्—3rd sing. a-aorist of गृध् (*घृध्) to be greedy. Eng. greed, greedy, etc. are cognate. The vulture is called गृध्र because it was regarded as the greedy bird *par excellence*. In German also *Geier* the word for 'vulture' literally means the greedy (bird). 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यनिघातः।

वेदने—possession, from विद् (तुदादि—लाभे विन्दति विन्दते) to find, to obtain. निमित्तार्थे ७मी.

Verbs meaning 'to desire' take the loc. in the sense of the final dative (V.G.S., p. 325c). *āfrīnəntu ahmya nmāne vaṅuhīm ašīm* they shall wish for the house the presence of the good A. (Reichelt, 515). कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति। पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे॥ रामायणम् २।६३।८, अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः। आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः॥ महाभारतम्।

वाज्य१चः—For the sake of the metre we have to resolve वाज्यचः into वाजी अचः, the final of वाजी has, however, to be read short, as

* One expected some word like अधिकृत्य or अन्तरेण here. (They do not say *to* the gambler but *of* him.) But S. does not generally use such words in this connexion. See under ii. 12. 5.

it is a rule of Vedic prosody that one vowel is shortened before another immediately following in the same pāda. For the numeral 1 see pp. 133-34.

पिता माता भ्रातरः—Note that पिता and माता are accented on the second syllable while भ्राता is accented on the first syllable. In English the corresponding words 'father' and 'mother' follow the analogy of 'brother' which alone of the three is phonetically regular, because Skt. त becomes 'th' in English, but in accented syllables (except the first) it becomes 'd'.

"माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम्" says the *Nītiśāstra*. देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः। तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः॥ says the *Rāmāyaṇa*. But even they have lost all patience with him and are most anxious to be rid of him.

एनम्—of him, *cf*. उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् RV. ii. 12. 5, उतैनमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिक्रा असरत् सहस्रैः iv. 38. 9. And they say of him when they go to the battle-field: Dadhikrā has gone away with thousands. In class. Skt. we should rather expect एतम् in *c* and एनम् in *d*. Note that एन is unaccented, while एत is accented.

आहुः—see p. 179.

जानीमः—Av. *zān-ənti* (3. pl.); Mod. Pers. *dānad* (3. sing.).

नयता—metrical lengthening; accented because it stands at the beginning of a sentence.

बद्धम्—*cf*. TS. iii. 3. 8. 3 यौवबद्धमेनममुष्मिँल्लोके निनीयेरन् (पशुमिव गले रज्ज्वा बद्धमेनम्). "This seems to refer rather to the binding and taking away as a slave, though Pischel, *Vedische Studien* i. 228, explains this as the binding of a debtor for non-payment". *Vedic Index*. "The gambler seems at times to have fallen along with his family, into servitude, presumably by selling himself to pay his debts." *Vedic Index*, Vol. I, p. 156. *Cf. Mṛcchakaṭika II* (छाया) माथुरः। धूर्त, माथुरोऽहं निपुणः। अत्र त्वया नाहं धूर्त्यें। तत् प्रयच्छ तं लुप्तदण्डकं सर्वं सुवर्णं साम्प्रतम्। संवाहकः। कुतो दास्यामि? माथुरः। पितरं विक्रीय प्रयच्छ। संवाहकः। कुतो मे पिता? माथुरः। मातरं विक्रीय प्रयच्छ। संवाहकः। कुतो मे माता? माथुरः। आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ। *Cf. Śak*. I रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे। एहि जाव अत्ताणं मोचिअ तदो गमिस्ससि। *Cf*. RV. ii. 29. 5

प्र व एको मिमय भूर्यांगो यन्मा पितेव कितवं शशास। आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥ "I singly have sinned many a sin against thee, and thou hast chastised me as a father the son that gambles. Far be thine nets, far be mine offences, O Gods, seize me not on my son like a bird on her offspring."

5

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥५॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः ।
परायत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत ।
एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् ।
जारिणीऽइव ॥५॥

When (*yát*) I resolve (*ā'dī'dhye*): 'I will not play or go (*ná daviṣāṇi*) with them (*ebhiḥ*)', I am left behind (*áva hīye*) my friends (*sákhibhyaḥ*) as they go away (*parāyádbhyaḥ*). And when the brown ones thrown down (*nyúptāḥ ca babhrávaḥ*) have spoken (*vā'cam ákrata*), I go forthwith (*émi it*) to their place of assignation (*eṣām niṣkṛtám*) like a woman who has a paramour (*jāriṇī iva*).

यत् यदाहम् आदीध्ये[1] ध्यायामि तदानीम्* एभिः अक्षैः न दविषाणि

---

[1] यदाक्षैर्जितो हारितसर्वस्वः कुत्स्यमानश्च स्वैरमहमादीध्ये ध्यायामि संकल्पयामीत्यर्थः । Sk.-M. कृतनिवृत्तिर्देवनादशक्नुवन्नात्मानं धारयितुं ब्रवीति—यदादीध्ये भृशमभिध्यायामि निश्चयेन न दविषाणि देविष्यामि एभिरक्षैः । D.

* The correlative of यत् is तदा on p. 317, l. 4, so this तदानीम् appears to be a careless reader's note.

न दूये* न परितपामि। यद्वा, न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः†। परायद्भ्यः[1] स्वयमेव परागच्छद्भ्यः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः[2] कितवेभ्यः अव हीये अवहितो‡ भवामि—नाहं प्रथममक्षान्विसृजामीति। किञ्च बभ्रवः बभ्रुवर्णा अक्षा न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तो वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति। तदा संकल्पं परित्यज्य

---

* Though all the MSS. consulted by M. M. read either दूषये or दूषय there is hardly any doubt that the correct reading is दूये; *cf.* न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति (*Śiś.* II. 11) and दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये etc. S. regards the word as derived from दूङ् परितापे, gives the लौकिक form दूये and then explains it as परितपामि. Of course, there is the likelihood of a form with ष in लट् but the present परितपामि shows that the commentator does not mean दविष्ये.

† इत्यर्थः would appear to show that some words like न गमिष्यामि have been dropped after न दविषाणि which is from दु द्रु गतौ acc. to this view.

[1] संकल्पा च परायद्भ्य आस्फारदेशं प्रति गच्छद्भ्यः अव हीये अधो हीयेऽपसर्पामि इत्यर्थः। Sk.-M. परागच्छद्भ्यः देवनस्थानम् अहम् एभ्यः अवहीये भृशं हीनोऽस्मीति।

[2] borrowed from SK.-M.

‡ MSS. consulted by M. M. read अवहितो and अवहता. But there is not the slightest doubt that the correct reading is अवहीनो (भृशं हीनोऽस्मि Durga). As हीये is from the root हा, Sāyaṇa explains it with another word from the same root. त and न being almost identical in MSS. न was first mistaken for त and then ई was changed into इ to make some meaning out of the word. M. M. says: "One expects अवहीनो. but as the next sentence seems to depend on this word, it can only be अवहितो, in the sense of attentive". Now the next sentence is नाहं प्रथममक्षान् विसृजामि which merely shows that he deliberately lags behind other gamblers so that he may not be tempted to be the first to throw the dice. It is just possible that प्रथमम् is here a corruption of कथमपि and we should read नाहं कथमप्यक्षान् विसृजामीति.

[1]अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणां निष्कृतम्[2] स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी[3] संकेतस्थानं याति तद्वद् एमि इत् गच्छाम्येव ॥५॥

This stanza is a gem of psychological study depicting how before the imperious voice of the dice all his pious resolutions break down, how his will abdicates once more and he succumbs to the temptation of the moment.

आदीध्ये—1. sing. pres. Ā of आ-धी to think to oneself. The root belongs to the इ-class and is the reduced grade of ध्या to think upon, to meditate. In Sanskrit grammar it is read as दीधी.

दविषाणि—1. sing. iṣ-aor. subj. of दु occurs only here in RV., and does not occur at all in AV. Both Durga and Skanda explain it as देविष्यामि and so acc. to them it is derived from दिव् to play. Sāyaṇa derives it first from टुड् उपतापे and explains 'I do not repent because of the dice' *i.e.*, 'I am not going to allow myself to succumb to the seductions of dice which inevitably lead to repentance'. Then he states the traditional derivative meaning, *viz.*, देविष्यामि. दिव् can easily yield दविषाणि. From मिव् we have मविष्य in x. 94. 11 and from ष्ठिव् निरष्ठविषम् in *Āpastamba Śrauta Sūtra*, x. 13. 11.

एभिः—Acc. to Indian commentators 'with these dice'. In *d* एषाम् refers to dice and in stanza 13 दीव्यः is used with अक्षैः. Of course, if दविषाणि be derived from दु to go, then एभिः will stand for the comrades.

परायद्भ्यः—Abl. pl. of परायत्—pres. part. of परा-इ. परा away (Av. *para, -ā*; Gk. *perā* beyond). Not analysed in the Pada text, because it can use only one *avagraha*.

---

1 अक्षव्यसनेन परिभूयमानः परित्यज्य संकल्पम्. Sk.-M.

2 संस्कृतं आस्फाराख्यम् Sk.

3 यथा [व्यभिचारिणी] चारित्रचासङ्कल्पं परित्यज्य। D.

अव हीये—1 sing. pass. of हा 'to leave', preceded by अव; अव-हा pass. with Abl. means to lag behind others. अवहाय in the sense of 'leaving behind' occurs in AV. vii. 55. 4 मो अपानोऽवहाय परा गात्.

अक्रतँ—3. pl. Ā. rt. aor. of *kr*. ईषा अचादित्वात् प्रकृतिभावः। अणोऽप्रगृह्यस्य इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यम्। S. under i. 79. 2. The vowel has been nasalized to avoid the hiatus. The accent shows the अनुषङ्ग of यत्. One feels strongly tempted to take च...इद् in the sense of च...च as in Kālidāsa's line ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपुरुषः and translate 'as soon as, etc'. The accent of अक्रत will in that case have to be explained by the rule चवायोगे प्रथमा ८।१।५९. *Cf*. x. 94. 5 सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः। न्यङ् नि यन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वितः॥ "The eagles have sent forth their cry aloft in heaven; in the sky's vault the dark impetuous ones have danced. Then downward to the nether stone's fixed place they sink, and, splendid as the sun, effuse their copious stream." The eagles are the press-stones and the stanza describing the pressing out of Soma is a fine instance of अप्रस्तुतप्रशंसा.

न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रत—an instance of समासोक्ति. For a similar idea, *cf*. *Mṛcchakaṭika* II. 5-6 ff.

निष्कृतम्—arranged, agreed upon; here it means a place arranged or agreed upon and stands for निष्कृतं स्थानम्. निष्कृतम् इ (या), उप-इ (या), अभि-इ, नि-इ, प्र-या, उप-या, गम्, आ-गम् with gen.—to visit, to meet some one at a pre-arranged place. In later erotic literature the word सङ्केतस्थान was used in the sense of निष्कृत. *Cf*. ix. 93. 2: सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो वृषा दधन्वे पुरुवारो अद्भिः। मर्यो न योषामभि निष्कृतं यन्त्सं गच्छते कलश उस्रियाभिः॥ "Even as a youngling crying to his mother, the bounteous Steer hath flowed along to waters. As youth to damsel, so with will he hastens into the chosen meeting-place, the beakers."

The final syllable is accented acc. to प्रवृद्धादीनां च Pā. vi. 2. 147. See p. 205.

In उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् RV. i. 20. 6 निष्कृतम् means निःशेषेण सम्पादितम्. Here the prep. is accented acc. to गतिरनन्तरः.

जारिणी—The exact derivations of दार and जार are still somewhat uncertain. Some philologists derive जार from the root जम् to marry and connect it with जामाता (Av. *zāmātar*, Gk. *gambros*, Lat. *gener*). जार generally means 'lover' in a bad sense, जारिणी a woman possessing such lover, *i.e.*, a courtezan.

Inspite of the difference of gender between the उपमान and the उपमेय the simile is very apt. "न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा। उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्॥" *Kāvyādarśa* II. 51. *Cf.* छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् *Raghu* II. 6.

6

सभामेति कितवः पृच्छमानो	सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः ।
जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।	जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं	अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् ।
प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥६॥	प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥६॥

The gambler (*kitaváḥ*) goes to (*eti*) the assembly hall (*sabhā'm*), glowing (*śū'śujānaḥ*) in body (*tanvā*), asking himself *i.e.*, cogitating in his mind (*pṛcchámānaḥ*), I shall win (*jeṣyā'mi íti*). The dice (*akṣā'saḥ*) disappoint (*vi tiranti*) his (*asya*) desire (*kā'mam*), bestowing (*ā' dádhataḥ*) the lucky throws (*kṛtā'ni*) on his opponent at play (*pratidī'vne*).

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽस्त्यास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसम्बन्धिनीम् एति गच्छति। तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेवित्रे कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधतः जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षा वितिरन्ति वर्धयन्ति ॥६॥

सभास्थाणु सभास्थेति—one name for the gambler is सभास्थाणु 'pillar of the dicing hall', another is आदिनव-दर्श 'seeing ill-luck'.

सभाम्—Acc. to some philologists from स 'together' and भा 'to speak'. Others connect it with the second element of *gossip*. O. H. G. *sippa*, Goth. *sibja* blood-relationship.

कितवः—derivation doubtful. कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः, कृतवान् वाशीर्नामकः। *Nir.* v. 22. स हि नित्यकालमेव दिदेविषुः प्रतिदेवितृभिः कितवैः पृच्छ्यते किं तव अस्तीति। तस्माच्छब्दानुकरणात् कितव एवासौ बभूव। अथवा कृतवानयं यथा स्यात् इत्येवमसौ आशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः, स हि तस्मादेवमाशासनात् आशीर्निमित्त-नामकः कितव एव बभूव। D. किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः S. under RV. v. 85. 8. (अक्षैर्दीव्यन् पुरुषः परैरपक्रियमाणधनः किं तवास्ति न किञ्चिदिति सर्वैर्भाष्यते) S. under AV. vii. 52. 1.

पृच्छमानः—प्रच्छ् is उभयपदी in the Vedas. In classical Skt. सम्-प्रच्छ् alone is Ā when used intransitively. पृच्छमानः is used several times in RV. and in every case the direct object is left to be understood. So जेष्यामि cannot be regarded as the object of पृच्छामि. He becomes radiant with the idea 'I will win'. इति expresses हेतु here as in x. 17. 1 त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति "'Tvaṣṭṛ prepares a wedding for his daughter' (thinking) thus this whole world comes together." (V. G. S., p. 217).

जेष्यामि—Ludwig says: जेष्यामि should be जेष्यामी३ न जेष्यामी३ [by विचार्यमाणानाम् viii. 2. 97 or अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः viii. 2. 100]. Acc. to Pāṇini's rule अकः सवर्णे दीर्घः a pluta and a hrasva or दीर्घ or प्लुत contract to a दीर्घ. So जेष्यामि might have been a pluta here for all we know. But in that case the Pada-text would have shown the pluta. If it be pluta by विचार्यमाणानाम् then the final vowel will be उदात्त as well. *Cf.* यथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्त्यप्रति। एवाहमद्य कितवानक्षैर्बध्यासमप्रति॥ कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः। गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनञ्जयो हिरण्यजित्॥ AV. vii. 52. 1, 8.

तन्वा—*tanū* from तन् to stretch means 'body' or 'self'. The addition of the ending आ for the Instr. sing. changes the *ū* into *v* and the अनुदात्त आ into स्वरित acc. to उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य. See p. 281. For the numeral three see pp. 133-34.

ग्रभ्जान:—red. aorist participle of ग्रुज्. The only other instance of its occurrence is यदीदहं युधये सन्नयान्यदेवयून् तन्वा ग्रभ्जानान् x. 27. 2. ग्रभ्चान and ग्रुग्रुचान occur several times. It is just possible that ग्रभ्जान: means the same thing as शोशुचान:, *i.e.*, देदीप्यमान: scintillating with hopes that were destined too soon, alas! to be dashed to the ground.

वि तिरन्ति—तॄ 'to cross' is conjugated as तरति, °ते (भ्वादि). तिरति, °ते (तुदादि), तरुते (तनादि). The participle तितत् belongs to the जुहोत्यादि class. वि-तिर् lit. means 'to cross through' thence 'to run counter to'. त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि। काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ x. 54. 5. "Thou hast all treasures in thy sole possession, treasures made manifest and treasures hidden. [Disappoint] not, O Maghavan, my desire. Thou art director, Indra, thou art giver." Acc. to some scholars वि-तिर means 'to increase' but the context shows that the sense is 'to go against'.

प्रतिदीव्ने—Rival player, from प्रति against and दिव् to play. Dative in connexion with आ...दधत: 'bestowing'. In classical Sanskrit प्रति-कितव is the word used in this sense. दिवन् does not appear to be used either in class. Skt. or in Vedic. प्रतिदीवन् occurs in AV. प्रतिदीव्यति इति प्रतिदिवा। "कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव:" [उ° १।१५६] इत्युणादिसूत्रेण कनिन्। चतुर्थ्येकवचने 'अल्लोपोऽन:' [६।४।१३४] इति अलोपे 'हलि च' [८।२।७७] इति दीर्घं रूपम्। कनिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। ततो 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम।

दधत आ—The upasarga follows the participle. "छन्दसि परेऽपि।"

कृतानि—the luckiest throws. See under एकपरस्य st. 2. कृतशब्दवाच्यचतु:संख्यायुक्त: अक्षविषय: अय:। ...एकादय: पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अया:। तत्र चतुर्णां कृतमिति संज्ञा। तथाच तैत्तिरीयकम्। ये वै चत्वार: स्तोमा: कृतं तत्। अथ ये पञ्च कलि: स: [तै° ब्रा° १।५।११।१] इति। तत्र कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति। अत एव दाशतय्यां लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिराम्नायते—'चतुरश्चिद् ददमानाद् बिभीयादा निधातो.' [ऋ° सं° १।४१।९] इति। तत्र निरुक्तम्—'चतुरोऽक्षान् धारयत इति। तद् यथा कितवाद् बिभीयात् [नि° ३।१६] इति। S. under AV. vii. 52. 2; कृतायलाभो हि महान् द्यूतजय:। तदुक्तं द्यूतक्रीडामधिकृत्य आपस्तम्बेन—कृतं यजमानो विजानाति [आप° श्रौ° ५।२०।१] इति। *Ibid.* vii. 52. 8.

7

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो	अक्षासः । इत् । अङ्कुशिनः । निऽतोदिनः ।
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।	निऽकृत्वानः । तपनाः । तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो	कुमारऽदेष्णाः । जयतः । पुनःऽहनः ।
मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥	मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । कितवस्य । बर्हणा ॥७॥

The dice (*akṣā'saḥ*) verily (*id*) are hooked (*aṅkuśinaḥ*), piercing (*nitodinaḥ*), deceitful (*nikṛ'tvānaḥ*), burning (*tápanāḥ*) and given to causing others to burn (*tāpayiṣṇávaḥ*) ; dispensing gifts like boys (*kumārá-deṣṇāḥ*), hitting back (*punar-háṇáḥ*) the winners (*jáyataḥ*), covered with honey (*mádhvā sámpṛktāḥ*) by the ardour (*barháṇā*) of the gambler (*kitavásya*).

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवतो नितोदिनः नितोदवत*श्च

---

* अङ्कुशवन्तः—नितोदितवन्तः M. M.M.'s MSS. show a divergence of reading here (Vol. IV, p. 12 of Varietas Lectionis). Most of them show नितोदितवतः or नितोदितवन्तः, one reads नितोदतः and two नितोदिवतः. The correct reading appears to be नितोदवतः. Sāyaṇa evidently takes अङ्कुशिनः and नितोदिनः as genitive singulars, objective genitive in connexion with निकृत्वानः, तपनाः and तापयिष्णवः. So he explains अङ्कुशिनः as अङ्कुशवतः (and not अङ्कुशवन्तः) and नितोदिनः as नितोदवतः (indirectly testified to by the readings नितोदतः and नितोदिवतः) or नितोदितवतः. This is why he adds पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य after नितोदवतः and that is also the reason why he uses one च after नितोदवतः and another after सन्तापनशीलाः. नितोद occurs as a noun in *Kātyāyana-Srauta-Sūtra* xvi. 8. 5-6.

If, however, it be thought that S. takes अङ्कुशिनः and नितोदिनः as nom. plurals, then we should retain अङ्कुशवन्तः and read नितोदवन्तः or नितरां व्यथयन्तश्च for नितोदितवतश्च (नितरां व्यथयतः । 'तुद व्यथने' इत्यस्मात्

पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य निकृत्वान: पराजये *निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा। तपना: पराजये कितवस्य सन्तापका: तापयिष्णव: सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य सन्तापनशीलाश्च भवन्ति। किञ्च, जयत: कितवस्य कुमारदेष्णा: धनदानेन धन्यतां लम्भयन्त: कुमाराणां दातारो भवन्ति। अपि च मध्वा मधुना सम्पृक्ता: प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्व-हरणेन कितवस्य पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥७॥

अक्षास:—derivation doubtful. "अक्षा अश्नुवत एतानिति वा, अभ्यश्नुवत एभिरिति वा" (*Nir.* ix. 8). Perhaps the dice owe their names to the spots which are regarded as eyes, 'furnished with eyes' (*akṣ-a*).

अङ्कुशिन:—"अङ्कुशोऽञ्चते:, आकुचितो भवतीति वा" *Nir.* ix. 28. *Cf* Gk. *ógkos* (pronounced *onkos*), Lat. *uncus*, AS. *ongel*, hook; Av. *anku-pəsəmna*, adorning oneself with hooks, bracelets.

नितोदिन:—from तुद् to strike, to push, Lat. *tundere*, *tutudī* push, strike, hammer.

निकृत्वान:—formed with क्वनिप् from नि (down) and कृ (to do). निकृति means deceit. कुसृतिर्निकृति: शाठ्यम्. करोते: 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिप्। S. under x. 144. 3.

तपना:—तप् is transitive in the Vedas. Hence तपना: means burning, *i.e.*, causing pain to the gambler himself, and तापयिष्णव: causing the gambler to pain his family by the loss of his possessions.

कुमारदेष्णा:—whose present is like that of boys, *i.e.*, no sooner given than wanted back (Geldner).† The accent shows that it

---

'बहुलमभीक्ष्ण्ये' इति णिनि:। S. under AV. vii. 95. 3, नितरां निकृष्टं वा व्यथयन्तौ *Ibid.* vii. 100. 3) and after that पुरुषस्य कृते प्रवर्तमानस्य.

* निकृत्वान:, acc. to Sāyaṇa, can be derived either from नि-कृ or from नि-कृत्. So the correct reading here appears to be निकरणशीलाश्छेत्तारो वा. Any way निकर्तनशीला: cannot be the correct reading as it means exactly the same thing as छेत्तार:. S. explains निकर्तवे as निकर्तुम् under RV. viii. 78. 5.

† अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिन:। तांश्चाकृतार्थान् वियुनङ्क्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं यथा॥ BP. x. 39. 19.

is a बहुव्रीहि. देष्ण occurs at the end of three compounds तुविदेष्ण viii. 81. 2, स्वभ्रदेष्ण i. 166. 77 and कुमारदेष्ण in all of which the first member is accented. The word is derived from दा 'to give' with the suffix ष्ण as in कृष्ण, तीक्ष्ण, श्लक्ष्ण, etc. गादाभ्याञ्चेष्णच्। उणादि दशपादी ५।४८). The word became obsolete in class. Skt. It is, however, found preserved in proper names like सुदेष्णा, चारुदेष्ण, etc. It is interesting to note that सुदेष्णा was the wife of king Virāṭa who was a confirmed dice-player.

पुनर्हणः—striking back, *i.e.*, robbing them of all their winnings. Vae victoribus! The antics of the dice are exactly like those of destiny: *cf.* नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम्। कृत्वालोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति॥ *Harṣacarita* vi. 1. In classical Skt. there will be no णत्व nor will क्विप् be available.

मध्वा—Since धु is unaccented, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य does not apply here. Contrast it with *tanvā̂* in st. 5. Classical मधुना, See अर्थः pp. 176, 180. *Cf.* मध्वः v. 62. 7.

संपृक्ताः—past participle of सम्-पृच् 'to mix together'. *Cf.* ii. 35. 6 द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् "Protect the patrons from falling in with malice and injury."

मध्वा संपृक्ताः—*Cf.* मध्वा सम्पृक्ताः सारघेण धेनवः viii. 4. 8.

बर्हणा—inst. sing. fem. of बर्हणा ardour, fervour, from बृह् to be great. 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेराकारः, S. under RV. i. 54. 3. Under iii. 34. 5 S. says: बृहि वृद्धौ। अस्मात् 'युच् बहुलम्' इति कर्तरि युच्। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्। The reading appears to be extremely corrupt here. Under iii. 39. 8 we find बृंह वृद्धौ इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। The word occurs in the list of difficult words in the *Nighaṇṭu* and is explained by Yāska as परिबर्हणा which is explained by Durga as परिवृद्धा परिवृद्धेन वधेन परिहिंसया वा. *Cf.* iii. 34. 5. इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश Indra got into impatience and ardour. Geldner in his Glossary gave 'power, magic power' (Macht, Zaubermacht) as the meaning of बर्हणा. In his translation, however, we generally find 'ardour' 'fervour' (Eifer). बर्हणा is sometimes associated with तुज् which is translated 'impatience'. The meaning 'ardour', suits the context here, the sense being 'the ardour of the

gambler invests even the burning dice with a sweetness to which it is an absolute stranger'. Geldner (Glossary) translated 'by magic power over'. In his translation he says: Or confidence (Zuversicht). Rönnow discusses the meaning of the word in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1937 and concludes that it means "annihilating power". DANDEKAR.

8

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां	त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् ।
देव इव सविता सत्यधर्मा ।	देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते	उग्रस्य । चित् । मन्यवे । न । नमन्ते ।
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥८॥	राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥८॥

Their (*eṣām*) troop (*vrā'taḥ*) of three fifties (*tripañcāśáḥ*) disports itself (*krīḷati*) like God Savitṛ (*deváḥ savitā' iva*) whose ordinances never fail (*satyádharmā*). They bow not (*ná namante*) before the wrath (*manyáve*] of even the fierce (*ugrásya cit*); even the king (*rā'jā cid*) make (*kṛṇoti*) obeisance (*námaḥ it*) to them (*ebhyaḥ*).

एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति । आक्षिकाः* प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः— सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्च, उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति, न वशे वर्तन्ते, तं

* आक्षिकाः—M. आक्षिक is given as an example in the *Kāśikā* and many other works on grammar under तेन दीव्यति खनति जयति जितम् iv. 4. 2. See p. 124 f. n.*

नमयन्तीत्यर्थः । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः नमः इत् नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति नावज्ञां करोतीत्यर्थः ॥८॥

त्रिपञ्चाशः—is generally the ordinal corresponding to त्रयःपञ्चाशत् of the Brāhmaṇas and means 53rd—a sense which is singularly inapplicable in the present context. Here and under AV. xix. 34. 2 S. takes the word to mean 'consisting of fifty-three'. But Lüders' explanation of the word as 'consisting of three-fifties' is now generally accepted. तिस्रः पञ्चाशतः in RV. i. 133. 4 appears to lend some support to this explanation. We may dissolve the compound thus: त्रिरावृत्ता पञ्चाशत् यस्मिन् । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् इति डच् समासान्तः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ।

व्रातः—see under stanza 12.

देव इव सविता—"disposing man's destinies like the god Savitṛ." *Cf.* देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् x. 139. 3. "Savitṛ like a God whose Law is constant, stands in the battle for the spoil like Indra." "It is hard to imagine the repeated pāda in x. 34. 8 as being in primary application in that stanza. But equally x. 139. 3 makes the impression of a chain of four formulaic statements without any real sequence. The pāda seems to me an old formula imported secondarily into each of the stanzas. Prima facie assumption of real priority of x. 139. 3 seems to me illusory." BLOOMFIELD, *Repetitions*, p. 469. A similar expression देवो न यः सविता सत्यमन्मा. 'He who like God Savitṛ whose thoughts are reliable' occurs in RV. i. 73. 2, ix. 97. 48.

सत्यधर्मा—the second member is धर्मन् neuter from धृ 'to hold' and means established law, ordinance. The word became धर्म masc. in class. Skt. but was preserved in its earlier form at the end of बहुव्रीहि compounds. Hence Pāṇini had to frame the rule धर्मादनिच् केवलात् v. 4. 124. The accent on the first member shows there can be no question of अनिच् here. Geldner translates: Their rules are valid or binding like those of God Savitṛ. See also under x. 121. 9.

नम्यवे, एभ्य:—note that both the root नम् and the word नम: are construed with the Dative.

ना—This is the only place in RV. where न has been metrically lengthened. Of course, we can resolve as न आ नमन्ते, but that is unnecessary. In the only other case where नमन्त occurs in RV. there is also metrical lengthening: यस्मै विश: स्वयमेवा नमन्ते iv. 50. 8. Skt. *ná* Av. O. P. *na*, Lat. *ne*, Goth. *ni*; Ved. *nā*, Lat. *nē-*, Goth. *nē*.

9

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-	नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति ।
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।	अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ता:	दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः ।
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥८॥	शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥९॥

They roll (*vartante*) downward (*nīcā'*), they spring (*sphuranti*) upward (*upári*). [Themselves] without hands (*ahastā'saḥ*) they overcome (*sahante*) him that has hands (*hástavantam*). Divine (*divyā'ḥ*) coals (*áṅgārāḥ*) thrown down (*nyûptāḥ*) on the diceboard (*iriṇe*), being cold (*śītā'ḥ sántaḥ*) they burn the heart to ashes (*hṛ'dayam niḥ dahanti*).

अपि चैतेऽक्षा नीचा *नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयाद्भीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासः हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्याः दिवि

* The word नीचीन is Vedic, though प्राचीन, अर्वाचीन, पराचीन, etc. are used in classical Skt. नीचीन, however, is found also under vi. 8. 5 and x. 152. 4. Either the reading is wrong or the commentator's constant study of the Vedas led him to use some Vedic words in class. Skt.

भवा अपकृता* अङ्गाराः अङ्गारसदृशाः अक्षा इरिणे इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयम् कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति पराजयजनितसन्तापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥९॥

नीचा—adv. down, अधोमुखम्; instr. sing. of न्यच् (नि-अच्) downward (with adverbial shifting of accent). S's explanation of नीचा under AV. i. 21. 2 is interesting; नीचैःशब्दात् उत्तरस्य सुपः 'सुपां सुलुग्' इत्यादिना डादेशः, डित्करणसामर्थ्यात् टिलोपः ! ! !

वर्तन्ते—revolve, roll. *Cf.* Latin *verto* I turn (*cf.* *vertigo*). न वर्तते चक्रम् *Mbh.* iii. 2. 123.

उपरि—Adv. above. Av. *upairi*, O. Persian *upairy*, Gk. *h-úper*, Lat. *s-uper* [probably for *(*e*)*ks-uper*], O. H. Germ. *ubir*, Goth. *ufar*, O. Eng. *ofer*, Eng. *over*.

स्फुरन्ति—स्फुरति and स्फुलति are read in the *Nighaṇṭu* in the list of roots meaning 'to kill'. In the Dhātupāṭha we find स्फुर स्फुल सञ्चलने 'to make a quick or jerky motion'. When transitive as in यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ii. 12. 12) it means to spurn, when intransitive, as here, it means to spring, to flash. Av. *sparaiti*, treads,

---

* M. reads अपकृता here and his MSS. show अपकृताः and the variant अपा चताः. प and व are often confused in MSS. ा is the broken down remnant of ि and the विसर्ग at the end clearly shows that the next word cannot be अङ्गाराः but can very well be शीताः. As S. does not explain न्युप्ताः here, it is just possible that न्युप्ताः is paraphrased by this word which is misplaced in MSS. Such misplacements are not rare in MSS. In Rāghavabhaṭṭa's commentary on the *Śākuntala* (N. S. Press, 9th ed.) for instance, we find वाच्यात् प्रतीयमानोऽस्वदिहान् [°दिदां] स्वदतेऽधिकम्। रूपकादितरः कप्रकाराः [रूपकादिरतः] on p. 44 and the remaining portion स्रेहान् [श्रेयान्] अलङ्कारेषु नोपमा comes after 11 lines on the next page! Under x. 27. 17 न्युप्ताः is explained as निक्षिप्ताः and under stanza 5 of this hymn as अवक्षिप्ताः. Should we not, therefore, read अर्वाचप्ता for अपकृता and place it after न्युप्ताः ?

pushes, Modern Pers. *sipardan*, to tread, Lat. *spernere* to repulse, Gk. *spairein* to palpitate, *cf.* Gk. *sphurón* ankle.

अहस्तास:—Contrary to the general rule नञ्-तत्पुरुष's generally accent the first member and नञ्-बहुव्रीहि's the second. (तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या: ।६।२।२ नञ् सुभ्याम् ।६।२।१७२।) Skt. *hásta*, Av. *zasta*, O. Pers. *dasta*.

हस्तवन्तम्—Av. *zastavantəm*. *Cf.* RV. i. 164. 4 अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति.

सहन्ते—In the Vedas सह means positively to overcome, then it came to be used in the neutral sense of 'to hold out against' and lastly the sense deteriorated still further and the root came to mean 'to endure patiently'. Even in Pāṇini's time the older sense prevailed to a certain extent as is clear from his rule ऋषि: प्रसहने. Av. *haz-* to make oneself master of, to bring into one's possession, to win; Gk. *ékhō* (from **hekhō* by dissimilation) I have or hold, *é-s(e)kh-on*, Skt. *á-sah-an*. "सहिरभिभवार्थ।" "केचित्तु 'षह मर्षणेऽभिभवे छन्दसि' इति पठन्ति।" हरदत्त:।

दिव्या:—note the contrast. They are born in heaven (दिवि भवा:) and they are planted in इरिण, *i.e.*, under the earth. It is just possible that the reference here is to अङ्गारवर्ष.

अङ्गारा:—Modern Pers. *angišt*. *Cf.* ŚB. v. 3. 1. 10 अधिदेवनं (gaming place) वा अग्नि:। तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षा:। ŚB. v. 4. 4. 23 एष वा अग्नि: पृथुर्यदधिदेवनम्। तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षा:।

इरिणे—इरिणं निस्तृणमूषरस्थानम्। Com. on ŚB. vii. 2. 1.

शीता:—past part. of श्या 'to coagulate' used in a more general sense. *Cf.* रुष्ट rough (V. G. S., p. 256, bottom). The finite forms of the root do not occur in RV. but are met with in the Brāhmaṇas.

निर्दहन्ति—is a much stronger expression than दहन्ति which itself is much more emphatic than तपन्ति. *Cf.* *Śak.* III. 15 तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव. नि: means 'out'; *cf.* निर्वाण lit. 'blowing out'. Bhartṛhari has कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुताप.

This stanza (*b* and *d* अहस्तास:—हस्तवन्तम्, शीता:—निर्दहन्ति) is an excellent instance of the figure विरोधाभास. In *a* (नीचा—उपरि and दिव्या:—इरिणे) there is विरोध acc. to Daṇḍin. In दिव्या अङ्गारा:, etc. there is अप्रस्तुतप्रशंसा also.

10

जाया तप्यते कितवस्य हीना
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥

जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना ।
माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः ।
अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥१०॥

Deserted (*hīnā'*) the wife (*jāyā'*) of the gambler (*kitavásya*) is consumed with grief (*tapyate*), [as also] the mother (*mātā'*) of the son (*putrásya*) wandering (*cáratah*) who knows where (*kvá svid*). In debt (*ṛṇāvā'*), fearing (*bibhyad*), seeking (*icchámānaḥ*) wealth (*dhánam*), he approaches (*úpa eti*) the house (*ástam*) of other people (*anyéṣām*) at night (*náktam*).

क्व स्वित् क्वापि चरतः निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसन्तापेन सन्तप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य सम्बन्धात् हीना तप्यते पुत्रशोकेन सन्तप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितवः सवतो बिभ्यत् धनम् स्तेयजनितम् इच्छमानः कामयमानः अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम्। 'अस्तं पस्त्यम्' [निघ° ३।४] इति गृहनामसु पाठात्। नक्तम् रात्रौ उपैति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥१०॥

तप्यते—कर्मकर्तृवाच्य. Skt. *tápati*, Av. *tāpaiti* ; Skt. *tāpayati*, Av. *tāpayeiti*. Mod. Persian *tāftan* to burn, to warm, to illumine.

हीना—past pass. part. of हा to leave. Thus हीन primarily means forsaken, and as people in general are inclined to think uncharitably of those who are weak and forsaken, it came to mean in later Sanskrit and many vernaculars vicious, low (*cf.* Eng. *abandoned*). हीन is construed here acc. to मध्यमणिन्याय with both जाया and माता. In *a* and *b* the figure of speech is काव्यलिङ्ग.

स्वित्—is an emphasising particle generally used with interrogative pronouns. Here क स्वित् are the exact words of the mother (GELDNER) or in this particular instance स्विद् converts the interrogative into the indefinite (MACDONELL, V. G. S., p. 251)—'who knows where'.

स्विद् appears to be a compound particle composed of सु and इद् (even as कुविद् appears to be compounded of कु and इद्) and since इद् is an emphasising particle स्विद् also is an emphasising particle. इद्, however, is accented but स्विद् is an enclitic. स्विद् is very generally used after an interrogative pronoun or adverb, and consequently it came to be regarded as a particle of interrogation and sometimes used without such interrogative pronouns or adverbs. In classical Sanskrit it is preserved in आहोस्वित् and in the rare form उतस्वित्. Bhāravi, however, is very fond of the particle and often uses it without any interrogative pronoun: दनुज: स्विदयं चपाचरो वा *Kirāt*. xiii. 7, तिरोहिता: स्वित् प्रहरन्ति देवता: *Ibid*. xiv. 61, etc., etc.

In our passage स्विद् occurs after क but the sense is plainly indefinite and not interrogative. Delbrück (*Alt-indische Syntax*, 496) thinks क स्विद् here means 'who knows where?' and his explanation has been generally accepted. Speyer (*Vedische und Sanskrit Syntax*, 42) points out that क alone without चित्, चन, अपि

is in some rare cases used even in RV. as an indefinite pronoun. Thus our क्व means somewhere. Geldner thinks that the words क्व स्वित् ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति are the words of the mother in the direct narration without the usual इति at the end.

ऋणावा—formed from ऋण with the possessive suffix *-van*. Final अ, इ and उ are often lengthened in the Saṁhitā before व. "छन्दसीवनिपौ" [५।२।१०९।२] इति वनिप्, 'अन्येषामपि दृश्यते' [६।३।१३७] इति संहितायां दीर्घत्वम्। व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। In vi. 12. 5 the debtor is compared to a thief: ऋणो न तायुः. In the *Mṛcchakaṭika* where ऋण is regarded as the sixth महापातक we find: शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता. Class. ऋणवान्.

बिभ्यत्—occurs only twice in RV. and both times in the 10th Maṇḍala. The more usual word in RV. is भयमान. He is in perpetual dread of his creditors.

इच्छमानः—The root इष् like काङ्क्ष् is उभयपदिन् in the Vedas. धनमिच्छमानः occurs also in AV. iii. 15. 5. Skt. *icchati*, Av. *isaiti*.

अस्तम्—(Av. *astəm*, *cf.* Gk. *nostos*)—is read in the *Nighaṇṭu* among the 22 synonyms of गृह. गृहा वा अस्तम् SB. ii. 5. 2. 29. जायेदस्तम् RV. iii. 53. 4 the wife alone is the home (*cf.* Manu iv. 72 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते). क्त is added in the अधिकरणवाच्य acc. to क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः iii. 4. 76. But this would not explain the accent. Hence we have to resort to Uṇādi तन् (p. 106). अस्तम् इ or अस्तं गम् originally meant 'to go home'. These were often used in reference to the sun giving rise to the idea for the first time in the epics of the Asta mountain in the west behind which the sun set, which in its turn gave rise to the idea of a corresponding उदय mountain in the east on which the sun rose. See under x. 14. 8.

नक्तम्—The consonantal stem *nakt* (I. E. **noqt*, Eng. *night*, Germ. *Nacht*) is found in Gk. *nukt-*, Lat. *nox* (for **noct-s*) and Skt. नक्षत्र (from **nakt-kṣatra*). The instr. pl. is नक्तभिः after the analogy of अहभिः.

The second half may be regarded as an instance of रशना-काव्यलिङ्ग. Because he was in debt he was afraid, because he

was afraid, he wanted money to pay off his debts of honour and dispel his fears, because he wished to have money he went to the house of another to beg or to steal.

11

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं तता-	स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप ।
पान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।	अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम्
पूर्वाह्ने अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-	पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् ।
न्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥	सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥११॥

It grieves (*tatāpa*) the gambler (*kitavám*) to see (*dṛṣṭvā'ya*) a woman (*striyam*), the wife (*jāyā'm*) of others (*anyéṣām*) and (*ca*) their well-ordered (*súkṛtam*) home (*yónim*). Since (*hí*) he yokes (*yuyujé*) the brown (*babhrū'n*) steeds (*áśvān*) in the morning (*pūrvāhṇé*), he (*sáḥ*) sinks down (*papāda*) near the fire (*agnéḥ ánte*), a beggar (*vṛṣaláḥ*).

कितवम् कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषाम् स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायाम् जायाभूताम् स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतम् सुष्ठु कृतं सुसंस्कृतं योनिम् गृहञ्च दृष्ट्वाय दृष्ट्वा *मम जाया दुःखिता गृहञ्चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलः वृषलकर्मा स कितवो रात्रौ अग्नेः अन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते ॥११॥

When the gambler who had staked everything and lost everything came to the house of other people he realised as never before what he had lost through his own folly. He had

---

* मज्जाया—M. But then मम can hardly be connected with गृहम्.

yoked his steeds (begun throwing the brown dice) in the early morning and now 'remote, unfriended, melancholy, slow' he reaches his destination after nightfall, a physical and moral wreck. Thus this stanza is a continuation and elucidation of the previous stanza.

स्त्रियम्—this is the only form of the acc. sing. in the Vedas. स्त्रीम् and स्त्रीः (besides स्त्रियम् and स्त्रियः) are found in classical Skt. only. वाम्शसोः पा° ६।४।८०.

दृष्ट्वाय—In RV. gerunds are formed from eight roots with the suffix त्वाय. Acc. to some it is the metrical substitute of the fem. inst. sing. of stems in त्व, while others hold that it is the locative sing. (त्वे) + आ, still others are of opinion that we have a double suffix here त्वा and यः (V. G. S., pp. 188, 189).

कितवम्—object of तताप which is used impersonally. Other instances of the impersonal use of तप् are: यदि दीक्षितस्योपतपेत् SB. xii. 3. 5. 2 and आहिताग्निं चेदुपतपेत् *Āśvalāyana Gr. Sūtra* iv. 1. स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवस्तताप would have been unimpeachable, but तपति is a transitive verb in RV. and would not lend itself to such a construction. *Cf.* जाया तप्यते कितवस्य हीना in the previous stanza. Expressions like तपति न सा किशलयशयनेन (गीतगोविन्द ७।२१) are not found in the Vedas.

जायाम्—(as well as स्त्रियम्) जातौ एकवचनम्; so the plural in अन्येषाम् along with the sing. in जायाम् need not cause any misgiving (विरुद्ध-मतिकारिता). Derived from जा (जन्) to be born; Skt. *jāyate*, Mod. Pers. *zāyad*, Av. *zayeite*.

सुकृतम्—well-arranged, *cf.* निष्कृतम् above.

योनिम्—in the *Nighaṇṭu* योनि is a synonym of गृह (home). It is derived from यु to hold and means 'abode'. योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति। स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम्। क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः। योनिष्ट इन्द्र निषदेऽकारि [ऋ० सं० १।१०४।१] इति। शा० भा० on ब्र° सू° १।४।२७.

युयुजे—accented because of हि. हि च। पा° ८।१।३४.

बभ्रु—Skt. *babhrúḥ* ruddy brown, brown, Av. *bawrō*, *bawriš* beaver, Lat. *fiber*, *fibrī* beaver. 'The Aryan base **bhru-* meant brown; the word **bhe-bhru* [Skt. *babhru*] is simply a reduplication of this'. Here, of course, the brown horses are the brown dice. बभ्रु as a noun later meant 'a large ichneumon' because of its brown colour, *cf.* बभ्रुवाहन.

पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्—the figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा. *Cf. Sak.* III. चक्कवाअवहुए, आमन्तेहि सहअरं उवट्ठिदा रअणी।

अग्नेरन्ते—'near the fire-place in the central hall' appears to be antithetical to पूर्वाह्णे and पपाद to अश्वान् युयुजे. So अग्नेरन्ते also means 'when the lights are extinguished' and पपाद also means 'walked on foot'.

वृषल:—ल is a diminutive suffix here, so वृषल means a manikin, a little man, a beggar.

पपाद—3 sing perfect of पद् to step, to tread, to sink down. This is the only form of the perfect in RV., the Ātm. form पेदे appears first in the Brāhmaṇas. On the other hand in the pr. ind. पद्यते is Vedic and पद्यति occurs first in the Brāhmaṇas.

12

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य	यः । वः । सेनाऽनीः । महतः । गणस्य ।
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।	राजा । व्रातस्य । प्रथमः । बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि	तस्मै । कृणोमि । न । धना । रुणध्मि ।
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ।१२॥	दश । अहम् । प्राचीः तत् । ऋतम् वदामि ॥

He who (*yáḥ*) as the general (*senānī'ḥ*) of your (*vaḥ*) great (*mahatáḥ*) band (*gaṇásya*) has become (*bābhū'va*) the first (*prathamáḥ*) king (*rā'jā*) of your host (*vrā'tasya*)—to him (*tásmai*)

I (*ahám*) put (*kṛṇomi*) my ten (*dáśa*) [fingers] forward (*prā'cīḥ*, I am not withholding (*ná ruṇadhmi*) wealth (*dhánā*)—that (*tát*) is the truth (*ṛtám*) I say (*vadāmi*).

हे अक्षाः, वः युष्माकं महतो गणस्य सङ्घस्य यः अक्षः सेनानीः नेता बभूव भवति। व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेदः। राजा ईश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव। तस्मै अक्षाय कृणोमि अहम् अञ्जलिं करोमि। अतःपरं धना धनानि अक्षार्थम् अहं न रुणध्मि न *सम्पादयामीत्यर्थः। एतदेव दर्शयति। अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि। तत् एतदहम् ऋतम् सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥१२॥

व्रातस्य—Both व्रात and गण mean troops, hosts. In RV. v. 53. 11 शर्ध, व्रात and गण are mentioned :

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः।
अनु क्रामेम धीतिभिः ॥

In iii. 26. 6 शर्ध is absent :

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे।

Here Sāyaṇa explains व्रातंव्रातम् as प्रतिसमूहम् and गणंगणम् as महति समूहे. In the Śatarudriya section of the Yajurveda both व्रातपति and गणपति are epithets of Rudra (तै° सं° ४।५।४।१, वा° सं° १६।२५).

तस्मै कृणोमि दशाहं प्राचीः—*Cf.* AV. v. 28. 11 तस्मै नमो दश प्राचीः कृणोमि "to him I pay homage, my ten extended fingers," AV. xi. 2. 23, तस्मै नमो दशभिः शक्वरीभिः "to him be homage with the ten clever ones (the fingers)." VS. xvi. 64 "तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु" (='प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम्').

तदृतं वदामि—*Cf.* श्रद्धिवं ते वदामि x. 125. 4, अमोऽसि प्राण तदृतं ब्रवीमि A. G. V., p. 83.

---

* The correct reading would appear to be सञ्चादयामि. Under AV. vii. 52. 7 यो देवकामो न धनं रुणद्धि S. says: द्यूतलब्धं धनं न व्यय स्थापयति किन्तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते. Under RV. i. 102. 10 त्वं जिगेथ न धना रुरोधिथ S. says: नावरुणत्सि, स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः।

13

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व	अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व ।
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।	वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया	तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया ।
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥	तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥

Never (*mā'*) play (*dīvyaḥ*) with dice (*akṣáiḥ*), cultivate tillage (*kṛṣim it kṛṣasva*); in thy property (*vitté*) rejoice (*ramasva*) thinking much of it (*bahú mányamānaḥ*). In that (*tátra*), O gamester (*kitava*), are thy cows (*gā'vaḥ*), in that (*tátra*) thy wife (*jāyā'*)—this (*tát*) Savitṛ here (*Savitā' ayám*), the noble (*aryáḥ*), tells (*ví caṣṭe*) me (*me*).

हे कितव, बहु मन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वन् त्वम् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु। कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु। वित्ते कृष्या सम्पादिते धने रमस्व रतिं* कुरु। तत्र कृषौ गावो भवन्ति, तत्र जाया भवति। तत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकः अयम् दृष्टिगोचरः अर्यः ईश्वरो वि चष्टे विविधमाख्यातवान्† ॥१३॥

दुर्गभाष्यम्। अक्षैः मा दीव्यः इत्यक्षदेवनप्रतिषेधः। तत्र हि बहवोऽनर्थाः सन्ति। कृषिम् इत् कृषस्व इति कृषिविधानम्। तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति। वित्ते रमस्व स्वल्प एवोपार्जिते बहु एतदेवेति मन्यमानः[1]।

---

* मतिं—M.

† S. appears to have missed मे, since M. drops it in both editions.

[1] न किञ्चित् परवित्तेन द्यूतोपार्जितेन। Sk.-M.

मा वित्तलोभेन दीव्यः,[1] निजमपि वित्तं हारयिष्यसि। कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व। हे कितव तत्र तस्यां कृषौ गावः सन्ति, तत्र तस्यां च जाया[2]। तत् पुनरेतत् मे मम[3] सविता देवः अर्यः ईश्वरः। वि श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविधम् अनेकप्रकारम् आचष्टे। उभे अपि हीमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव। अत इदम् उक्तम्—सवितैवैतन्मम विचष्टे इति।

The gambler has become "a sadder and a wiser man". At last the lure of dice leaves him cold. He has apparently prayed fervently to Savitṛ and received inspiration from him. He now takes the world into his confidence and reveals the admonition of the deity. However deeply the gambling instinct may be rooted in man, he must eradicate it and take to the tillage of the soil—the only honest piece of work that brings huge profits. Millenniums afterwards Bālakavi, somewhat similarly disillusioned, wrote in his *Mahiṣaśataka*:

> अचैर्मेति ननु स्मृतिः श्रुतिपथं प्रायः प्रविष्टा न किं
> सौख्यं वा हलजीविनामनुपमं भातनं किं पश्यसि।
> किं वच्मि तदपि च्छितीश्वरबहिर्द्वारप्रकोष्ठस्थली-
> दीर्घावस्थितिरीरवाय कुरुते हा हन्त दीर्घस्पृहाम्॥

Cf. Mṛcchakaṭika, Act II:

भो द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्।

> न गणयति पराभवं कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम्।
> नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन॥
> द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्रं द्यूतेनैव।
> दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव॥
> त्रेताहृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः।
> नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि॥

---

[1] दीव्यः is Vedic. देवीः appears to be the correct reading.

[2] कृषिं कुर्वतो गावो भार्या च भवतीत्यर्थः। तथा च वसिष्ठः लाङ्गलं पवीरवत् इति मन्त्रं व्याकरोत् तदुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीम् [वा° सं° १२।७१] इत्यादिना। Sk.-M.

[3] मे मह्यं विचष्टे विविधमाचष्टे—Sk.-M.

अक्षैः—In the later language the Instr. of दिव् is optionally put in the Acc. We find the same phenomenon in English in the case of 'to play'.

दीव्यः—2. sing. injunctive of दिव् 'to play'. The corresponding present imperative is दीव्य. *Cf.* मा गृधः कस्य स्विद् धनम्, Ī. U. 1.

अक्षैर्मा दीव्यः—the best throw with the dice, says an old English proverb, is to throw them away.

कृषिम्—Cognate Acc.

इत्—See p. 40.

कृषस्व—This is probably the only Ātm. form of the root in RV. and appears to be due to the influence of रमस्व which is already in the mind of the speaker.

कृषिमित् कृषस्व—Hence like आयुर्घृतम् we have the proverb लाङ्गलं जीवनम्.

तत्र गावः कितव तत्र जाया—Honest work will enable him to acquire wealth and thereby to regain his lost cattle and his wife.

विचष्टे—reveals; see p. 95. *Cf.* अयं मे देवः सविता तदाह RV. x. 27. 18. In the Pada-text the उपसर्ग and the verb are regarded as two independent words except when the verb is accented in which case the upasarga loses its accent: उपसर्गपूर्वमाख्यातमनुदात्तं विगृह्यते। उदात्तं यत् समस्यत उपसर्गो निहन्यते ॥

14

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो	मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः ।
मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।	मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति-	नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः ।
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥	अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥१४॥

Make (*kṛṇudhvam*) friendship (*mitrám*), please (*khálu*); be gracious (*mṛḷáta*) to us (*naḥ*); do not daringly (*dhṛṣṇú*) bewitch

(*abhi carata*) us (*naḥ*) with your enchantment (*ghoréṇa*). Let your wrath (*manyúḥ*) and hostility (*árātiḥ*) be at rest (*niviśa-tām*). Let another (*anyáḥ*) now (*nú*) be (*astu*) in the toils (*prásitau*) of the brown ones (*babhrūṇā'm*).

हे अक्षाः, यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत। खल्विति पूरणः। नः अस्मान् मृळत सुखयत च। नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना। तृतीयार्थे प्रथमा। घोरेण असह्येन* मा अभिचरत मा गच्छत। किञ्च, वः युष्माकं मन्युः क्रोधः अरातिः अस्माकं शत्रुः† निविशताम् अस्मच्छत्रुषु तिष्ठतु। अन्यः अस्माकं शत्रुः कश्चित् बभ्रूणाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने‡ नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु ॥१४॥

Taught by what appeared to him centuries of bitter experience the gambler has at last succeeded in shaking off the shackles of the seductive dice, but the lessons of experience are not always lasting, human nature is notoriously fickle, God's grace is often fleeting, temptations attack us with renewed vigour after lying inactive for a time and man is more apt to make good resolutions than to keep them for long, so it would not do to fall foul of the all-powerful dice. Therefore, the gambler, in this farewell stanza, solicits their friendship and goodwill for ever and for ever, requests them earnestly to withdraw their wrath and prays to them fervently to keep away their enchantment from him and to transfer it to some one, more worthy of their toils.

---

* Some noun like क्रौर्येण seems to have dropped here. घोरम् is explained as क्रूरं कर्म under AV. vi. 149. 3. Mah. has व्यसनेन which appears to be the correct reading. घोरेण अभिचारेण. G.

† Should we read "शत्रुम्। द्वितीयार्थे प्रथमा। जातावेकवचनम्।" here or drop अस्माकं शत्रुः and read सुपः सुः after तिष्ठतु ?

‡ प्रबन्धने is not much used in class. Skt. in the sense of प्रकर्षेण बन्धने. प्रबलबन्धने is found under v. 87. 6 and प्रकर्षेण बन्धने under vii. 46. 4. Probably प्रबलबन्धने is the correct reading here also. Bombay adopts दृढबन्धने which appears to be conjectural.

मित्रम्—*n.* friendship (*m.* friend*). See p. 191. In class. Skt. मित्र is not used in the sense of 'friendship' and is neut. in the sense of 'friend'. The masc., however, is sometimes met with in didactic literature; *e.g.*, परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्। वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ Ved. मित्रं कृणुध्वम्=class. मैत्रीं कुरुध्वम्.

मित्रं कृणुध्वम्—This solicitude for friendship with the demon of dice may appear revolting at first sight, but no one can afford to antagonise the powers of evil. "It was said that at Benares, the very place at which the acts set forth in the first article of impeachment had been committed, the natives had erected a temple to Hastings; and this story excited a strong sensation in England. Burke said he saw no reason for astonishment in the incident which had been represented as so striking. He knew something of the mythology of the Brahmins. He knew that as they worshipped some gods from love, so they worshipped others from fear. He knew that they erected shrines, not only to the benignant deities of light and plenty, but also to the malignant ones that preside over small-pox and murder; nor did he at all dispute the claim of Mr. Hastings to be admitted into such a Pantheon." Macaulay's *Essay on Warren Hastings*.

खलु—occurs only here in RV. and does not occur at all in AV. It appears to have been used here in the sense of अनुनय as in न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् *Śak*, I. मित्रं कृणुध्वं खलु may be rendered मैत्रीं कर्त्तुमर्हथ in class. Skt.

मृळता—2. pl. imperative present of मृड् 'to be gracious' with metrical lengthening. Class. प्रसीदत, सम्भावयत, etc. मृळतिर्दानकर्मा पूजाकर्मा वा *Nir*. x. 15, मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा *Nir*. x. 16. The root is read in the Dhātupāṭha as मृड सुखने. Accented as standing in the begining of a sentence.

घोरेण—See p. 179. अभिचारेण is understood after घोरेण. G.

चरत अभि—The preposition here follows the verb. *Cf.* दधत: आ in st. 6. [उपसर्गाः क्रियायोगे।] छन्दसि परेऽपि। व्यवहिताश्च॥ P. 1. 4. 59-61.

---

* देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतः i. 94. 13, etc.

The next line नि वो नु मन्युर्विशताम् furnishes an instance of व्यवहितप्रयोग. अभि ...चर् means to go against, to act wrongly towards, then to charm, enchant, bewitch ; *cf*. अभिचार.

चरत is better regarded as an injunctive. An instance of the Imp. with मा is मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः viii. 103. 12. 'In negative sentences the injunctive is the only mood (with the exception of the single optative form भुजेम) with which the prohibitive particle मा can be used." V.G.S., p. 351. The Gāthic Avesta follows the Vedic, but in the younger Avesta मा is used with all moods. In Homeric Greek *mē* is used with the present imperative, the aorist subjunctive, etc.

नि...विशताम्—from नि down and विश् to enter—come home, settle down to rest. The verb is to be construed with each subject separately. Or since two singular subjects मन्यु and अराति are equivalent in sense to one single idea, the verb is in the singular ; *cf*. तोकं च तस्य तनयं च वर्धते. In Latin also we find *tempus necessitasque postulat* 'time and necessity demands.' Ved. निविशताम्, class. निवर्तताम्, विश्रमाथं स्वपितु.

मन्युः—मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा *Nir*. x. 29. मन्यु from मन् 'to think' means mood, *i.e.*, temper of mind, then like Eng. *mood* it came to mean wrath, then the meaning developed in another direction and it meant grief.

अरातिः *f*.—is a Karmadhāraya from its accent and means lit. non-giving, then niggardliness, then hostility. अरातिरदानं शत्रुत्वम् S. under RV. ii. 7. 2. The accent is fully discussed under i. 29. 4 : अरातयः। रा दाने। 'मन्त्रे वृषेष° इत्यादिना भावे क्तिन्। न विद्यते रातिः एषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नञ्सुभ्याम् इति तु 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न भवति। यद्वा 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्त्तरि क्तिच्। नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

अन्यो बभ्रूणाम्, etc—The idea is—the dice would not let him free unless some substitute was found to take his place.[1] *Cf*. ii. 33. 11

---

[1] *Cf*. the story of the bearers of the सिद्धवर्ति s in the fifth section of the *Pañcatantra*.

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्। मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ Praise him, the famous, that sits on the seat of the car, the young, the fierce, that slays like a dread beast. O Rudra, being praised, be gracious to the singer: *let thy missiles [spare us] and smite down another than us.* AV. vi. 20. 1: अग्नेरिवास्य दहत एति शुष्मिण उतेव मत्तो विलपन्नपायति। अन्यमस्मदिच्छतु कश्चिदव्रतस्तपुर्वधाय नमो अस्तु तक्मने ॥ "Of him as of burning fire goeth the vehemence (?); likewise, as it were, shall he crying out go away from me; *some other one than us let the ill-behaved one seek*; homage be to the heat-weaponed fever."

प्रसितौ—प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा। *Nir.*, 6. 12. प्रसितिर्जालं येन मत्स्या बध्यन्ते। Haradatta. तादौ च निति कृत्यतौ ६।२।५० इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्।

न्वस्तु—स्वरित acc. to उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४.

HIRAṆYAGARBHA

Introductory Note

This is one of the great monotheistic* hymns in the Ṛgveda. In grandness of conception and nobility of diction this hymn stands far above the level of the vast majority of hymns in RV. There are several facts, however, which testify to its comparatively late origin. In the first place, it appears to be modelled on the सजनीय hymn ii. 12. Each stanza of that hymn except the last ends with the refrain स जनास इन्द्रः and each stanza

---

* The monotheistic conception underlying this hymn appears more prominently in x. 82 and 83 both addressed to Viśvakarman. See also p. 5.

of this hymn except the last ends with the refrain कस्मै देवाय हविषा विधेम. In the सजनीय hymn the glorious deeds of Indra who is greater than all other gods are described, in this hymn the glories of Hiraṇyagarbha who is greater than Indra and all other gods are described. The metre is Triṣṭubh in both and the diction also shows certain points of agreement.

ii. 12. 1 यो जात एव प्रथमो मनस्वान्—x. 121. 1 भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
ii. 12. 7 यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावः—x. 121. 4 यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
ii. 12. 2 यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत्—x. 121. 5 येन...पृथिवी च दृळ्हा
ii. 12. 14 यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः—x. 121. 2 यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः
ii. 12. 8 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते—x. 121. 6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
ii. 12. 2 यो अन्तरिक्षं विममे वरीयः—x. 121. 5 यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

It has been said that क्रन्दसी is not originally used in the sense attributed to it here, though रोदसी in ii. 12 is quite all right.

Moreover, हिरण्यगर्भ, हिमवत् and आत्मदा in the sense of giving life occur only here in RV. "*Sám avartata* is found only in the last Maṇḍala, x. 90. 14; 129. 4. *Bhūta* also, in the sense of 'what is', occurs in the tenth Maṇḍala only. It is used three times (x. 55. 2; 58, 12; 90. 2) as opposed to *bhávya*, *i.e.*, what is and what will be; and once more in the sense of all that is (x. 85. 17). *Praśiṣ* is restricted to Maṇḍalas I (i. 145. 1), IX (ix. 66. 6; 86. 32) and our passage...The repetition of the relative pronoun in verses 2 and 4 is unusual. In the tenth verse the compound *yát-kāmaḥ* is modern, and the insertion of *etā'ni* between *tvát* and *anyáḥ* is at all events exceptional.

"But when we say that a certain hymn is modern, we must carefully consider what we mean. Our hymn, for instance, must have existed not only previous to the Brāhmaṇa period, for many Brāhmaṇas presuppose it, but previous to the Mantra period also. It is true that no verse of it occurs in the Sāma-

Veda, but in the Sāma-Veda-Brāhmaṇa ix. 9. 12 verse 1 at least is mentioned. Most of its verses, however, occur in the Vājasaneyi-Saṁhitā, in the Taittirīya-Saṁhitā, and in the Atharva-Veda-Saṁhitā, nay, the last verse, to my mind the most suspicious of all, occurs most frequently in the other Saṁhitās and Brāhmaṇas.

"We are justified, therefore, in looking upon the verses, composing this hymn, as existing before the final arrangement of the four Saṁhitās, and if we persist in calling a hymn, dating from that period, a modern hymn, we must make it quite clear that, according to the present state of our knowledge, such a hymn cannot well be more modern than 1000 B.C." MAX MÜLLER in *Vedic Hymns*, Part I, pp. 4, 5, 6.

The golden germ is the sun acc. to some, fire acc. to others. "The sun is once glorified under the name of the 'golden embryo' as the great power of the universe, from which all other powers and existences, divine and earthly, are derived, a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahmā, the creator of the universe." (Wallis). "It is he who measures out space in the air and shines where the sun rises." (x. 121. 5. 6). See also Lommel in the *Melanges de Linguistique*, pp. 214-20.

Many scholars have dealt at length with the doubt expressed in this noble hymn.[1] We are, however, unable to detect the

---

[1] "With deep longing the poet seeks and searches after that God who, being the beginning of the world and the first germ and the shaper of all life, reveals himself all over in nature. He sees the divinity in its manifestation, now here, now there, now elsewhere, and again and again he always asks, doubting, seeking and longing, Who is this God to whom we present our offering?" Schroeder, *Indiens Literatur und Cultur*, p. 80. (Peterson, *Hymns from the Rigveda*, I, 282).

faintest trace of doubt in it. The poet's firm conviction is expressed in every sentence and every clause of this magnificent poem as in its probable original—the सजनीय hymn. Any one with the slightest knowledge of Sanskrit cannot fail to see that the refrain is merely a rhetorical question and that कस्मै stands for an emphatic तस्मै and that the entire hymn from the beginning to the end is in honour of Hiraṇyagarbha. Uvaṭa and Mahīdhara practically say the same thing when they explain: तं विहाय कस्मै हविर्दद्मः ?[1]

"This is the only occurrence of the name in the RV., but it is mentioned several times in the AV. and the literature of the Brāhmaṇa period. Hiraṇyagarbha is also alluded to in a passage of the AV. (4. 2. 8) where it is stated that the waters produced an embryo, which as it was being born, was enveloped in a golden covering. In the TS. (5. 5. 1. 2) Hiraṇyagarbha is expressly identified with Prajāpati. In the later literature he is chiefly a designation of the personal Brahmā." *Vedic Mythology*, p. 119. Kirste suggests that the golden embryo is the yolk of the mundane egg—a suggestion accepted and elaborated by Lommel.

A recent Bengali writer offers a defence of the philosophic doubt (?) expressed in the hymn: "It is not the doubt which paralyses all enquiry at the start; but is, strictly speaking, a methodological doubt, which, as the indispensable prelude to all inquiry, has everywhere proved so fruitful in the service of a philosophic construction."

[1] "The hymn is a *brahmodya* every stanza of which states evident qualities of Prajāpati, and then asks 'who is the god characterised by these qualities?' In the last stanza the answer is given: Prajāpati. But *there is nothing sceptical and nothing inquisitive in all this.*" BLOOMFIELD and JAOS, xv. 184.

Hymn No. 10

HIRAṆYAGARBHA

x. 121

हिरण्यगर्भ ऋषिः। त्रिष्टुप् छन्दः। प्रजापतिर्देवता।

म० १० सू० १२१

1

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे	हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।	भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां	सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम्
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१॥

Hiraṇyagarbha (*Hiraṇyagarbháḥ*) arose (*sám avartata*) in the beginning (*ágre*); born (*jātáḥ*) he was (*āsīt*) one (*ékaḥ*) lord (*pátiḥ*) of the existent (*bhūtásya*). He (*sáḥ*) supports (*dādhāra*) the earth (*pṛthivī'm*) and (*utá*) this (*imā'm*) heaven (*dyā'm*). To what god (*kásmai devā'ya*) shall we offer worship (*vidhema*) with oblation (*haviṣā*)?

'हिरण्यगर्भ' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं* त्रैष्टुभम्। क-शब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति[1]। गतः सूक्तविनियोगः[2]। प्राजापत्यस्य

---

* हिरण्यगर्भस्य—Peterson.

[1] हिरण्यगर्भो नाम प्राजापत्यः प्रजापतिपुत्रः। कायम् कदैवत्यम्। Ṣaḍguruśiṣya, who holds that क is different from प्रजापति. But *cf.* कायमङ्गुलिमूले [मनु २।५९]. Again प्राजापत्यविवाह is termed कायविवाह in Manu. *Cf.* also VS. xx. 4 कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा and xxii. 20 काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा.

[2] See p. 259, f. n. 2.

पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः[1]। सूत्रितञ्च —'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' [आ° ३।८।१] इति। वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो 'हिरण्यगर्भ' इत्येषा याज्या[2]। सूत्रितञ्च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' [आ° २।१७।१५] इति॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः। तथा च तैत्तिरीयकम्—'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय[3]' [तै° सं° ५।५।१।२] इति। यद्वा[4] हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद् यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा[5] हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात्[*] समजायत। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां

---

[1] प्रजापतिदेवताके पशुयागे हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति प्रथमा ऋग् वपाया अनुवाक्या, चतुर्थी च याज्या, एवमवत्या द्वितीया ऋक् पुरोडाशस्यानुवाक्या पञ्चमी च याज्या, एवं तृतीया हविषोऽनुवाक्या षष्ठी च याज्या।

[2] वरुणप्रघासास्तावच् चातुर्मास्यस्य द्वितीयं पर्व। (पृ० २५४)। तत्र वैश्वदेवे यानि हवींषि तेष्वादितः पञ्चाप्यनुष्ठेयानि, तत्र ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, वारुण्यामिक्षा, मारुत्यामिक्षा, काय एकादशकपाल इत्यधिकानि चत्वारि हवींषि भवन्ति। तत्र कापरपर्याय-प्रजापतिदेवताकहविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या।

[3] "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारम् आघारयति। प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय।" हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते सोऽयं हिरण्यगर्भः। यद्वा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सत्यलोके गर्भरूपेणावस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः। अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुरूपः। S.

[4] The second exposition of हिरण्यगर्भ is not found in AVS., TSS., Uvaṭa or Mahīdhara. The accent clearly shows that it is a Tatpuruṣa and not a Bahuvrīhi. In the *Nirukta*, however, both expositions are met with: हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भः, हिरण्मयो गर्भोऽस्येति वा.

[5] सूत्रात्मा (must not be confused with सूत्रामा Indra)—the soul which passes like a thread through the whole creation.

[*] Peterson omits सकाशात् which is really unnecessary. Commentators, however, often use the word in such cases (*cf.*

वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां* ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न† इत्युच्यते। स च जातः[1] जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य[2] विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिः ईश्वर आसीत्। न केवलमेकः पतिरासीत्[3] अपि तर्हि सः[4] हिरण्यगर्भः पृथिवीम् विस्तीर्णां द्याम् दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम[5]। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' [३।४।६] इति सार्वकालिको लिट्। तुजादित्वात् [६।१।७] अभ्यासदीर्घः। कस्मै। अत्र किं-शब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत

ताभ्योऽद्धः सकाशात् in st. 7) and there is the additional temptation of alliteration here. So we have followed M. and retained सकाशात्.

* Peterson drops सूक्ष्मभूतानां. But we have वियदादिभूतजातम् under st. 7.

† "°स्तदुपाहित' M., but though the उपसर्ग आ is found in उपाधि, writers generally use उपहित and not उपाहित which has got an entirely different sense. "मायावादिनस्तु उपाधिसङ्गतत्वम्, उपाध्युपलक्षितत्वं वा उपहितत्वम्। यथा, अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानोपहितं चैतन्यमीश्वर इत्याहुः।" वाचस्पत्यम्।

[1] स च जातः सन् भूतस्य सप्तधा प्रतिभासमानस्य प्रपञ्चस्य एकः असाधारणः पतिः ईश्वर आसीत्। स्मर्यते हि—

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिगर्भः स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत॥

इति। AVS. स च जात उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत्। Mah.

[2] D. construes भूतस्य अग्रे समवर्तत which is not very happy. Sk.-M. says: सर्वस्मादन्यस्मात् प्रथमम्। किं कारणम्? दृष्टेर्हिरण्यगर्भाधीनत्वात्, दृष्ट्यधीनत्वाच्चान्यस्य सर्वस्य स एव प्रथमम् अजायत।

[3] न केवलं पतिरासीदेव—Bombay and Peterson.

[4] अपि तर्हि—a blend of अपि तु and किं तर्हि. The expression is also found under RV. x. 108. 9, etc. स दाधार। तदः स्थाने यदो वृत्तिर्यासम्भवात्। यश्च दाधार धारयति। Uvaṭa. यतः पतिः अतः स एव दाधार स एव धारयति; अद्यत्वेऽपि। D. वृष्टिद्वारेणान्नं यागांश्च जनयन् धारयति। Sk.-M.

[5] पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्। Mah.

इति कः। कमेर्डप्रत्ययः। यद्वा कं सुखम्, तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अथवेन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं कः कीदृशः* स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे—यदिदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्'[1] [ऐ° ब्रा° १२।१०] इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्। यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः, यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'सावेकाचः°' [६।१।१६८] इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्त्साववर्ण°' [६।१।१८२] इति प्रतिषेधः। 'क्रियाग्रहणं† कर्तव्यम्' [१।४।३२ भा°] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन‡ पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा ॥१॥

हिरण्यगर्भः—The accent on the final syllable shows that it is a Tatpuruṣa compound and means the embryo of gold. *i.e.*, the golden embryo. हिरण्यपाणि, हिरण्यहस्त, हिरण्याक्ष and other बहुव्रीहि compounds with हिरण्य as the first member accent the first syllable. The following extracts from the *Śatapatha Brāhmaṇa*, xi. 1. 6. 1 ff. will explain the expression:

---

* This कीदृशः appears to be a reader's note.

[1] "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत् प्रजापतिम्—'अहमेतदसानि यत् त्वम्, अहं महान् असानि' इति। स प्रजापतिरब्रवीत्—'अथ कोऽहम्' इति। 'यदेवैतदवोचः' इत्यब्रवीत्। ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्।"

† This Vārttika is read in the *Mahābhāṣya* and the *Kāśikā* as क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्. In certain portions of the commentary अपि is omitted, *e.g.*, under viii. 1. 26, viii. 3. 1. viii. 4. 15, etc., while in others as, for instance, under vi. 48. 1, vi. 49. 12, vii. 93. 2, etc., अपि is read. Under the corresponding stanza in AV. (iv. 2. 1) also अपि is omitted.

‡ एककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा appears to be out of place here, for as S. has already mentioned, this stanza is used as अनुवाक्या for वपा and not for पुरोडाश (see p. 349, f. n. 1).

आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास। ता अकामयन्त 'कथं नु प्रजायेमहि' इति। ता अश्राम्यन्, तास्तपोऽतप्यन्त। तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डं सम्बभूव।...तदिदं हिरण्मयमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यप्लवत। ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् स प्रजापतिः। In the beginning this universe was waters, nothing but water. The waters desired, "How can we be reproduced?" So saying, they toiled, they performed austerity. While they were performing austerity, a golden egg came into existence. ...This golden egg floated about for the period of a year. From it in a year a male came into existence who was Prajāpati. MUIR, OST. iv. 25. *Cf*. VS. xxiii. 63:

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे।
दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः॥

This हिरण्यगर्भ is again referred to as गर्भ in st. 7 and in RV. X. 82. 5 and 6:

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे॥
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः॥

भूतस्य—PB. reads भूतानाम् changing the जातावेकवचनम् into the plural. *Variants*, III, p. 340.

आसीत्—With ī from the aorist. In the Vedas आः (*a-as-t*) is also used as the Imperfect 3 sing. of अस् to be.

दाधार—3 sing. perf. of धृ 'to hold' with long reduplicating syll. See note on मामहन्ताम्, p. 119.

पृथिवीं द्यामुतेमाम्—Acc. to the dictum इदमस्तु सन्निकृष्टम् or इदमः प्रत्यक्षरूपम् "इदम् is used adjectivally of what is in the neighbourhood, presence or possession of the speaker" (V. G. S., p. 293) and acc. to अदसस्तु विप्रकृष्टम्, "अदस् is applied to objects remote from the speaker." Hence we speak of इमाम् पृथिवीम् and अमूम् द्याम् (*cf*. इह and अमुत्र). The use of इमाम् with द्याम् here has led commentators to resort to far-fetched explanations. In RV., however, "अयम् is sometimes used even with दिव् *heaven* and आदित्य *sun* as if they were included in the environment of the speaker." (V. G. S., p. 293.) Thus we have दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमाम् iii. 32. 8, यो भानुना

पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् x. 88. 3, सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमा-मृजूयमानो अतपन्महित्वा x. 88. 9, etc. Note that AV. reads पृथिवीमुत द्याम् and Āp. Ś. S. पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च. द्याम् is certainly the earlier form. *Variants*, III. 292.

कस्मै देवाय हविषा विधेम—*Cf.* तस्मै वाताय हविषा विधेम RV. x. 168. 4.

कस्मै—Indian commentators take क in the sense of Brahman but the word is not used in RV. in that sense and moreover the form is pronominal. We should, therefore, regard it, as usual, as an interrogative pronoun. कः प्रजापतिः तस्मै कस्मै। काय इति प्राप्ते स्मायादेशश्छान्दसः। सर्वनाम्नः स्मै इति हि पाणिनिः। न चैतत् सर्वनाम, देवतात्वात्। प्रजापतये। Uvaṭa. As against this Bhaṭṭa Bhāskara says: कस्मै अज्ञातव्रतस्वभावाय देवाय।

"The form of the hymn is of importance as it gave rise to the most weird of the gods created by the Indian imagination in the Vedic age, the god Ka, 'Who?'. He is in the Brāhmaṇa literature expressly identified with Prajāpati, but he is also in the ritual and in the Mantras distinguished from that god, separate offerings to this abstraction from a pronoun being duly provided for." KEITH.

2

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व
उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
*यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

यः | आत्मऽदाः | बलऽदाः | यस्य | विश्वे
उपऽआसते | प्रऽशिषम् | यस्य | देवाः।
यस्य | छाया | अमृतम् | यस्य | मृत्युः |
कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥२॥

* Acc. to असंयोगादिरपिच्छकारः RP. vi. 3, we expect यस्यच्छायामृतं here.

He who gives breath (*yáḥ ātmadā'ḥ*), gives strength (*baladā'ḥ*), whose command (*yásya praśiṣam*) the gods (*devā'ḥ*) wait upon (*upā'sate*), whose shadow (*yásya chāyā'*) is immortality (*amṛ'tam*), whose (*yásya*) [shadow is] death (*mṛtyúḥ*)..

यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते, यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते[1] तद्वत्। यद्वा आत्मनां शोधयिता। दैप् शोधने [धा° १।९०७]। 'आतो मनिन्°' [३।२।७४] इति विच्। बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा। यस्य च प्रशिषम् प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा। शासु अनुशिष्टौ [धा° २।६५]। 'शास इत्'[2] [६।४।३४] इत्युपधाया इत्वम्। 'शासिवसिघसीनां च' [८।३।६०] इति षत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७१] इति गतिरनुदात्तः*। तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते। अपि च अमृतम् अमृतत्वम्। भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा, अमृतं मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा। बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' [६।२।११६] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्।

---

[1] *Cf.* स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति। B. U. ii. 1. 20; यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः। K. U. iii. 3; यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ *Muṇḍaka U.* ii. 1. 1.

[2] In AV. S. rightly quotes the Vārttika: क्वौ च शासः.

* गतिरनुदात्ता—M. B. and Peterson. Unlike विभक्ति the technical term गति is generally used in the sense of गतिसंज्ञक शब्द and regarded as masc. Pāṇini himself says गतिरनन्तरः vi. 2. 49 and Haradatta explains: अनन्तर इति पुंलिङ्गनिर्देशाद्गतिशब्दः क्तिजन्तः, निपातनाच्चानुनासिकलोपः। CA. has क्रियायोगे गतिः पूर्वः IV. 2. 3.

तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति* भवति मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति। तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण। हविषा पुरोडाशात्मनेति[1] तु विशेषः ॥२॥

[उवटभाष्यम्। आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः। बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः। भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः। विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य प्रशिषं शासनम् उपासते। देवाः च यस्य प्रशिषमुपासते। तदुक्तम्—

यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम्।
कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु वः॥

इति। किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः। यस्य। अज्ञानमिति शेषः। मृत्युः संसारहेतुः। तदुक्तम्—

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति [श्वेताश्व° ३।१०] इति॥]

आत्मदाः, बलदाः, etc.—As has been already pointed out (p. 26) masculine आ-stems like स्वधा, गोपा, आत्मदा, बलदा, etc., became practically obsolete in classical Sanskrit where we find आत्मद, बलद, etc.

यस्य—The two यस्य's are puzzling. The only possible explanation is that offered by the commentators, *viz.*, विश्वे (सर्वे प्राणिनः) यस्य प्रशिषम् उपासते, देवाः [च] यस्य प्रशिषम् उपासते. Since विश्वे generally goes with देवाः the second यस्य would appear to have been inserted for the sake of the metre. We have similar repetition of यस्य in 4c. Under vi. 40. 2 S. says: पुनः समिति पूरकः. Similarly, under vii. 101. 3 we find उ इति पूरकः। द्वितीय उशब्दयार्थे।

उपासते—one word because उप is unaccented. See पर्यभूषत् ii. 12. 1.

---

* M. P. and Peterson. B. drops it altogether. The correct reading would appear from AVS. to be वशी. छायेवानुवर्ति would also be a very good reading. Bhaṭṭa Bhāskara has छायेव विधेया.

[1] Because the Śrautasūtras prescribe it as an अनुवाक्या for the पुरोडाश of the प्राजापत्य पशु (p. 349, f. n. 1).

प्रशिषम्—प्रशिष् became obsolete in classical Skt. though आशिष् has an unbroken record from RV. to the modern Indian vernaculars. It was probably felt that with प्रशासन to serve all purposes प्रशिष् was unnecessary. Bhavabhūti goes so far as to use प्रशास्महे in the Ātm. in the sense of आशास्महे in the line इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे। *Uttaracarita*, I. 1.

छाया—Both immortality and death are his shadows and not his substance, he being in reality above and beyond both. *Cf*. *Gītā* ix. 19 अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन.

In the comm. on AV. S. says: यस्य अमृतत्वं मरणाभावोपलक्षितम् अमृतत्वं छायेव स्वाधीनं वर्तते। मृत्युः मरणं सर्वजनसम्बन्धि छायेव यस्य वर्तते।

3

यः प्राणतो निमिषतो महि-	यः | प्राणतः | निऽमिषतः | महिऽत्वा |
त्वैक इद्राजा जगतो बभूव।	एकः | इत् | राजा | जगतः | बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः	यः | ईशे | अस्य | द्विऽपदः | चतुःऽपदः |
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३॥	कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥३॥

Who (*yáḥ*) by his greatness (*mahitvā'*) over that which breathes (*prāṇatáḥ*) and that which winks (*nimiṣatáḥ*) has become (*babhū'va*) the sole king (*éka id rā'jā*) of the world (*jágataḥ*), who is the lord (*yáḥ ī'śe*) of all this (*asyá*) two-footed (*dvipádaḥ*) and four-footed (*cátuṣpadaḥ*) [creation]...

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः*। अन प्राणने†। आदादिकः।

---

* श्वसतः—Peterson. But in AV. also we find प्राणतः प्रश्वसतः श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं कुर्वतः.

† In the Pāṇinīya and Durga Dhātupāṭhas the root is read as श्वस प्राणने अन च [२।५८।६०] which is found in AVS. Vopadeva in his *Kavikalpadruma* reads अन चलु प्राणने. Under RV. i. 48. 10 S. derives प्राणनम् from अन चेष्टायाम्.

'शतुरनुमः°' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः। अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता। जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति तृतीयाया आकारः। माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति। भवतेर्णलि 'लिति' [६।१।१९३] इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे। ईश ऐश्वर्ये [धा° २।१०] आदादिकोऽनुदात्तेत्। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' [७।१।४१] इति तलोपः। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। अस्य। 'ऊडिदम्°' [६।१।१७१] इतीदमो विभक्तिरुदात्ता। द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्। 'संख्यासुपूर्वस्य' [५।४।१४०] इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः। भसंज्ञायां 'पादः पत्' [६।४।१३०] इति पद्भावः। 'द्वित्रिभ्यां पाद्दत्°' [६।२।१९७] इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या°' [६।२।१] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पूर्वपदं 'नः संख्यायाः' [फि° २।५] इत्याद्युदात्तम्। 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' [८।३।४१] इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधम्। हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥३॥

प्राणतः निमिषतः जगतः—In *Muṇḍaka Upaniṣad* ii. 2. 1 we find एजत् प्राणन्निमिषच्च which is explained thus by Śaṅkara: एजत् चलत् पत्त्यादि, प्राणत् प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि निमिषत् च यन्निमिषादिक्रियावत्. प्राण, प्राणत्, प्राणिति etc. are not analysed in the Padapāṭha of RV.

महित्वा—Inst. sing. of महित्व. This is the older form of the Inst. sing. of a-stems, -एन was borrowed from the pronominal declension. महित्वना also is found in the same sense in RV. Both forms of the instrumental occur in the rule अन्तरान्तरेण युक्ते.

ईशे—3 sg. present of ईश् to be master, alternative form ईष्टे. The verbs ईश् *rule*, दुह् *milk*, विद् *find*, शी *lie* frequently and चित् *observe*, ब्रू *speak* rarely, take ए instead of ते in the 3. sing. pr. midl [Ātm.]: ईशे, दुहे, विदे, शये; चिते, ब्रुवे. *V. G. S.*, p. 143 bottom.

Cf. इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः x. 89. 10, य ईशे पशुपतिः पशूनाम् AV. ii. 34. 1, समुद्र ईशे स्रवताम् AV. vi. 86. 2.

ईशे अस्य—AV. reads योऽस्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदः where the metre indicates that the अ though not written must have been pronounced.

द्विपदः, चतुष्पदः—Gen. sings. Note the difference of accentuation. In Bahuvrīhi compounds the first member, as a rule, retains its independent accent. But the second member is accented when the first component is द्वि, त्रि, दुः or सु. *Cf*. शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे x. 165. 1, x. 85. 43-44, शं नो अश्व पुरुषेभ्यश्चास्तु x. 165. 3. द्विपदः and चतुष्पदः are enumerated in शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्ये । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ i. 43. 6. For the Genitive see p. 52. *Cf*. AV. viii. 2. 23: मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम्.

4

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा ।
यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।
यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥४॥

Through whose (*yásya*) greatness (*mahitvā'*) are these snowy mountains (*imē' himávantaḥ*), [through] whose (*yásya*) [greatness], they say (*āhúḥ*), is the ocean (*samudrám*) with the Rasā (*Rasáyā sahá*), [through] whose (*yásya*) [greatness] are these quarters of space (*imā'ḥ pradíśaḥ*), which are his arms (*yásya bāhū'*)...

हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः

सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं[1] माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहुः, तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलं तद्वती रसा नदी। अर्शआदित्वादच् [५।२।१२७]। जातावेकवचनम्। रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य *महाभाग्यमिति आहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः। यस्य च इमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः† कोणदिश ईशितव्याः। तथा बाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः। भुजवत् प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूताः ॥४॥

---

[1] यस्य प्रजापतेर्देवस्य महित्वा महिम्ना···हिमवत्पर्वतोपलक्षिता महागिरयः सञ्जाताः। AVS.

* The correct reading would appear to be माहाभाग्यम्. *Cf. Nir.* vii. 23 महित्वं माहाभाग्यम्; माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते vii. 4: तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति vii. 5.

† प्रारम्भाः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशितव्याः, प्रारम्भा आग्नेयाद्याः कोणदिश ईशितव्याः and प्रारम्भा आग्नेयाद्याः कोणादिशि ईशतव्याः MSS. Peterson accepts the first reading, *viz.*, प्रारम्भा आग्नेय्याद्याः कोणादिश ईशितव्याः and explains: "A common explanation of the word विदिश् is दिशोर्मध्ये... In प्रारम्भाः S. is giving a similar etym. ex. of the syn. प्रदिश्. The intermediate points have that name because they are the beginnings of the principal points." This is hardly satisfactory. If S. had offered an etymological explanation we should have expected him to use प्रगताः or प्रकृष्टाः (or its synonym प्रधानभूताः) for प्रारम्भाः for the Vārttika प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः would hardly apply in the case of प्रारम्भाः. Max Müller emends प्राच्यारम्भाः आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानान्ता वा which is also unsatisfactory. In the first place, प्राच्यारम्भाः is hardly a happy expression. Secondly, it is absurd to use ईशानान्ताः after आग्नेय्याद्याः, we should expect ऐशान्यन्ताः. In the Devīkavaca we find, no doubt, प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्री आग्नेय्यामग्निदेवता। ...ईशान्यां शूलधारिणी ॥ but in आर्ष literature everything is possible. Thirdly, वा at the end is meaningless. The same objections apply to the Bombay emendation...ईशान्यन्ता वा. And the Calcutta

यस्य विश्वे...समुद्रे यस्य रसामिदाहुः। इमाश्च प्रदिशो यस्य बाहू... AV. iv. 2. 5.

हिमवन्तः—It is remarkable that this word is already used as a noun in the only passage in which it occurs in RV. When people first came in sight of the snowy mountain ranges they must have called them हिमवन्तः पर्वताः a relic of which is preserved in AV. xii. 1. 11, even as the elephant was at first called हस्ती मृगः (the wild animal with the hand) and the buffalo महिषः मृगः (the big wild animal). When, however, they grew fairly familiar with the Himalayas हिमवन्तः alone was found sufficient to express the idea of हिमवन्तः पर्वताः even as हस्तिन् and महिष came to be used for the elephant and the buffalo respectively.

रसया—"Rasā is found in three passages of the Rigveda (i. 112. 12 ; v. 53. 9 ; x. 75. 6), clearly as the name of a real stream in the extreme north-west of the Vedic territory.

---

correction प्राच्यारभ्या आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानाद्या वा only avoids the third difficulty, the first two objections stated above are fatal to this reading also. Under AV. i. 30. 4 S. says: 'प्रदिशः' प्रधानभूताः प्राच्याद्या दिशः 'विभक्ताः' ईशितव्यत्वेन विभज्य स्थिताः. This clearly shows that in our passage ईशितव्याः is quite all right. प्रा in प्रारभ्याः appears to point to प्राच्याद्याः the word usually used by Sāyaṇa in this connexion. (Haradatta also says in his *Āśvalāyana Gṛhya-sūtra-vyākhyā*, TSS. ed. p. 130: प्रदिशः प्रद्रश्यन्ते सर्वंरपीति प्रदिशः प्राच्याद्या इहाभिप्रेयन्ते. On p. 144 also प्रदिशः is explained as प्राच्याद्याः.) As प्राच्याद्या आग्नेय्याद्याः कोणदिशः is meaningless and as there is no reason why the intermediate quarters should be preferred here to the principal quarters unless प्रदिशः is taken in two different senses in the two clauses, दिशः or महादिशः appears to have been dropped after प्राच्याद्याः and a च after आग्नेय्याद्याः (प्राच्याद्या दिश आग्नेय्याद्याश्च कोणदिश ईशितव्याः, *cf.* दिशः प्राच्याद्या आग्नेय्याद्याश्च—Śaṅkarānanda on *Śvet. U.* iii. 16). S.'s explanation, however, appears to point to the fact that he does take प्रदिशः twice in two different senses, so प्राच्याद्याः appears to have been misplaced in MSS. and should be read after the second प्रदिशः (भुजवत् प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूताः).

Elsewhere it is the name of a mythic stream at the ends of the earth, which as well as the atmosphere it encompasses. It is reasonable to assume that, as in the case of the Sarasvati, the literal is the older sense, and to see in the river a genuine stream, perhaps originally the Araxes or Jaxartes, because the Vendidad mentions the Raṅhā, the Avestan form of Rasā. But the word seems originally to allude merely to the 'sap' or 'flavour' of the waters, and so could be applied to every river, like Sarasvatī". *Vedic Index*, II. 209. रसति शब्दायते इति वा रसा। पचाद्यच्। रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः [नि° ११।२५]। In the later language रसा means the earth and रसातल the nether region.

प्रदिशः—lit. pointing (दिश्) out (प्र), hence indication, direction, then direction in the sense of quarter of space. In the sense of an intermediate quarter of space it is first used in AV. S. appears to take the word first in the sense of intermediate quarters and then in the sense of the principal quarters of space. This is unnecessary. पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशाः—Uvaṭa and Mahīdhara इमा दृश्यमानाः प्रदिशः प्राच्यादिदिशो यस्य अधीनाः TSS. प्रधानभूतायतस्रो दिशः AVS. पञ्चसंख्याकाः प्रदिशः प्राच्याद्याश्चतस्रो मध्यं चेति महादिशः AVS. iii. 20. 9.

यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू—As we have translated this stanza, following Geldner, it is not necessary to regard one of the two यस्य's as superfluous. It is just possible that the poet was thinking of the stanza यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ii. 12. 7 in his subconscious mind and thus put in several यस्य's in this stanza also. In AV. the corresponding line reads: इमाश्च प्रदिशो यस्य बाहू (iv. 2. 5). In the *Mahābhārata* also we find: बाहवोऽस्य दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः. Uvaṭa and Mahīdhara explain: यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः। सर्वं जगद् यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः। Under TS iv. 1. 8. 4 S. says: यस्य प्रजापतेर्बाहू धर्माधर्माविति शेषः। The difference of gender and number need not cause any anxiety. उद्देश्यविधेयोर्लिङ्ग-वचनव्यत्ययो न दोषाय।

आहुः—3 pl. perfect of *ah* to say. The only forms of the root found in RV. are आह (Av. *āδa* spoke) and आहुः. The Brāhmaṇas show two additional forms आत्थ and आहतुः. Hence,

Sanskrit grammarians do not regard it as a separate root but merely as a substitute for ब्रू. See p. 179.

5

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा	येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा ।
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।	येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः	यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥५॥

By whom (*yéna*) the heaven (*dyáuḥ*) is mighty (*ugrā́*) and the earth is firm (*pṛthivī́ ca dṛḷhā́*), by whom (*yéna*) has been propped (*stabhitám*) the sun (*svàḥ*), by whom (*yéna*) the firmament (*nā́kaḥ*), who (*yáḥ*) in the atmosphere (*antárikṣe*) is the traverser (*vimā́naḥ*) of the aerial space (*rájasaḥ*)......

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्णं विशेषाद् गहनरूपं वा कृतम्* पृथिवी भूमिः च दृळ्हा[1] येन† स्थिरीकृता। स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितम् स्तब्धं कृतम्। यथाधो न पतति तथा पर्यवस्थापितमित्यर्थः। 'ग्रसितस्कभितस्तभित०' [७।२।३४] इति निपात्यते। तथा नाकः आदित्यश्च

---

* उद्गूर्णं विशेषागहनरूपं वा—M. उद्गूर्णविशेषागहनरूपा वा Bom. Peterson. Taking everything into consideration the correct reading would appear to be उद्गूर्णा विहिता (*cf.* स्तब्धं कृतम् a little later on) गहनरूपा वा कृता or उद्गूर्णं विशेषाद्गहनरूपं वा कृतम्. (S. sometimes makes the predicative adj. agree with the synonym.)

[1] सर्वप्राणिधारणं दृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दार्ढ्यम्। Mah.

† येन would seem to show that some participle like कृत must have been dropped after दृळ्हा. Or येन itself may have been inserted by some careless scribe.

येन अन्तरिक्षे स्तभितः। यः चान्तरिक्षे रजसः[1] उदकस्य विमानः निर्माता तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥५॥

RV. often speaks of the fixing fast of both heaven and earth, hence European commentators are generally inclined to construe the first line thus: येन उग्रा द्यौः दृळ्हा [कृता], पृथिवी च दृळ्हा कृता. TS. iv. 1. 8. 6 reads दृढे which lends support to this construction.* It has also been suggested that उग्रा may be regarded as an old Instr. sing. like महित्वा and the sentence construed thus: येन उग्रा (*i.e.*, उग्रेण) द्यौः पृथिवी च दृढा [कृता]. Under TS. S. explains उग्रा thus: पुण्यरहितैः प्राणिभिर्दुष्प्रापा. Still others suggest the following construction of the first hemistich: येन उग्रा (fem.) द्यौः [स्तभिता], येन दृळ्हा पृथिवी [स्तभिता], येन स्वः स्तभितम्, येन नाकः स्तभितः. AV. iv. 2. 4 reads यस्य द्यौरुर्वी पृथिवी च मही यस्याद उर्वन्तरिक्षम्। यस्यासौ सूरो विततो महित्वा कस्मै देवाय...which also is in favour of construing उग्रा with द्यौः. "The change from उग्रा to उर्वी is a sign of the increasingly unpleasant connotation of उग्र." *Variants*, III. 295.

स्वः—was on the way to becoming an indeclinable in RV. where, only the genitive sing. *sūraḥ* is different from the bare stem *svar* which is used as the nom., acc., gen. and loc. It may mean the sun here. Max Müller translates it as 'ether'.

---

[1] रजसः अन्तरिक्षस्य विमानः विशेषेण माता परिच्छेत्ता।...माङ् माने। कृत्यल्युटो बहुलम् [३।३।११३] इति कर्तरि ल्युट्। लित्स्वरः। Mah.

ब्र० सू० भा० १।३।८: एतद्ध्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणमतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यावतिक्रामतः, तस्मात् सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य। अव्यभिचारि हि तल्लिङ्गं यद् द्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते। चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद् युक्तम्। येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढ इति मन्त्रवर्णात्।

* "When two or more nouns are used in correlation, we occasionally find adjectives variously put in the singular, then agreeing formally, with only one (as a rule the nearest) of the series, or in the dual or plural, agreeing with the whole group... the same kind of variation has been noted in verb forms." *Variants* III, § 114.

For the form in the Pada-text see p. 134. TS. reads सुव: and S. explains: सुव: स्वर्गसुखं येन प्रजापतिना स्तभितं पुण्यकृत्सु व्यवस्थापितम्, नाको दु:खरहितो मोचो येन प्रजापतिना ज्ञानिषु स्तभित: ।

रजस:—atmosphere, air, regicn of clouds, vapour, and gloom, clearly distinguished from heaven (द्यौ:) as the ethereal spaces of heaven (रोचना दिव: or स्व:) "where light dwelleth". LANMAN.

विमान:—is formed with the agent suffix ल्युट् and means 'measurer', 'traverser', 'pervader', 'permeater'. *Cf.* ii. 12. 2 यो अन्तरिचं विममे वरीय: and i. 154. 1 य: पार्थिवानि विममे रजांसि. In x. 95. 17 Urvaśī is described as रजसो विमानीम्, hence the suffix is ल्युट् and not ल्यु as in the case of साधन. In x. 139. 5 we find दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमान:. In vii. 87. 6 Varuṇa is described as रजसो विमान:. AV. ix. 3. 15 has यदन्तरिचं रजसो विमानम् 'what atmosphere measures out space.'

6

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति ।
अभि* । ऐक्षेताम् । मनसा । रेजमाने इति ।
यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः । विऽभाति
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥६॥

He to whom (*yám*) heaven and earth (*krándasī*) propped up (*tastabhānė*) with his aid (*ávasā*) looked up (*abhyáikṣetām*) trembling in their mind (*mánasā réjamāne*), over whom (*yátra ádhi*) the risen (*úditaḥ*) sun (*sū́raḥ*) shines forth (*vibhā́ti*)...

---

* Since *abhi* is accented on the second syll. it is regarded as a separated word when combined with the accented augment. Contract पर्यभूषत् ii. 12. 1. See *Mañjūṣā*, May, 1955.

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ। श्रूयते हि—'यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' [तै॰ ब्रा॰ २।२।९।४][1] इति। ते अवसा रक्षणेन हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यम् प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्यताम्*। ईक्ष दर्शने [धातु॰ ११६०२]। लङ्यडादित्वादाद्युदात्तत्वम्†। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ? रेजमाने राजमाने दीप्यमाने। आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम्। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वा लिटः कानच्। 'फणाञ्च सप्तानाम्' [६।४।१२५] इत्येत्वाभ्यासलोपौ। 'छन्दस्युभयथा' [३।४।११७] इति सार्वधातुकत्वाच्छप्। 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम्। यत्र अधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्य उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते। उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा। 'गतिरनन्तरः' [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। तस्मै कस्मै इत्यादि समानम्‡ ॥६॥

---

[1] "तद्वा इदम् आपः सलिलमासीत्। सोऽरोदीत् प्रजापतिः। स कस्मा अज्ञि। यद्यस्या अप्रतिष्ठाया इति। यदप्स्ववापद्यत सा पृथिव्यभवत्। यद्व्यमृष्ट तदन्तरिक्षमभवत्। यदूर्ध्वमुदमृष्ट सा द्यौरभवत्। यदरोदीत् तदनयो रोदस्त्वम्।" व्याख्यातमिदं सायणाचार्येण—तदिदं परमात्मना सृष्टं जगत् समुद्ररूपेण सलिलमासीत्। तस्मिन् सलिले पृथिवीमिश्रणं वारयितुमाप इत्युक्तम्। केवलं जलमेवासीदित्यर्थः। तदिदं निरन्तरं जलं दृष्ट्वा...स प्रजापतिररोदीत्। रुदतस्तस्यायमभिप्रायः। यद्यहम् अप्रतिष्ठाया अवस्थातुम् अयोग्याया अविद्यमानाया अस्याः पृथिव्याः सकाशात् किमपि प्राणिजातं स्रष्टुं न शक्नोमि तर्हि तादृशः सोऽहं 'कस्मा अज्ञि' किमर्थमुत्पादितोऽस्मीति। रुदतस्तस्य यन्नेत्रजलादिकं समुद्ररूपास्वप्सु पतितं तद् घनीभूतं पृथिव्यभवत्। तस्याः पृथिव्या उपर्युच्चावचभावं वारयितुं विविधं मार्जनं कृतवान्। तच्च सृष्टं स्थानमन्तरिक्षमभूत्। ततो हस्तमूर्ध्वं प्रसार्य यत् स्थानममृष्ट सा द्यौरभवत्। यस्मात् प्रजापतिररोदीत् तेन च रोदनेन द्यावापृथिव्यावुत्पन्ने तस्माद् 'रोदः'शब्दवाच्यत्वं तयोः सम्पन्नम्।

* °भ्यपश्येताम्—All. But as the root is Parasmaipadin the ए is clearly due to the carelessness of scribes who were influenced by the ए of अभ्यैक्षेताम्.

† आद्युदात्तः—Bombay, but see below.

‡ सुज्ञानम्—Bom.

[उवटभाष्यम्। यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन। तस्तभाने संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम्। अभ्यैक्षेतां मनसा साध्वेतत् कृतमनेनेति। रेजमाने कम्पमाने।]

[क्रन्दसी क्रन्दन्ति क्रोशन्ति अनयोराश्रिता जना इति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ। क्रदि क्रुदि आह्वाने रोदने च इति धातुः। अधिकरणे असुप्रत्ययः। AVS.]

[ते च द्यावापृथिव्यौ अवसा रक्षणेन निमित्तेन यं प्रजापतिं मनसा अभ्यैक्षेताम् अभित ईक्षणं कृतवत्यौ, अयमावां रक्षतु इत्याशासनं कृतवत्यावित्यर्थः। तस्तभाने देवानां मनुष्याणां चावस्थानाय स्तम्भिते। TSS.]

क्रन्दसी—Several European commentators point out that though रोदसी means 'heaven and earth', क्रन्दसी means 'two battling armies' and that the use of क्रन्दसी in the sense of रोदसी is due to the influence of ii. 12. 8 where the word occurs as also to the facts that रोदसी is often used with forms of the root स्तभ् and रेज् is often used in connexion with heaven and earth. They would translate: He to whom the two battle arrays placed in position look up to for aid with mind filled with trepidation. The corresponding passage in AV. contains रोदसी and it is difficult to understand why western scholars should object to the explanation of the word offered by Indian commentators.

For the प्रगृह्य's *cf*. उभे श्रावौ इव ज्यया x. 166. 3.

अवसा—with his aid or for his aid.

तस्तभाने—perf. part. Ātm. of स्तभ् to prop, fixed fast. अवतश्चस्कभाने AV. स्तभ् and स्कभ् are absolutely equivalent rime-roots. RV. shows स्तभ् while AV. prefers स्कभ्. *Variants*, II. § 137.

रेजमाने—pres. part. Ātm. of रेज 'to move to and fro, to shake.' See p. 163. कम्पमाने—Uvaṭa. राजमाने—S., Mah. *Cf*. यत्त्वा भीते रोदसी अह्वयेताम् RV. x. 54. 1, यत्त्वा भीते अह्वयेतां वयोधै x. 55. 1.

The simple meaning of *ab* is: Heaven and earth look on him with gratitude, as he has made them fast and they think of their previous unstable state with a shudder (Geldner).

यत्र—in Prajāpati—S., in heaven and earth—Mah., on the battle arrays—European scholars. Note that यत्र is not analysed in the Pada-text. See under पुरुत्रा x. 125. 3.

उदितो विभाति—उदितौ व्येति TS., यस्मिन्नधि विततः सूर एति MS., यस्यासौ सूरो विततो महित्वा AV.

7

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमाय-	आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् ।
न्गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।	गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः	ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥७॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥७॥

When (*yát*) the great waters (*bṛhatī'ḥ ā'paḥ ha*) pervaded the universe (*viśvam ā'yan*), containing an embryo (*gárbham dádhānāḥ*) and generating fire (*agním janáyantīḥ*) thence (*tátaḥ*) arose (*sám avartata*) the one spirit (*ékaḥ ásuḥ*) of the gods (*devā'nām*). ...

बृहतीः बृहत्यो महत्यः । जसि 'वा छन्दसि' [६।१।१०६] इति पूर्वसवर्णदीर्घः । "बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' [६।१।१७३।१] इति ङीप उदात्तत्वम् । अग्निम् उपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः । तदर्थं गर्भम् हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपः ह आप एव विश्वम् आयन् सर्वं जगद्व्याप्नुवन् । यत् यस्मात् ततः तस्माद्धेतोः* देवानाम् देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत† । यद्वा, यत् यं गर्भं दधाना आपः विश्वात्मनावस्थितास्ततो गर्भभूतात् प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत ।

---

* तद्धेतोः—Bom. † यत्…समजायत—occurs in only one MS. of M.

अथवा। यत्। लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः। उक्तलक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततः ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् एकः अद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम। तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥७॥

उवटभाष्यम्। 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' [शत° ब्रा° ११।१।६।१] इत्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः। आपः। पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः। यत् बृहतीः महत्यः विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन आयन् प्रापुः। गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः। जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः। अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम्। हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः। ततः गर्भात् संवत्सरोषितात्। देवानां मध्ये समवर्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानाम्। स हि लिङ्गशरीरो य इत्थम्भूतो हिरण्यगर्भः।

तैत्तिरीयभाष्यम्। यद् यस्य प्रजापतेरनुग्रहात् महतीः महत्य आपः विश्वम् आयन् विश्वाकारं प्राप्ताः। अत एव स्मर्यते—

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्।
तदण्डमभवद्धैमम्॥ [मनु° १।९]

इति। कीदृश्य आपः? दक्षम् अग्निचयने कुशलं यजमानं दधाना धारयन्त्यः उत्पादयन्त्यः। तथा चेतव्यमग्निं जनयन्तीरुत्पादयन्त्यः। ततस्तस्मात् प्रजापतेः देवानां सर्वेषाम् असुः जीवनहेतुः प्राण एको निरवर्तत निष्पन्नः।

In the AV. version this is the first stanza. Here also it is connected with the beginning of the hymn, गर्भ in this stanza standing for हिरण्यगर्भ in st. 1. "The waters here referred to are to be understood as the waters in the beginning of the creation, where, as we read (RV. x. 129. 3) 'everything was like a sea without a light' or as the *Śatapatha Brāhmaṇa* says, 'everything was water and sea'. These waters held the germ (RV. x. 82. 5 *b*), and produced the golden light the sun (RV. x. 72. 7) whence arose the life of all the gods, *viz.*, Prajāpati."

बृहतीः—nom. pl.; class. बृहत्यः. Some construe: बृहतीः आपो ह यत् विश्वं गर्भं दधानाः (carrying the All as the embryo), अग्निं जनयन्तीः आयन्, ततः etc.

आयन्—3. pl. imperfect of इ 'to go'. आपो अग्रे विश्वमावन् AV. "Instances like this tend to confirm the use of अव् as a verb of motion." *Variants*, II. 253.

जनयन्तीः—class. जनयन्त्यः. *Cf*. जनन्तीः iii. 61. 4. The root जन् is transitive in the Vedas and means to generate.

अग्निम्—Agni is mentioned here as being the first of the Gods and their chief representative. In i. 70. 3 (गर्भो यो अपाम्), iii. 1. 13 (अपां गर्भम्), etc., Agni is described as the embryo of the waters. Agni is the central figure in all sacrifices. Hence Agni means sacrifice by लक्षणा. *Cf*. AV. i. 33. 1: या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णाः.

ततः—from the waters; *cf*. x. 125. 7 ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वा.

असुः—life-breath. Av. *ahu*. In Av. *ahūm-mərəncō** means life-destroying. In x. 168. 4 वायु is praised as आत्मा देवानाम् the life-breath of the gods. From AV. downwards the word came to be used in the pl. in the sense of the प्राणवायुs even as प्राण is used in the plural in the sense of पञ्चवृत्ति प्राण (see ब्रह्मसूत्र ii 4. 12) in later literature.

8

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-	यः | चित् | आपः | महिना | परिऽअपश्यत् |
द्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।	दक्षम् | दधानाः | जनयन्तीः | यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्	यः | देवेषु | अधि | देवः | एकः | आसीत् |
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥	कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥८॥

Even he who (*yáḥ cit*) by his greatness (*mahinā'*) beheld the waters (*ā'paḥ paryápaśyat*) which bestowed power (*dákṣam*

* It is interesting to note that this मेरेञ्चो became मोचड़ान in Beng. and मचड़वुं in Gujrati by metathesis, though the regular form मोरचाना is preserved in Hindi.

dádhānāḥ) and generated the sacrifice (*yajñám janáyantīḥ*), he who (*yáḥ*) was (*ā'sīt*) the one god (*ékaḥ deváḥ*) above the gods (*devéṣu ádhi*) ..

यज्ञम् यज्ञोपलक्षितं विकारजातं[1] जनयन्तीः उत्पादयन्तीस्तदर्थं दक्षम् प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः। दधातेर्हतौ शानच्। 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम्। ईदृशीः आपः। व्यत्ययेन प्रथमा। अपः प्रलयकालीनाः। महिना महिम्ना। छान्दसो मलोपः। स्वमाहात्म्येन यः चित् यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान्। यः च देवेषु अधि देवेषु मध्ये[2] देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीय आसीत् भवति। अस्तेश्छान्दसो लङ्। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' [७।३।९६] इतीडागमः। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥८॥

The first half of this stanza is practically the same as that of the previous stanza. दक्षम् stands for गर्भम् and यज्ञम् for अग्निम्. TA. i. 13. 8 reads स्वयम्भूम् for अग्निम्.

आपः—for अपः। कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अप्तृन्° [६।४।११] इत्यादिनोपधादीर्घः।

महिना—In the older language are found several instrumental singulars of *man*-stems in which *-mnā* becomes *-mā* (*e.g.*, *drāghmā* x. 79. 4) or *-nā* (*e.g.*, *mahinā*, *variṇā* and *prathinā* with extent, *bhūnā* with greatness and *preṇā* with love). महिना[3] is due either to the dissimilatory elision of the *m* after the initial *m* (Wackernagel, A. G. III, 268-9) or is a blend of *mahnā* and *mahimnā* for metrical and stylistic conveniences (Bloomfield, JAOS, XVI. clvi-ii). "The AV, whose diction is less hieratic and in closer contact with popular speech, whose metres are

---

[1] यज्ञं सृष्टियज्ञम् Uvaṭa. यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते। Mah.

[2] Contamination of देवानां मध्ये with देवेषु.

[3] वरिणा, प्रथिना, etc., expressing as they do similar ideas are obviously formed after the analogy of महिना.

far less trammelled, reads at iv. 30. 8 (var. of RV. x. 125. 8) *etā'vatī mahimnā' sam babhūva.*" The only occurrence of the metrically bad *mahimnā* after the caesura is in "वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिः" RV. i. 50. 7.[1]

दक्ष—(from दक्ष् to be able) means will, power. दक्षं बलं क्रतुं प्रज्ञानम् —Bhāratasvāmin under SV. v. 4. 4. See p. 162. As Prajāpati is the embodiment of all power, दक्ष refers to Prajāpati here. *Cf.* दक्षं दधासि जीवसे RV. 1. 91. 7. See also x. 72. 4-5.

TS. reads दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् in both stanzas. S. explains दक्षम् अग्निचयने कुशलं यजमानं दधाना धारयन्त्य उत्पादयन्त्यः । तया चेतव्यम् अग्निं जनयन्तीः उत्पादयन्त्यः ।

दधानाः—pr. part. of धा. The perf. part. is accented on the final syl.

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्—who was the one God above the Gods. AV. reads यास्‍ु देवीष्वधि देव आसीत्—over whom, divine ones, God was.

एकः—is absent in AV. and MS. It is unnecessary and offends the metre and should, therefore, be dropped.

---

[1] "महिम्ना occurs 35 times in RV. All the occurrences are restricted to two metrical types. First, in octosyllabic pādas the word occupies the fourth, fifth and sixth syllables...... Secondly, the word follows immediately upon the caesura of a triṣṭubh-jagatī-pāda, no matter whether the caesura is after the fourth or fifth syllable. Both positions are, metrically speaking critical. The second half of octosyllabic pādas, is regularly iambic, the caesura in triṣṭubh-jagatī-pādas is regularly followed by an anapaest (⏑ ⏑ —). It is evident at once that the regular instrumental *mahimnā'*, a bacchius (⏑ — —), could not, without violating the two general metrical laws, stand in these positions, and yet the facts show that there was a marked lexical and stylistic need for such a word in that very position." JAOS. XVI. clvi.

9

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या	मा | नः | हिंसीत् | जनिता यः | पृथिव्याः |
यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।	यः | वा | दिवम् | सत्यऽधर्मा | जजान ।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान	यः | च | अपः | चन्द्राः | बृहतीः | जजान |
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥९॥	कस्मै | देवाय | हविषा | विधेम ॥९॥

May he not injure us (*mā' naḥ himsīt*) who (*yáḥ*) is the generator (*janitā'*) of the earth (*pṛthivyā'ḥ*), or who (*yáḥ vā*) with true ordinances (*satyádharmā*) generated the heaven (*divám jajā'na*) and who (*yáḥ ca*) generated (*jajā'na*) the great (*bṛhatī'ḥ*) and brilliant (*candrā'ḥ*) waters (*apáḥ*)...

स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम्। यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा। 'जनिता मन्त्रे' [६।४।५३] इति णिलोपो निपात्यते। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' [६।१।१७४] इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम्। यः वा यश्च सत्यधर्मा। सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वाँल्लोकान् जजान जनयामास। जनी प्रादुर्भावे [धा° ४।४१]। णिचि वृद्धौ 'जनीजृष्क्नसुरञ्जः°' [ग° सू° ६।४।९२] इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' [६।४।९२] इति ह्रस्वत्वम्। ततो लिटि '°अमन्त्रे°' [३।१।३५] इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' [६।१।१९३] इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास। 'ऊडिदम्°' [६।१।१७१] इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम्। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥९॥

[यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथम आदिभूतः सन् जजान उत्पादितवान्। तद्द्वारा मनुष्यान् इत्यर्थः। यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः। मनुष्या एव हि

यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः। 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' [तै॰ सं॰ ७।३।१।२०] इति श्रुतेः। Mah.

सत्यधर्मा अवितथधारणशक्तिः। बृहतीः बहुलाः। TSS.]

हिंसीत्—3. sing. injunctive of हिन्स् 'to injure'.

मा नो हिंसीत्—*Cf.* i. 114. 7-8: मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम्। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः॥ मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे॥ "O Rudra, harm not either great or small of us, harm not the growing boy, harm not the full-grown man. Slay not a sire among us, slay no mother here, and to our own dear bodies, Rudra, do no harm. Harm us not Rudra, in our seed and progeny, harm us not in the living, nor in cows or steeds. Slay not our heroes in the fury of thy wrath. Bringing oblations evermore we call to thee."

VS. xii. 102 reads मा मा हिंसीत् for मा नो हिंसीत् (the pl. नः is better, since विश्वेम is pl.), व्यानट् for जनिता and प्रथमो for बृहतीः. On व्यानट् Uvaṭa remarks: व्यानडिति व्याप्तिकर्मा, श्रुत्या तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः. Mahīdhara explains आपः as जगत्कारणभूताः.

सत्यधर्मा—(p. 327) धर्म as an *a*-stem is unknown to RV. It is a neuter *an*-stem (*cf.* तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् x. 90. 16) meaning ordinance, law, from धृ to hold, to uphold (lit. that which holds its own, which persists or endures or that which upholds the universe). Vedic धर्मन् *n.* became post-Vedic धर्म *m.*, but the original form persisted at the end of Bahuvrīhi compounds, hence Pāṇini had to frame the rule धर्मादनिच् केवलात् v. 4. 124. धर्म is read in the अर्धर्चादि list and commentators hold "धर्मोऽदृष्टार्थवाची, तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्।"

जजान—In the Vedas the root जन् is transitive with Parasmaipadin endings and intransitive with Ātmanepadin endings.

चन्द्राः—The word was originally श्चन्द्र and meant shining. The original form is preserved in हरिश्चन्द्र and in Ved. सुश्चन्द्र, विश्वश्चन्द्र, etc. Skt. *candra*, Gk. *kánduros* 'glowing coal', Lat. *candēre* 'to shine, to glow,' Skt. *candana* (lit. the glowing tree) and Eng. *candid*

(lit glowing, white) are derived from this root. The word चन्द्रमस् is really a कर्मधारय compound of चन्द्र bright and मास् moon. For चन्द्रा आप: *cf.* TS. vi. 4. 2. 4: यद्वै दिवा भवति, अपो रात्रि: प्रविशति, तस्मात् ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे, यद्वै नक्तं भवति, अपोऽह: प्रविशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे। (यदा दिवस: प्रवर्तते, तदा रात्रिरप: प्रविशति, तस्माद्दिवा आप ईषद्रक्ता दृश्यन्ते, शुक्लकृष्ण-प्रभवत्वात् तासस्य। नक्तम् अह्न: प्रवेशात् चन्द्रा: शुक्ला आपो दृश्यन्ते।)

10

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

O Prajāpati (*Prájāpate*), none other than thou (*ná tvád anyáḥ*) has encompassed (*pári babhūva*) all these created things (*tā' etā'ni viśvā jātā'ni*), let that be ours (*tát naḥ astu*) desiring which (*yátkāmāḥ*) we sacrifice to thee (*té júhumaḥ*), may we be (*vayám syāma*) masters (*pátayaḥ*) of riches (*rayīṇā'm*).

इळादधाख्य इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्या[1]। सूत्रितञ्च—'प्राजापत्य इळादधः' 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' [आ° श्रौ° २।१४।११-१२] इति। केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्[2]। सूत्रितञ्च—'अपोऽभ्यवहरेयुः'[3] 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' [आ° श्रौ° ३।१०।२२-२३]

---

[1] इळादधो नामेष्ट्ययनम्, तत् प्रजापतिदेवताकम्, पर्वणि पर्वणि कर्तव्यम्। तत्र प्रजापते इत्यृगनुवाक्या। इष्टिभिरयनं गमनं येषु तानीष्ट्ययनानि चातुर्मास्यादीनि।

[2] तथा चाश्वलायनसूत्रे—"व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैः। भिन्नसिक्तानि च।" [३।१०।२०-२१] इति।

[3] "दुष्टानि हवींष्यप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः।"

इति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था[1]। सूत्रितञ्च—'तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' [आ॰ गृ॰ १।४।४] इति॥

हे प्रजापते, त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' [६।१।७०] इति शेर्लोपः। जातानि प्रथमविकारभाञ्जि[2] ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति न व्याप्नोति[3]। त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः। परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः। वयं च यत्कामाः यत् फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत् फलं नः अस्माकम् अस्तु भवतु। तथा वयं च रयीणाम् धनानां पतयः ईश्वराः स्याम भवेम। [रयीणाम्।] 'नामन्यतरस्याम्' [६।१।१७७] इति नाम उदात्तत्वम्॥१०॥

This is one of the six[4] stanzas in RV. in which the Pada-text does not differ from the Saṁhitā-text. So it must either have been added after the constitution of the Pada-text or the Padakāra may have taken no notice of it because of its apocryphal character. It must, moreover, be admitted that it is something in the nature of an anticlimax after the eloquent stanzas that have preceded it. Still it is an oft-quoted mantra occurring in VS. x. 20, xxiii. 65, AV. vii. 80. 3, TS. i. 8. 14. 2,

---

[1] चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्याः। तत्र प्रजापते न इत्यृचा चतुर्थीम् आहुतिं जुहुयात्।

[2] Referring to the six भावविकारs—जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति mentioned by Yāska (*Nir.* i. 2).

[3] परिपूर्वो भवतिः परिग्रहे परिरक्षायां वा वर्तते। परिगृह्णाति परिग्रहीतुं शक्नोति परिरक्षितुं वेत्यर्थः। त्वमेव परिगृह्णासि रक्षसि वा। यत ईदृशोऽसि, अतो ब्रूमः। Sk.-M. यत एवं त्वां वयं सर्वतो विभूतं पश्यामः सर्वस्येशानम् अतो ब्रूमः···स कामोऽस्माकं त्वदनुध्यानात् समृध्यताम्. Durga. परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम्। सृष्टिसंहारयोरशक्त इत्यर्थः। TSS. परिपूर्वो भवतिर्व्याप्त्यर्थे वर्तते SBS.

[4] The other five stanzas are: vii. 57. 12, x. 20. 1, x. 191.1-3.

iii. 2. 5. 6, MS. ii. 6. 12, KS. xv. 8, TB. ii. 8. 1. 2, Nir. x. 43, SB. v. 4. 2. 9, xiii. 5. 2. 23, xiv 9. 3. 3 etc. etc. AV. and VS. read रूपाणि (रूप्यमाणानि भूतजातानि) for जातानि. AV. also reads परिभूर्जजान for परि ता बभूव.

The Padapāṭha, if constructed, would run as follows :—

प्रजाऽपते | न | त्वत् | एतानि | अन्यः |

विश्वा | जातानि | परि | ता | बभूव ।

यत्ऽकामाः | ते | जुहुमः | तत् | नः | अस्तु |

वयम् | स्याम | पतयः | रयीणाम् ॥

परि ता—Guṇaviṣṇu in his *Chāndogyamantrabhāṣya* reads परिता as one word and explains it as पालयिता. G.'s failure to take into account the accents of words sometimes leads him into curious errors.

यत्कामास्ते—*Cf*. यत्काम इदं जुहोमि तन्मे समृध्यताम् TB. iii. 11. 2. 4.

एतानि—MS. reads एता (न हि त्वदन्य एता) which though older in form is due to "a conscious archaizing in a secondary text." *Variants*, III. § 165.

वयं स्याम पतयो रयीणाम्—RV. iv. 50. 6, v. 55. 10, viii. 40. 12, viii. 48. 13.

———

DEVI-SŪKTA

Introductory Note

The goddess Vāk (Speech) is represented as praising herself in this hymn which became one of the most famous hymns in later times. The other hymn addressed to Speech is x. 71 some

of the stanzas of which have become almost proverbial. It is probably this hymn that gave rise to the idea of *Śabda-brahman*.

"From the conception of the power of prayer and spells in the Veda it is clear how Speech could be looked upon as accompanying and supporting all the gods, and reaching wherever the magic power of the *brahma* extended. The idea bears a resemblance to the Word of God as personified in the *Wisdom of Solomon*, xviii. 15 ff., and to the Logos of Philo, but it did not lead to the same development in cosmogonic doctrine*."

अम्भृण occurs in RV. i. 133. 5: पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण। सर्वं रक्षो नि बर्हय॥ where S. explains it thus: अम्भृणम् अतिभयङ्करं शब्दायमानम्। भण शब्दे। यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि छान्दसो भलोपश्च[1]। यद्वा महान्तम् अतिप्रवृद्धमित्यर्थः। अम्भृण इति महन्नाम अम्भृणः माहिनः इति तत्र पाठात्। Veṅkata-Mādhava regards it as the name of a demon. Geldner believes it to be etymologically connected with अभ्वः[2] and अभ्व and translates with a query 'monstrous'. As S. points out अम्भृण is read in the *Nighaṇṭu* (iii. 3) in the list of words denoting 'great'.

The *Bāṣkalamantropaniṣad* appears to be based on the Devīsūkta.

In the *Sarvānukramaṇī* Vāk is said to be the daughter of the great sage *Ambhṛṇa* of whom hardly anything is known. "In the voice of the thunder", says Darmesteter, "the Greeks recognised the warning of a god which the wise understand, and they worshipped it as *Ossa Dios aggelos*, 'the Word, Messenger of Zeus:' the Romans worshipped it as a goddess, Fama; Indra adores it as 'the Voice in the cloud,' Vāk Āmbhṛṇī, which

---

* THOMAS, *Hymns from the Rigveda*, p. 88.

[1] The correct reading would appear to be: छान्दसं सम्प्रसारणं भलोपश्च.

[2] He compares TB. ii. 3. 8. 3 तानि वा एतानि चत्वार्यभ्वांसि—देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः.

issues from the waters, from the forehead of the father, and hurls the deadly arrow against the foe of Brahman. So the word from above is either a weapon that kills, or a revelation that teaches."* What is said of Vāg Āmbhṛṇī is not exactly correct.

This hymn thus antedates the Greek doctrine of Logos by some centuries. "Vāk appears in RV. as an active female divine power showing grace to mortals. In the Brahmanic period Vāk becomes more and more like the Greek Logos, and it may truthfully be said that in this period "the Word was God". "In Greece," says Hopkins "the conception of Logos begins with Heraclitus, passes on to the Stoics; is adopted by Philo; becomes a prominent feature of Neo-Platonism; and reappears in the Gospel of St. John. It is certainly legitimate to suppose that Heraclitus might have received the idea indirectly, if not directly from contemporary Eastern Philosophers."

In early Babylonian religion also "the Word was exalted by higher religion to a great cosmic divine agency, sometimes personified."

This is probably the best known hymn of RV. in Bengal and has its ritual application in the Durgāpūja as well as in the recitation of the Caṇḍī or Saptaśatī. Hymns in which the first person is used are known as *ādhyātmika*[1]. Such hymns are rare. This is an आध्यात्मिक hymn. The other well-known आध्यात्मिक

---

* SBE, Vol. iv, p. lxxviii.

[1] तास्त्रिविधा ऋच:—परोक्षकृता: प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकाश्च। तत्र परोक्षकृता: सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते, प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य। इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या: [१०।८९।१०]।......अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना। त्वमिन्द्र बलादधि [१०।१५३।२], वि न इन्द्र मृधो जहि [१०।१५२।४] इति।...अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना। यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठ: [१०।४८, ४९] लवसूक्तं [१०।११९] वागाम्भृणीयम् [१०।१२५] इति। परोक्षकृता: प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा:, अल्पश आध्यात्मिका:। *Nir*. vii. 1. 1-3.

hymns are x. 48-49 and x. 119 in all of which Indra is the speaker. In the case of आध्यात्मिक hymns the seer is the same as the deity ("उत्तमस्य तु वर्गस्य य ऋषिः सैव देवता।" B. D. ii. 86).

See also Preface pp. iv, v. of the Devī-Sūkta published by the Calcutta University.

Hymn No. 11

DEVĪ-SŪKTA

x. 125

म० १० सू० १२५

आम्भृणी वाक् ऋषिः। परमात्मा देवता। १, ३-८—त्रिष्टुप्; २—जगती।

1

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-	अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि ।
म्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः।	अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभ-	अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि ।
र्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥१॥	अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥१॥

I (*ahám*) go about (*carāmi*) with the Rudras (*Rudrébhiḥ*), with the Vasus (*Vásubhiḥ*), I (*ahám*) with the Ādityas (*Ādityáiḥ*) and (*utá*) with the All-gods (*viśvá-devaiḥ*); I (*ahám*) bear (*bibharmi*) both (*ubhā'*) Mitra and Varuṇa (*Mitrā'-Váruṇā*), I (*ahám*) Indra and Agni (*Indrāgnī'*), I (*ahám*) both (*ubhā'*) Aśvins (*Aśvinā*).

अहमित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तम्। अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत्। अतः सर्षिः। सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा

देवता। तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति। द्वितीया जगती, शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः। तथा चानुक्रान्तम्—'अहमष्टौ वागाम्भृणी* तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती'[1] इति। गतो विनियोगः[2]।

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैरेकादशभिः। इत्थम्भावे तृतीया। तदात्मना चरामि। एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्। तथा मित्रावरुणा मित्रञ्च वरुणञ्च। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति द्वितीयाया आकारः। उभा उभौ अहम् एव ब्रह्मीभूता† बिभर्मि धारयामि। इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि। उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अपि अहम् एव धारयामि। मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद् दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः‡ ॥१॥

अथर्ववेदभाष्यम्। 'अहं रुद्रेभिः' इति सूक्तेन जातकर्मणि शङ्खपुष्पिका-गन्धपुष्पिके पिष्ट्वा, अभिमन्त्र्य, हिरण्यशकलेन प्राशयेत्। तथा तत्रैव कर्मण्यनेन सूक्तेन शङ्खनाभिं पिप्पलीं च पिष्ट्वा, अभिमन्त्र्य, हिरण्यशकलेन प्राशयेत्। तथा मेधाजननार्थं प्रथमं वाग्व्यवहारं कुर्वतः शिशोर्मातुरुत्सङ्गे विहितस्य अनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा तालुनि सम्पातानानयेत्। तथा दधिमधुनी एकत्र कृत्वा अनेन सम्पात्याभिमन्त्र्य शिशुं प्राशयेत्। तथोपनयनकर्मणि दण्डप्रदानानन्तरम् एतत् सूक्तं माणवकं वाचयेत्। तथायुष्कामोऽपि शङ्खपुष्पगन्धपुष्पप्राशनादीन्युक्तानि

---

* Ṣaḍguruśiṣya evidently reads वाङ्नामाम्भृणी for he explains: वाङ्नामाम्भृणी। अम्भृणस्य महर्षेः पुत्री। आत्मानं तुष्टाव। स्वयमेवर्षिका देवता चेत्यर्थः।

[1] अनादेशे त्रिष्टुप् छन्दः। [2] See p. 259.

† M. Bombay and Peterson. Some needlessly change ब्रह्मीभूता into ब्रह्मभूता. ब्रह्मीभूता occurs in Sāṅkara Bhāsya on B. S. i. 3. 15.

‡ The Gen. in ब्रह्मणः shows that the reading उत्पत्तिः found in all printed works is incorrect. AVS. shows the correct reading.

पञ्च कर्माणि कुर्यात्। तथा च कौशिकं सूत्रम्। अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्पे हरितपुष्पे किंस्त्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनग्रहात् प्राशयति। प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि सम्पातान् आनयति। दधिमध्वाशयति। उपनीतं वाचयति। "वार्षशतिकं कर्म" [कौ° २।१] इति। तथोपनयनेऽनेन सूक्तेनाज्यहोमं कुर्यात्। सूत्रितं हि "उपनयनम्" प्रक्रम्य "मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्" [कौ° ७।८] इति॥ तथाध्यायोत्सर्जनकर्मण्यनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा रसेषु सम्पातानानयेत्। तथा च कौशिकः [१३।३] 'उत्सर्जनम्' प्रक्रम्य "विश्वे देवाः" [१।३०] "अहं रुद्रेभिः" [४।३०] "सिंहे व्याघ्रे" [६।३८] "यशो हविः" [६।३९] इत्यादि॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदं सच्चित्सुखात्मकं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन विदुषी अम्भृणाख्यस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मवादिनी स्वात्मानं सर्वात्मभावेन तुष्टाव। तदुक्तं दाशतय्यनुक्रमणिकायाम्—"अहमष्टौ। वागाम्भृणी तुष्टावात्मानम्" [सर्वानुक्रमणी] इति। विशुद्धसत्त्वपरिणामरूपस्यान्तःकरणस्य वृत्तिविशेषोऽभिमानात्मकोऽहङ्कारः। तदुपलक्षितानवच्छिन्नात्मिका अहं रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः अष्टभिः वसुभिः। इत्थम्भावे तृतीया। तत्तद्देवात्मना चरामि। एवम् अहम् आदित्यैः इत्यादावपि योज्यम्। आदित्या द्वादशसंख्याका धात्रादयः। वसुरुद्रादित्यव्यतिरिक्ता गणशो वर्तमाना विश्वदेवाख्याः। एकस्यैव हि ब्रह्मणस्तत्तदुपाध्यवच्छेदेन वस्वादिदेवतारूपेण भेदावभासात्। वस्तुतस्त्वैक्यमेवेति तदनुरुन्धाना ब्रह्मवादिन्येवं ब्रूते। तथा मित्रावरुणा। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति द्वितीयाया आकारः। मित्रावरुणौ देवौ उभा उभौ अहम् एव परब्रह्मात्मिका बिभर्मि धारयामि। इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि। उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अपि अहम् एव धारयामि। मत्स्वरूपे अद्वितीये ब्रह्मणि सर्वं जगत्, शुक्तौ रजतमिव, अध्यस्तं सद् दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तदाधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः॥१॥

दुर्गभाष्यम्। वागाम्भृणीये वागेव ब्रवीति। अहम् एव रुद्रैः वसुभिः आदित्यैः विश्वदेवैः विश्वैश्च देवैः सहभूता चरामि स्तुतिरूपेण। अहम्

एव मित्रावरुणा मित्रावरुणौ उभा उभावपि इन्द्राग्नी अश्विना अश्विनौ च उभा उभावपि बिभर्मि हविषा, मत्पूर्वकं हविःसम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः।

महेश्वरभाष्यम्। वागाम्भृणीयं सूक्तम्। वाग् वैदिकीयम्। आम्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूतेति तत्सम्बन्धिन्याम्भृणी च। सा वाग् आम्भृणीति विशेषण-समासः। वागाम्भृणी आत्मनो महिमानमाचष्टे। असत्यां सम्बन्धिभूतायां मयि* रुद्रादयश्चरन्तः कथं भाषेरन्† मूकास्तिष्ठेयुरित्येवमर्थं स्तुतिभूता वा तेषाम्। अहं रुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च सह चरामि। अहम् आदित्यैः उत विश्व-देवैः अपि सर्वदेवैः। अहम् एव मित्रावरुणौ हविःसम्प्रदानं कुर्वती‡ उभा उभावपि बिभर्मि पुष्णामि। अहम् एव इन्द्राग्नी। अहम् एव अश्विना अश्विनौ उभा उभौ सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने।

दीपिका। "इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वदा। वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते॥" [काव्यादर्श १।३] इत्यादिवचनशतैः कविभिर्वाचां लोक-यात्रामूलकत्वं प्रतिपादितम्। सा च निखिलव्यवहारनिदानं वाक् स्वमहिमानं प्रकटयति—अहमित्यादिभिरष्टाभिर्ऋग्भिः। यद्यपि "आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्" [आप॰ ध॰ सू॰ १।७।२४] इति जागर्त्यनुशासनं तथापि भक्तजनानुकम्पया भूतार्थकथनं कथमप्यात्मप्रशंसाकोटौ विनिवेशयितुं न शक्यते, न वा दोषलेशेन स्पृश्यते। अत एव महाभारते स्मर्यते—"न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः" [१।३४।३] इति। यान्येतानि देवजातानि गणा इत्याख्यायन्ते रुद्राश्च वसवश्च आदित्याश्च विश्वदेवाश्च सर्वे ते ममैवानुचराः। ये च प्रायेण युग्मश आहूयन्ते मित्रावरुणौ च इन्द्राग्नी च अश्विनौ च तेऽपि मयैव विधार्यन्ते। "स्तूयमाना हि देवता वीर्येण विवर्धते" 'यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः" [ऋ॰ सं॰ २।१२।६] इत्याद्युक्तेर्देवानां बलप्राणपुष्टिः स्तुत्याहुत्यधीना, स्तुतिराहुतिश्च मन्त्राधीना, मन्त्राश्च वागात्मकाः, अतः सर्वेषां देवानां वागधीनत्वमुपपद्यते। "यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्

* यामपि—मुद्रितपाठः। † भवेरन्—मु॰ पा॰। ‡ कुर्वन्ती—मु॰ पा॰।

प्रसृता पुराणी ॥" [श्वेताश्व° ४।५] इति श्रुतिरप्यक्षरशब्देन मामेव लक्षीकरोति। श्रुत्यन्तरमपि श्रूयताम्—"वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य[1]। वेदानां मातामृतस्य नाभिः[2]। सा[3] नो जुषाणोपयज्ञमागात्। अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु ॥" [तै° ब्रा° २।८।८।५] इति ॥१॥

रुद्रेभिः—The Maruts are known as Rudras from the name of their father: मरुतां तु गणस्त्वेतन्नाम रुद्रा इति स्मृतम् *Bṛhaddevatā* v. 48. (*Cf.* एते वै त्रयो देवा यद्वसवो रुद्रा आदित्याश्च। SB. i. 3. 4. 12.) In the Brāhmaṇas they become a separate class and their number is eleven. त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च। AB. ii. 4. For the ending see p. 30.

वसुभिः—In RV. the Vasus are vague in number and character. They are specially connected with Indra though in later Vedic texts they are specially connected with Agni. In AB. SB. and later literature they are eight in number. Of the four instrumentals only वसुभिः is analysed in the Pada-text. In the case of रुद्रेभिः since भिस् comes after a long vowel no अवग्रह is used. आदित्य and विश्वदेव are regarded as भ acc. to यचि भम् and not as पद, so the question of अवग्रह does not arise.

आदित्यैः—The Ādityas are the sons of Aditi. They are seven or eight in number in RV. and much more definite than other groups. Varuṇa is the chief of the Ādityas. In RV. ii. 27. 1 six are enumerated: Mitra, Aryaman, Bhaga, Varuṇa, Dakṣa and Aṁśa. In the Brāhmaṇas their number rose to 12. TB. (i. 1. 9. 1) mentions मित्र, वरुण, अर्यमन्, अंश, भग, धातृ, इन्द्र and विवस्वत् as the sons of Aditi. *Cf.* x. 48. 11 आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मि नामिधाम.

आदित्या द्युस्थाना द्वादश। तथा वसवश्चाष्टौ पृथिवीस्थानाः। तथा रुद्रा अन्तरिक्षस्थाना एकादश। Haradatta. See also BU. iii. 9. 2-5.

---

[1] यज्ञस्य प्रथममुत्पादयित्री। सा।

[2] अमृतत्वं हि देवत्वम्। वाचि नह्यते बध्यते। मन्त्रपूर्वकानुष्ठानेन तत्प्राप्तिः। सा।

[3] सा वाग्देवी प्रीतियुक्ता सत्यमदीयं यज्ञं प्राप्नोतु। अस्मान् रक्षन्ती मम सुखेनाह्वातुं शक्यास्तु। सा।

विश्वदेवैः—"A comprehensive group is formed of the Viśve devāḥ or All-Gods, who occupy an important position in the sacrifices. ...It is a fictitious sacrificial group meant to represent all the gods in order that none should be excluded in laudations intended to be addressed to all. But the All-gods are sometimes conceived as a narrower group, being invoked with other groups, such as the Vasus and Ādityas." MACDONELL, *Vedic Mythology*, p. 130.

The names of the Vasus, Rudras and Ādityas as they appeared in later times are thus given in the *Mahābhārata*:

धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपवश्चानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवश्चावतस्थिरे ॥
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तप ॥
भवनोऽथेश्वरश्चैव कापाली च विशाम्पते ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।
महिमानं पाण्डवस्य कुर्वन्तस्तस्थुरम्बरे ॥

Ṣaḍguruśiṣya on AB. ii. 4.

मित्रावरुणा and अश्विना—the duals are irregular, as आ regularly occurs before consonants and at the end of a pāda in the older part of RV. See under x. 14. 11, p. 289.

बिभर्ति—*i.e.*, like a mother; *cf.* मातेव यद् भरसे पप्रथानः v. 15. 4.

इन्द्राग्नी—"समासस्य [६।१।२२३] इत्यन्तोदात्तत्वम्, देवताद्वन्द्वे च [६।२।१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति, अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽन्तदात्तादौ॰ [६।२।१४२] ति प्रतिषेधात् । S. on i. 21. 1.

अश्विना—The two Aśvins are the surgeons of the gods and benefactors of gods and men. अश्विनौ—यद्व्याश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत् कावश्विनौ ? द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । *Nir.* xii. 1.

2

अहं सोममाहनसं बिभ-	अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि ।
र्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।	अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते	अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते ।
सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥२॥	सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥२॥

I (*ahám*) bear (*bibharmi*) the exciting (*āhanásam*) Soma (*sómam*), I (*ahám*) Tvaṣṭṛ (*Tváṣṭāram*), also (*utá*) Pūṣan (*Pūṣáṇam*) and Bhaga (*Bhágam*). I (*ahám*) bestow (*dadhāmi*) wealth (*dráviṇam*) on the sacrificer (*yájamānāya*) that offers oblation (*havíṣmate*) and that presses Soma (*sunvaté*), (deserving of careful protection) (*suprāvyê*).

आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमम् । यद्वा, शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् । अहम् एव बिभर्मि । तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणम् भगम् च अहम् एव बिभर्मि । तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे* तर्पयित्रे । अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' [उ° ३।१५८] इतीकारप्रत्ययः । चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इति सुपः स्वरितत्वम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते । 'शतुरनुमः°' [६।१।१७३] इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपमहमेव [दधामि] धारयामि । एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र° सू° ३।२।३८] इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण[1] समर्थितम् ॥२॥

---

* AVS. shows the correct reading: शोभनहविर्भिर्देवानां प्रावित्रे. *Cf.* व्रियमाणाख्यं for विमानाख्यम् on p. 279.

[1] " 'फलम्' 'अतः' ईश्वराद् भवितुम् अर्हति । कुतः ? 'उपपत्तेः' । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टि-स्थिति-संहारान् विचित्रान् विदधद् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं

अथर्ववेदभाष्यम्। आहनसम् आहन्तव्यम् अभिषोतव्यं सोमम्, यद्वा शत्रूणाम् आहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम्, अहम् एव बिभर्मि धारयामि पोषयामि वा। तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणम् भगम् च एतत्संज्ञान् देवान् अहमेव बिभर्मि। तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनहविर्भिर्देवानां प्रावित्रे तर्पयित्रे। अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः॰' [उ॰ ३।१५८] इति ईकारप्रत्ययः। चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इत्यनुदात्तस्य सुपः स्वरितत्वम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते। 'शतुरनुमः॰' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपम् अहम् एव दधामि प्रयच्छामि, 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र॰ सू॰ ३।२।३८] इति न्यायेन परब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात् ॥२॥

दीपिका। (न केवलं गणदेवता युग्मदेवताश्च मदधीनाः, स्वतन्त्रा अपि देवाः सर्वथा मम प्राधान्यमनुरुध्यन्ते।) यागविशेषेषु नान्तरीयकतया वर्तमानं समुद्दीपकं सोमं तथा जगद्विधातारं त्वष्टारं पुष्टेः प्रापकं पूषणं सौभाग्यदैवतं च भगम्, अन्यांश्च तांस्तान् देवान् उक्तन्यायेनाहमेव धारयामि। (यश्च यजमानो यथाविधि सोमाभिषवं विधाय मामुद्दिश्य हविः समर्पयति[1], स सर्वथा मदीयं

सम्पादयतीत्युपपद्यते।...धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति। स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु [७।२१-२२]—

> 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
> तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥
> स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
> लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्॥'

इति। सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति। विषमत्वकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते।" शारीरकभाष्यम्।

[1] *Cf.* इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति। यन्ति प्रमादमतन्द्राः॥ viii. 2. 18.

रक्षणमर्हति, अहञ्च तस्मै धनसम्पदं प्रसादीकरोमि। यो यावद् ददाति हविरल्पं वा बहु वा, अहमेव तस्मै तावदेव गवाश्ववसुहिरण्यरूपं धनं ददामि, 'यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति' इति न्यायात्। (न केवलं सोमयागेषु वागात्मका मन्त्रा अपेक्ष्यन्ते, वाचैव स्त्रीभूतया स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यः सोमः क्रीयते। एतच्चैतरेयब्राह्मणे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे खण्डे प्रपञ्चितम्।) यस्तावत् सर्वात्मना मामुपास्ते स आर्त्विजीनो[1] भवति, ममैव च प्रसादेन प्रभूतं दक्षिणादिकं लभते ॥२॥

आहनसम्—the meaning of the word is doubtful. Here it seems to mean striking, exciting, or foaming, fermenting, impetuous, boisterous, uproarious, turbulent. Yāska explains आहनसः as आहननवन्तः वचनवन्तः (*Nir*. iv. 16) which is explained by Durga as सम्मोहयितारः causing infatuation or delusion. Under ix. 75. 5 S. says: शत्रूणामाभिमुख्येन हन्तारः, अभिहन्यमानाः, अभिषूयमाणाः, स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा.

त्वष्टारम्—"Tvaṣṭṛ is the Hephaistos or Vulcan of the Indian pantheon, the ideal artist, the divine artisan, the most skilful of workmen." (MUIR). "He is the power which shapes the germ in the womb for men and animals alike: he fashions husband and wife for each other from the womb and presides over generations." (KEITH).

भगम्—The god of fortune and one of the Ādityas. Av. *bagha* god.

द्रविणम्—AV. reads the pl. द्रविणा for द्रविणम्. For mg. see p. 130.

हविष्मते—not analysed in the Pada-text because हविस् is a भ here and not a पद. *Cf*. x. 48. 4. पुरू सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः।

सुप्राव्ये—As Geldner points out सुप्रावीः in ii. 26. 1 is explained by प्र विहि in the next stanza. S. derives it from अव् to aid, western scholars evidently derive it from वी 'to lead, guide' and think the word means 'well-advised', 'well-prompted'. 'well-

---

[1] यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति। *Mahābhāṣya* (ed. Kielhorn), Vol. I, p. 3.

comforted', 'well-cheered up'. The analysis in the Padapāṭha is peculiar. As प्रावीः occurs several times, सु has evidently been compounded with प्रावीः ; so we should expect the avagraha after सु, but we find the avagraha after सुप्र. The *Atharva Veda Prātiśākhya* notes the peculiarity in its rule: सुप्राव्या च iv. 11. In our stanza AV. reads सुप्राव्या which Bloomfield regards either as the feminine Nom. sing. or neut. Acc. plural of सुप्राव्य but which the com. on the *Atharva Veda Prātiśākhya* regards as the Inst. sing. of सुप्रावी—अवतेः सुप्रपूर्वस्य टाशब्दः स्वरितः परः। सुप्राव्येति तृतीयायाः चैषश्छन्दसि स्वर्यते ॥ The opposite of सुप्रावी is दुष्प्रावी iv. 25. 6 (analysed as दुःप्र ऽ अव्यः). देवावी occurs several times in RV.

3

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां	अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् ।
चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।	चिकितुषी । प्रथमा । यज्ञियानाम् ।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा	ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा ।
भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥३॥	भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥३॥

I (*ahám*) am queen (*rā'ṣṭrī*), gatherer (*saṁgámanī*) of treasures (*vásūnām*), the wise (*cikitúṣī*), first (*prathamā'*) of those that are worthy to be worshipped (*yajñiyānām*). Me (*mā*) as such (*tā'm*) the gods (*devā'ḥ*) have put (*vyâdadhuḥ*) in many places (*purutrā'*), making me dwell in many abodes (*bhū'ri-sthātrām*) and enter into (*ā-veśáyantīm*) many (*bhū'ri*) [forms].

अहं राष्ट्री। ईश्वर-नामैतत्। सर्वस्य जगत ईश्वरी। तथा वसूनाम् धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्री उपासकानां प्रापयित्री। चिकितुषी यत् साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। अत एव

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां **प्रथमा** मुख्या। या एवंगुणविशिष्टाहं **तां** [**मा**] मां **भूरिस्थात्राम्** बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम्। **भूरि** भूरीणि बहूनि भूतजातानि **आवेशयन्तीम्** जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीम् ईदृशीं मां **पुरुत्रा** बहुषु देशेषु **व्यदधुः** देवा विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानाद्* यद् यत् कुर्वन्ति तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अद्वितीयब्रह्मात्मिका **अहं राष्ट्री**। ईश्वरनामैतत्। कृत्स्नस्य दृश्यप्रपञ्चस्य राज्ञी नियन्त्री। अत एव **वसूनाम्** धनानां **सङ्गमनी** सङ्गमयित्री, उपासकानां फलस्य प्रापयित्री। **चिकितुषी** यत् साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। कित ज्ञाने [धा° ३।१९] इत्यस्माल्लिटः क्वसुः। तदन्तात् 'उगितश्च' [४।१।६] इति ङीप्। अत एव **यज्ञियानाम्** यज्ञार्हाणां देवानाम् **प्रथमा** मुख्या। 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घ-खञौ' [५।१।७१] इत्यर्हार्थे घ-प्रत्ययः। **तां** तादृशीं **मा** मां **भूरिस्थात्राम्** बहुभावेन प्रपञ्चात्मना कृतावस्थानां **भूरि** बहुलं फलम् **आवेशयन्तः** उपासकान् प्रापयन्तो देवाः **पुरुत्रा** बहुषु स्थानेषु **व्यदधुः** विदधति कुर्वन्ति। 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यः°' [५।४।५६] इति सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानाद् यद् यत् कुर्वन्ति देवास्तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

दीपिका। अहमेव दिवश्च पृथिव्याश्चेशे, अहमेव द्विपदश्चतुष्पदश्चेशे। ममैव प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, ममैव प्रशासने द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः, ममैव प्रशासने निमेषा मुहूर्त्ता अहोरात्रा अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति, ममैव प्रशासने सागराः सरितः सरस्यश्च सम्यक् स्यन्दन्ते [बृ° आ° ३।८।९], किं बहुना समग्रस्य ब्रह्माण्डस्य सम्राडहमेवास्मि। दिवि वा भुवि वा यानि मणिरत्नानि विलसन्ति तानि सर्वाणि मदायत्तानि। देवेषु मनुजेषु च ये धनिकधुरीणास्तेषामपि मनोरथानामप्यभूमिर्या सम्पत् सापि ममैव वशे वर्तते। अत एव च वाग् वै वसिष्ठेति [शत° ब्रा° १४।९।२।२] श्रुतिर्मां वसिष्ठेति

---

* Many printed editions wrongly place a full stop here

व्यपदिशति। मम भक्तेषु यो य ऐश्वर्यं कामयते तं तं तेन योजयामि। किञ्च भूतं भवद्भविष्यच्च व्यवहितं विप्रकृष्टञ्च सर्वमेव करामलकवत् पश्यामि, मत्त एव सर्वस्य प्रवृत्तेः। "इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्। यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥" [काव्यादर्शे १।४] "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥" [वाक्यपदीये १।१२४] इत्यादिन्यायेन विश्वं समग्रं समुद्भासयित्र्यहं सर्वज्ञानानमानायतनम्। ये च देवा यज्ञेषु हूयन्ते तेषु च मम प्राथम्यं निर्विवादम्, वाङ्मुखेनैव यज्ञस्य प्रवृत्तेः। अहं तावत् तेषु तेषु प्राणिजातेषु नानाभावेनावस्थिता। सरीसृपाणां स्फुरितेषु विहगानां कूजितेषु पशूनां वाशितेषु नराणां च भाषितेषु ममैवाभिव्यक्तिर्भवति। सुसंस्कृता च वाक् प्रथमतो मन्त्रेष्वेवावस्थिता ततश्च वेदानां समनुशीलनेन तस्या बहुलप्रचारः समजनि, एवम् ऋषिषु प्रविष्टाहं देवैर्बहुधा प्रचारिता। तदेतदृषिणाप्युक्तम् [ऋ° सं° १०।७१।३]—

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते॥ इति ॥३॥

राष्ट्री—fem. of राष्ट् formed with ष्ट्रन् from राज्. *Cf.* जोष्ट्री. Under viii. 100. 10 यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम॥ "When, uttering words that no one comprehended, Vāk, Queen of Gods, the Gladdener, was seated, the heaven's four regions drew forth drink and vigour: now whither hath her noblest portion vanished?" S. explains it as राजनशीला. Under AV. iv. 1. 2 S. says: ईश्वरनामैतत्। राज्ञी सर्वजगद्व्यवहारस्य ईश्वरा नियन्त्री। *Cf.* AB. iv. 2 वाग् वै राष्ट्री; also TB. ii. 4. 6. 11 which is identical with RV. viii. 100. 10 quoted above. Here S. explains राष्ट्री as राष्ट्रप्रदा. Acc. to some scholars राष्ट्री (ruler) is masc. V. G. S., p. 87 top.

सङ्गमनी वसूनाम्—*cf.* TS. iii. 5. 1. 1 निवेशनी सङ्गमनी वसूनां विश्वा रूपाणि वसून्यावेशयन्ती 'holder and gatherer of riches, clad in all rich forms' (K). In x. 48. 1 Indra says: अहं धनानि जयामि शश्वतः. *Cf.* गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः vii. 9. 6. Some explain, because I am the

gatherer up of treasures, therefore, I am the first of those that merit worship—कात्यलिङ्ग. For सङ्गमनी, see under x. 14. 1

चिकितुषी—See p. 143.

प्रथमा—See p. 161.

व्यदधुः पुरुत्रा—*Cf.* RV. x. 71. 3 यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् । तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ "With sacrifice the track of Vāk they followed, and found her harbouring with the Ṛṣis. They brought her, dealt her forth in many places: seven singers make her tone resound in contrast." "Both stanzas are, in reality, addressed to Vāc 'speech', the ātmastuti 10. 125 containing, perhaps, the later elaboration of the idea." *Repetitions*.

पुरुत्रा—Note that though त्र and त्रा are added in practically the same sense (V. G. S., p. 213), त्रा is accented while त्र (त्रल्) accents the immediately preceding syl. In the Pada-text also त्रा is separated by अवग्रह, but त्र is not so separated. "Doubtless it is the character of the form to which त्र is attached, as being pronominal roots, that prevents its separation from them, rather than anything in the suffix itself." The suffix त्र is preserved in Beng. देवोत्तर which is formed by popular etymology from देवत्रा Skt. *purú-*, Av. *pouru-*, O. P. *paru-*, Gk. *polús* (from **palus*), Lith. *pilus*, I.E. **pḷlús*.

भूरिस्थात्राम्—occurs only here in RV. The accent shows that it is a बहुव्रीहि compound, like *bhū'ri-śṛṅga* many-horned, *bhū'ri-karman*, etc. भूरि being formed with the उणादि suffix क्रिन् (अदि-शदि-भू-शुभिभ्यः क्रिन् iv. 65) is accented on the first syl. lit. 'becoming more and more, increasing,' hence abundant. स्थात्र is formed in the अधिकरण-वाच्य and means station, place. The suffix त्र (ष्ट्रन्) was originally the primary ending त with a secondary अ and was generally added in the करण- or अधिकरण-वाच्य.

आवेशयन्तीम्—*Cf.* अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य—छा. ६।३।२. AV. reads आवेशयन्तः which qualifies देवाः. TS. iii. 5. 1. 1, however, reads आवेशयन्ती.

4

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति	मया। सः। अन्नम्। अत्ति। यः। विऽपश्यति।
यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।	यः। प्राणिति। यः। ईम्। शृणोति। उक्तम्।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति	अमन्तवः। माम्। ते। उप। क्षियन्ति।
श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥४॥	श्रुधि। श्रुत। श्रद्धिऽवम्। ते। वदामि ॥४॥

By me (*máyā*) he (*sáḥ*) eats (*atti*) food (*ánnam*) who (*yáḥ*) sees (*vipáśyati*), who breathes (*yáḥ prā'ṇiti*), who (*yáḥ*) hears (*śṛṇóti*) what is spoken (*īm uktám*). Unknowing (*amantávaḥ*), they (*té*) dwell (*úpakṣiyanti*) on me (*mām*). Hear (*śrudhí*), O illustrious one (*śruta*). That which is creditable (*śraddhivám*), I say (*vadāmi*) unto you (*te*).

यः अन्नमत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया एव अन्नमत्ति। यः च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः। यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति सोऽपि मयैव। यः च [ईम्] उक्तं शृणोति। श्रु श्रवणे [धा° १।९२४]। 'श्रुवः शृ च' [३।१।७४] इति श्नुप्रत्ययः, धातोः शृ-भावश्च। य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते *माम् अमन्तवः अमन्यमाना अजानन्त उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण हीना† भवन्ति। मनेरौणादिकस्तु-प्रत्ययः। नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। यद्वा भावे तु-प्रत्ययः। ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। माम् अमन्तवः मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः। हे श्रुत विश्रुत सखे, श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु। छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः°' [६।४।१०२] इति हेर्धिभावः। किं तच्छ्रोतव्यम्? श्रद्धिवम्।

---

* माम् dropped in M. P.

† Should we read संसारे निहीना here and in AVS.?

श्रद्धिः श्रद्धा तया युक्तम्। श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः। 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्ति'रिष्यते* [३।३।१०६ का] इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्त्तमानत्वात् 'उपसर्गे घोः किः' [३।३।९२] इति किप्रत्ययः। मत्वर्थीयो वः। ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥४॥

अथर्ववेदभाष्यम्। यः भोक्तृजनः अन्नम् अत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया एव अन्नम् अत्ति। यः च जनः विपश्यति विविधं जगत् चक्षुषा साक्षात्करोति। यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति। अन प्राणने [धा° २।६०]। अदादित्वाच्छपो लुक्। 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' [७।२।७६] इतीडागमः। 'अनितेः' [८।४।१९] इति णत्वम्। ईम् इदम् उक्तं स्वरूपं यः च पुरुषः शृणोति श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्णाति ते सर्वेऽपि तत्तच्छक्त्यात्मना अवस्थितया मयैव तत्तद्व्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः। शृणोतीति। श्रु श्रवणे [धा° १।९२४]। 'श्रुवः शृ च' [३।१।७४] इति श्नुप्रत्ययः, धातोः शृभावश्च। य ईदृशीम् अन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते माम् अमन्तवः अमन्यमाना अजानाना मद्विषयज्ञानरहिताः उप क्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण निहीना भवन्ति। मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः। [1]नञ्समासे [व्यत्यये]नान्तोदात्तत्वम्। यद्वा भावे तु-प्रत्ययः। ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। हे श्रुत विश्रुत हे सखे श्रुधि मयोक्तं शृणु। छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः°' [६।४।१०२] इति हेर्धिभावः। अहं ते तुभ्यं श्रद्धेयं श्रद्धातव्यम्। श्रद्धा भक्तिः। तया प्राप्यं परतत्त्वस्वरूपं वदामि उपदिशामि। श्रद्धेयम् इति। 'अचो यत्' [३।१।९७] इति धाञो यत्प्रत्ययः। 'ईद्यति' [६।४।६५] इतीकारः ॥४॥

दीपिका। "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः॥" इति न्यायेन ये सम्यग् वा असम्यग् वा पश्यन्ति,

---

* ...वक्तव्या Mallinātha on *Siś*. viii. 11. This is not found in *Mbh*. M². wrongly gives the reference as i. 4. 57. 2. P. follows M.

[1] तत्पुरुषे तुल्यार्थ [६।२।२] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः।

ये सम्यग् वा असम्यग् वा शृण्वन्ति, किं बहुना येषामेव प्राणा वर्तन्ते तेषामाहार्यसम्पादनं मयैव विधीयते। मया प्राणिनः प्राणवन्त इति विद्धि। एते सर्वे मामेवोपजीवन्ति दौर्भाग्यात्तु नैतदवबुध्यन्ते। स्वो हि भावो मनुष्याणामात्मनो हृदयानुमानेन दर्शनं नाम। "सत्यसंहिताश्च देवाः, अनृतसंहिता मनुष्याः" [ऐ° ब्रा° १।६]। तन्नैतदाश्चर्यं यत् सर्वं सत्यं वदितुमसमर्थस्त्वं मामप्येवंवादिनीं न श्रद्धास्यसि। तत् तु न समीचीनं स्यात्। सत्कार्यपरम्परया प्रज्ञाप्रकर्षेण च शारदसुधाकरसमुज्ज्वलं यशःपटलं त्वया समधिगतम्, उपदेशभाजनत्वं च समासादितम्। अतः सर्वथा सत्यमेवैतत् ते पुरतो विवृणोमि, मास्त ते विशङ्का भूत्। न खलु 'अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते' इतिवद् व्यामोहकम्, न वा 'शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' इतिवत् प्ररोचकम् अश्रद्धेयं किमपि प्रलपामि। प्रायेण त्वयापि बहुशः प्रत्यक्षीकृतं यद् वाच उत्क्रान्तौ शरीरं काष्ठकुड्यकल्पं सम्पद्यते, दर्शनस्य श्रवणस्य प्राणनस्य च वार्ताप्यस्तमेतीति। तथा च श्रुतिः—"वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे। वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः। वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता।" [तै° ब्रा° २।८।८।४] इति। "वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती, प्राणान् पशुषु, प्रजां मयि च यजमाने च" [तै° सं° ३।१।१०।२] इति। "वाग् वै शर्म" [ऐ° ब्रा° १०।८] इति च ॥४॥

मया सो अन्नमत्ति—Both here and under AV. iv. 30. 4 S. supplies a यः which he construes with अत्ति and explains—he who eats food does so through me, etc. Vāk is solicited for food and vigour in viii. 100. 11 देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ 'The gods generated Vāk the goddess, animals of all forms speak her. May she, the Gladdener, yielding food and vigour, the milch cow Vāk, properly praised, approach us.' *Cf*. x. 48. 1 अहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्. TB. ii. 2. 8. 4 वाचं देवा उप जीवन्ति विश्वे वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः। वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी ॥ Also यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि.

For सो अन्नमत्ति AV. has सोऽन्नमत्ति. The metre shows that the RV. form is original.

विपश्यति—*Cf.* x. 187. 4 यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति।

प्राणिति—Note that it is not analysed in the Pada-text.* AV. reads प्राणति for प्राणिति. Similarly, we have in AV. यच्च प्राणति यच्च न though ŚB., TB. and BU. show the normal प्राणिति. Similarly, ŚB. has कति क्लृप्तः प्राणिति चाप चानिति where GB. has प्राणति चापानति च. No wonder that we should find forms like विश्वसित्, आश्वसियुः, etc., in class. Skt.

ईम्—anticipates उक्तम्. See p. 179.

अमन्तवः—अमन्तु occurs in x. 22. 8 also: अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः। "Around us is the Dasyu, riteless, void of sense, inhuman, keeping alien laws."

क्षियन्ति—See p. 199.

श्रुधि—See p. 126.

श्रुत—S. appears to be right in regarding it as a vocative. Most European scholars think it is the 2. plural root-aorist imperative of श्रु. Peterson translates: "Listen, one and all, this is a true thing I say." This is ingenious but not at all convincing. Though both finite verbs and vocatives are liable to loss of accentuation, श्रुत as a finite verb would have been accented as beginning a new sentence. Pāṇini distinctly says तिङ्ङतिङः *i.e.*, a finite verb is unaccented *except after a finite verb*. And the plural श्रुत almost immediately followed by the singular ते would be singularly inappropriate. Ludwig in his commentary takes श्रुतश्रद्धिवम् as one word and explains what is worthy of credence acc. to tradition. In his translation he takes श्रुत as the 2. pl. imperative of श्रु.

श्रद्धिवम्—worthy of credence, true. It is a peculiar form with the sense of a gerundive. It had already become rare in the Vedic period and AV. substitutes the more usual श्रद्धेय for it. *Cf.* न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम्। सनत्सुजात ii. 4.

---

* प्राणोऽपानति नेङ्गयते प्रापाभ्यां दीर्घसंशयात्।

5

अहमेव स्वयमिदं वदामि
जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥५॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि ।
जुष्टम् । देवेभिः । उत । मानुषेभिः ।
यम् । कामये । तम्ऽतम् । उग्रम् । कृणोमि ।
तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् ।
तम् । सुऽमेधाम् ॥५॥

I of my own self (*ahám evá svayám*) say (*vadāmi*) this (*idám*), welcome (*júṣṭam*) to Gods (*devébhiḥ*) and (*utá*) men (*mā'nuṣebhiḥ*): whomsoever (*yám*) I desire (*kāmáye*) him (*támtam*) I make (*kṛṇomi*) mighty (*ugrám*), him (*tám*) priest (*Brahmā'ṇam*), him (*tám*) the seer (*ṛ'ṣim*), him (*tám*) the sage (*su-medhā'm*).

अहं स्वयमेव इदम् वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि। देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टम् सेवितम्। उत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तंतम् पुरुषम् उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽधिकं[1] करोमि। तम् एव ब्रह्माणम् स्रष्टारं करोमि। तम् एव ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। तम् एव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥५॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अहं स्वयमेव आत्मनैव। [एवकारः] 'नान्योऽस्ति ममोपदेष्टा' इत्यवधारणार्थः। इदम् आपरोक्ष्येणानुभूयमानं ब्रह्मात्मकं वस्तु वदामि लोकहितार्थम् उपदिशामि। तद् विशेष्यते। देवानाम् इन्द्रादीनां जुष्टं प्रियम् उत मानुषाणाम् मनुष्याणामपि प्रियम् परानन्दरूपत्वात्।

---

[1] Strict grammar as well as logic requires सर्वेष्वधिकम् or इतरेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकम् ।

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' [बृ° आ° ४।१।३१] इति श्रुतेः। यद्वा देवमनुष्यादिभिः सेवितम् इदं वक्ष्यमाणं मदीयं माहात्म्यम् अहम् एव स्वयम् वदामि प्रकटयामीत्यर्थः। किं पुनस्तद् इत्याह—यम् इति। यं कामये। तंतम् इति प्रतिनिर्देश्यस्य वीप्सितत्वाद् अत्रापि वीप्सा द्रष्टव्या। यंयं पुरुषं रक्षितुम् अहं वाञ्छामि तंतं कृत्स्नं पुरुषम् उग्रं कृणोमि। सर्वेभ्योऽधिकं दुष्प्रधर्षं करोमि। यद्वा उग्रः ईश्वरः। जगन्निर्माणसमर्थमीश्वरं करोमि। तम् एव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि, तथा तम् ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि, तम् एव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं च करोमि। एवं सर्वजगन्नियन्तृब्रह्मात्मकत्वं स्वात्मन्याविष्कृतम् ॥५॥

दीपिका। देवानां मनुष्याणाञ्च प्रियमिदं रहस्यं भक्तजनानुकम्पया स्वयमेव सुहृद्भूत्वा विवृणोमि। अतोऽस्य सत्यतायां लेशतोऽपि संशयो न कार्यः। भक्ताश्चोपासकाश्च भक्तिप्राग्भारवित्रशीकृतस्वान्ताः सर्वथा विचारविधुरा भजनीयस्य परमाणुप्रमाणानपि गुणान् पर्वतीकुर्वन्ति। आश्रिताश्च शरणागताश्च शरण्यस्य सौमनस्यमेवाधिगन्तुकामास्तस्य प्रशंसायां सहस्रमुखतामात्मन आविष्कुर्वन्ति, न च गणयन्त्युत्कटतममप्यतिशयोक्तिजातम्। दूताश्च स्वभावत एव यथाभूतं वस्तुतत्त्वं विपर्यासयन्ति। 'नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः' इत्यालङ्कारिकाणामुदाहरणमेवात्र साक्षिभूयमावहति। परं स्वप्नेऽपि भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिभिरनाक्रान्तायाः 'परापराणां परमया परमेश्वर्या' मया यदुच्यते, देवानां मनुष्याणां च हितकाम्यया तेषां हृदयाह्लादकरं यदुपदिश्यते, सर्वथा श्रद्धेयतममेव तत्।

जगतीतलस्थं निखिलं बलं च प्रज्ञानं च मदधीनमेव। देवो वा मर्त्यो वा य एव बलं कामयते स चेन्मे बहुमतस्ततस्तमोजिष्ठं बलिष्ठं च विदधामि, येन सुरेषु वाप्यसुरेषु वा, नरेषु वा पशुषु वा नैव प्रभवति कोऽपि तमभिभवितुम्। यो वा 'धिग् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्' इति मन्यमानः शारीरं शौर्यं श्वापदचेष्टितं समाकलयन् सर्वथा तत्रास्थाविरहितः परलोकसाधनीं प्रज्ञां प्रार्थयते तस्य

6

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि	अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि ।
ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।	ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ।
अहं जनाय समदं कृणो-	अहम् । जनाय । सऽमदम् । कृणोमि ।
म्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥६॥	अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥६॥

I (*ahám*) stretch (*ā' tanomi*) the bow (*dhánuḥ*) for Rudra (*Rudrā'ya*) for his arrow (*śárave*) to kill (*hántavāi u*) the Brahman-hater (*brahma-dviṣe*). I (*ahám*) make (*kṛṇomi*) strife (*samádam*) for the people (*jánāya*). I (*ahám*) have entered (*ā' viveśa*) heaven and earth (*Dyā'v ā-pṛthivī'*).

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी [२।३।६२।१] । महादेवस्य धनुः चापम् अहम् आ तनोमि ज्ययाततं करोमि। किमर्थम्? ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् हन्तेः 'तुमर्थे से-सेन्°' [३।४।९] इति तवै-प्रत्ययः। 'अन्तश्च तवै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। शॄ हिंसायाम् [धा° ९।१६] इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि°' [उ° १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः। 'क्रिया-ग्रहणं कर्तव्यम्' [१।४।३२ भा°] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। उ-शब्दः पूरकः। अहम् एव समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन्(?) इति समत् संग्रामः। स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि करोमि। तथा द्यावापृथिवी दिवञ्च पृथिवीञ्च अन्तर्यामितया अहमेव आ विवेश प्रविष्टवती ॥६॥

अथर्ववेदभाष्यम्। पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। रुद्रस्य महादेवस्य धनुः अहम् आ तनोमि आततज्यं करोमि। किमर्थम्? ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्ट्रे शरवे। शॄ हिंसायाम् [धा° ९।१६]। 'शॄस्वृ-स्निहि°' [उ° १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः। हिंसकाय। उभयत्र 'क्रियाग्रहणं

कर्त्तव्यम्' [१।४।२३ भा°] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। ब्रह्मद्विषं शरुं त्रिपुरनिवासिनम् असुरगणं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम्। हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्°' [३।४।९] इति तवै-प्रत्ययः। 'अन्तश्च तवै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। उशब्दः पूरणः। अहम् एव जनाय स्तोतृजनार्थं समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन् (?) इति समत् संग्रामः। तं कृणोमि करोमि तथा द्यावा-पृथिवी द्यावापृथिव्यौ अहम् आ विवेश अन्तर्यामित्वेन प्रविष्टवती ॥६॥

दीपिका। या च का च बलकृतिर्मम कर्मैव तत्। का कथा पार्थकर्णादि-कीटानाम्, यो हि रुद्रः पिनाकेन त्रिभुवनं भाययति, उद्दीपितामर्षाद् यस्माद् ब्रह्मद्विषः सन्त्रस्यन्ति, उग्रतमस्य तस्य साधूनां परित्राणाय दुष्कृतां च विनाशाय धनुषि ज्यारोपणं मदायत्तमेव। भक्तानां चाह्वानमनुरुध्यमानया 'सपत्नक्षयण्या' मया समरेष्वपि व्याप्रियते, श्रुतिविषयगुणया च मया विश्वं व्याप्यावस्थीयते। "यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश। य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः॥" [श्वेताश्व° २।१७] इति श्रुतिरपि मामेव सर्वगतत्वेन वर्णयन्ती संस्तौति। ॥६॥

रुद्राय—Dativus commodi.

रुद्राय धनुरातनोमि—In RV. Rudra is well-known for his bow and arrows (ii. 33. 10-11, v. 42. 11), he is called स्थिरधन्वन् and क्षिप्रेषु in इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने RV. vii. 46. 1. What *Vāk* means is that even the great archer Rudra owes his skill in archery to her. Contrast: अहं वज्रं शवसा धृष्णु ददे x. 49. 2.

ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवै—ब्रह्मद्विषे is the obj. of हन्तवै and should have been put in the Acc. The dative infinitive "is commonly used without an object; hence a dative often appears beside it by attraction instead of an accusative." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 408. *Cf.* दृशये सूर्याय x. 14. 12 (p. 281), ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ v. 31. 4. 'the Brahmans with their songs exalting Indra strengthened him with hymns to slay the serpent.' मयः पतिभ्यो जनये परिष्वजे AV. xiv. 1. 46 'a joy to husbands (it is) to embrace a wife.' योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवै AB. vi. 1 to kill him who is

fit to be killed by him. See also under पाणिभ्यामवनेजनाय SB. i. 8. 1. 1.

In x. 182. 3 तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विष: शरवे हन्तवा उ the Dat. in ब्रह्मद्विषे has been changed into the Nom. "May he whose head is flame burn the Brahman-hating Rākṣasas in order that his arrow may slay them"—thus translates Bloomfield who rightly regards x. 182. 3. as patterned upon x. 125. 6.

ब्रह्मद्विषे—Dative by Attraction. The regular form is ब्रह्मद्विषम्.

शरवे—Final Dative. For mg. see p. 195 f. n. 3 and p. 197.

हन्तवै—Dative infinitive. See p. 266.

आ विवेश—In the Vedas the Perfect is used even when there is no परोक्षत्व. Pāṇini's rule is छन्दसि लुङ्-लङ्-लिट: ३।४।६.

अहं जनाय समदं कृणोमि—The suggested sense is that she is also संहक् समत्सु (ii. 12. 3.) like Indra. *Cf.* वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी TS. i. 6. 10. 6. For समद् see p. 172. समदिति स्त्रीलिङ्गं संग्रामनाम, समं सह मायन्ति योद्धारो यासु इति। Haradatta. समदो वात्ते: सम्मदो वा मदते:। *Nir.* ix. 17. Indra gives specific instances of his help to mortals :

अहं गुङ्गुभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम्।
यत् पर्णयघ्न उत वा करञ्जहे प्राहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि॥ x. 48. 8.

अहं द्यावापृथिवी आ विवेश—She pervades heaven and earth. *Cf.* गीता—मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। In Babylonian mythology, the word of Bel-Marduk is described as "a net of majesty that encompasseth heaven and earth".

7

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्-
मम योनिरप्स्व१न्त: समुद्रे।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वो-
तामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥७॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् ।
मम । योनिः । अप्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे ।
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा ।
उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप ।
स्पृशामि ॥७॥

I (*ahám*) give birth to (*suve*) the father (*pitáram*) on the summit of this world (*asya mūrdhán*), my (*máma*) origin (*yóniḥ*) is within the ocean (*samudré*) in the waters (*apsú antáḥ*). Thence (*tátaḥ*) I spread (*vi tiṣṭhe*) through (*ánu*) all (*viśvā*) beings (*bhúvanā*), and (*utá*) I touch (*úpaspṛśāmi*) yonder (*amū'm*) sky (*dyā'm*) with my summit (*varṣmáṇā*).

'द्यौः पिता' [तै° ब्रा° ३।७।५।५] इति श्रुतेः पिता द्यौः। पितरम् दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि, 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' [तै° आ° ८।१] इति श्रुतेः। कुत्रेति तदाह—अस्य परमात्मनो मूर्धन् मूर्धनि उपरि। कारणभूते तस्मिन् हि वियदादिकार्यंजातं सर्वं वर्तते, तन्तुषु पट इव। मम च योनिः कारणं समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन् अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ब्रह्मचैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत ईदृग्भूताहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि [भुवना] भुवनानि भूतजातानि अनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधं व्याप्य तिष्ठामि। 'समवप्रविभ्यः स्थः' [१।३।२२] इत्यात्मनेपदम्। उत अपि च अमूं द्याम् विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि। यद्वा, अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि अहं पितरम् आकाशं सुवे। समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा, समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत् समानम् ॥७॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अस्य दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरिभागे सत्यलोके पितरं प्रपञ्चस्य जनकं विधातारम् अहं सुवे जनयामि। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने [धा° २।२१]। अदादित्वाच्छपो लुक्। स्रष्टृसहितस्य जगतः कारणभूताया मम योनिः कारणं समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। 'समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः' [शत° ब्रा° १०।६।४।१] इति

वाजसनेयकश्रुत्या समुद्रशब्दवाच्यत्वं परमात्मनो दर्शितम्। तस्मिन् परमात्मनि अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्रह्मचैतन्यं तत् मम कारणमित्यर्थः। यद्वा समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये वाडववैद्युतरूपेण यत् तेजो वर्तते तदेव माध्यमिकवाग्रूपाया मम योनिः कारणम्। ततः तेजःकारणकत्वाद्धेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वि चष्टे प्रकाशयामि। उत अपि च अमूं द्याम् विप्रकृष्टां दिवम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं ब्रह्मण्यध्यस्तं विकारजातं वर्ष्मणा देहेन कारणभूतमायात्मकेन उप स्पृशामि। यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि पितरम् आकाशम्। 'द्यौः पिता पृथिवी माता" [तै॰ ब्रा॰ ३।७।५।५] इति श्रुतेः। सुवे प्रेरयामि। तथा समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अब्विकारेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म व्याप्य वर्तते इत्यर्थः। शेषं पूर्ववत् ॥७॥

दीपिका। परिदृश्यमानस्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽपि मयैव परमे व्योमनि प्रसूयते। अहं पुनः सागरसलिलेषु समधिगतजन्मास्मि। समुद्रे कल्लोलकोलाहलरूपेण लब्धात्मा क्रमेण वायवीयतरङ्गसङ्गेनोर्ध्वमुद्गच्छन्ती समग्रे जगति कृतपदा सती सुदूरवर्तिनं स्वर्लोकमपि शरीराग्रेण स्पृशामि। तथाच श्रुतिः। अनन्तामन्तादधिनिर्मितां महीम्। [तै॰ ब्रा॰ २।८।८।४] इति ॥७॥

Bergaigne translates—"I give birth to the father even on the head" and adds in a foot-note: an enigma which seems to mean "I give birth to the heaven at the top of the heaven. Vāc represents there particularly the roar of the thunder [which practically divests the sky of the clouds under which it had become invisible]." Geldner translates: "I give birth to (or, I drive) the father on the summit of this world." Hopkins translates: "I beget the father of this (all) on the height; my place is in the waters, the sea; thence I extend myself among all creatures and touch heaven with my crown."

सुवे—सू would appear to have been originally used with reference to females and जन् with ref. to males. सूकर, सून, सुत, sow, son, swine, etc., are from the same root. See p. 56.

पितरम्—Geldner points out that the father is the अध्यक्ष in x. 129. 7 यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् as whose mother or guide appears वाक् in this hymn and compares ŚB. v. 1. 3. 11: यदि वै प्रजापतिः परमस्ति—वागेव। (तस्या अव्यक्तशब्दब्रह्मत्वेन पूर्वमवस्थानादिति भावः—S.)

मूर्धन्—The Loc. would appear to have been an indefinite case in the beginning, so we find the Loc. sing. of many stems in several I. E. languages without ending. In Skt. several *an*-stems have Loc. singulars without ending as also *i*- and *u*- stems which appear in the lengthened grade in the Loc. without ending. In the Av. Gathic forms like *dam*, *dan*, 'in the house', in Greek, infinitives like *dómen* (दामन् to give), *idmen* (विद्मन् to know) and isolated forms like *aiés* (ever, always) and in Latin the preposition *penes* ('with') are instances of Locatives without ending.

मूर्धन् is mentioned in the Uṇādi rule: श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन् क्लेदन् स्नेहन् मूर्धन् मज्जन्नर्यमन् विश्वप्सन् परिज्मन् मातरिश्वन् मघवन्निति 1. 158 and is derived from मुर्छ् or मुह् with कनिन् and is consequently accented on the first syllable. In Vedic literatur, however, it is accented on the second syllable. Under i. 59. 2 S. merely says: मूर्तमस्मिन् धीयत इति मूर्धा [निरुक्त ७।२७]। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः। Av. *kamərəδa*-(=Skt. *कमूर्धन्, कुमूर्धन्) head (of demons, animals, etc.), Old English *molda* 'head', Gk. *blōthrós* (**mlōthrós*).

मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे—वाक् remained in these waters as the roar of the sea, as the thunder and further as the cosmic principle in the ancient waters from which acc. to x. 121. 7 the असु of the gods, *i.e.*, the wind came out. Geldner. समुद्रे...अप्स्वन्तः occurs in x. 45. 3 also. समुद्रे अन्तः x. 177. 1. वाक् is also often identified with the ocean: वाग वै समुद्रः Tāṇḍya B. vii. 7. 9, वाग् वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते, न समुद्रः क्षीयते। AB. xxiii. 1.

ततः—from there. *Cf.* ततो देवानां समवर्ततासुरेकः x. 121. 7.

वितिष्ठे—AV. reads विचष्टे.

भुवना—AV. has the later form भुवनानि. Similarly, व्रता नु विश्वद् व्रतपा अदाभ्यः occurs in TB., but व्रतानि in AB. *Variants*, III. 67. भुवन pl. beings, creatures; sing. world.

वर्मणा—वर्षिमन्, वर्षीयस्, वर्षिष्ठ, etc., are from the same root वृष् (वृ with s-extension). The corresponding Greek word is *hérma* prop, support (for **wersma*, I. E. **wersmn̥*).

8

अहमेव वातइव प्र वा	अहम् । एव । वातःऽइव । प्र । वामि ।
म्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।	आऽरभमाणा । भुवनानि । विश्वा ।
परो दिवा पर एना पृथि-	परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या ।
व्यैतावती महिना सं बभूव ॥८॥	एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥८॥

I myself (*ahám evá*) blow forth (*právāmi*) like the wind (*vā'taḥ iva*), grasping (*ārábhamāṇā*) all (*víśvā*) beings (*bhúvanāni*), beyond (*paráḥ*) heaven (*divā'*), beyond (*paráḥ*) this earth (*enā pṛthivyā'*), such (*etā'vatī*) I have become (*sám babhūva*) through my greatness (*mahinā'*).

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वात इव । यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वं निगमयति । परो दिवा । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते, यथाध इत्यधस्तादर्थे* । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या । 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' [२।४।३४] इतीदम एनादेशः । अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् । द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् । एतदुपलक्षितात्† सर्वस्माद्विकार-

---

* The temptation is great to change अधस्तादर्थे into अधस्तादित्यर्थे but AVS. also shows अधस्तादर्थे.

† सर्वात् is a misprint for सर्वस्मात् in M. but has been copied all the same in certain printed editions.

जातात्* परस्ताद्वर्तमानासङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं **महिना** महिम्ना **एतावती सं बभूव**। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। [एतावती।] एतत् परिमाणमस्याः। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे°' [५।२।३९] इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' [६।३।९१] इत्यात्वम्। सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतास्मि। [महिना।] महच्छब्दादि-मनिचि 'टेः' [६।४।१५५] इति टिलोपः। ततः तृतीयायाम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोपः ॥८॥

अथर्ववेदभाष्यम्। **विश्वा** विश्वानि सर्वाणि **भुवनानि** भूतजातानि कार्याणि **आरभमाणा** कार्यरूपेणोत्पादयन्ती **अहमेव** अनन्यसहाया **प्र वामि** प्रवर्ते। वा गतिगन्धनयोः [धा° २।४०]। अदादित्वाच्छपो लुक्। तत्र दृष्टान्तः—**वात इव**। यथा वायुः परेणाप्रेरितः स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वदित्यर्थः। उक्तं सार्वात्म्यं निगमयत्युत्तरार्धेन। **परो दिवा**। परः इति सकारान्तं परस्ता-दित्यर्थे वर्तते, यथा अध इत्यधस्तादर्थे। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। **दिवा** आकाशस्य परस्तात् **एना पृथिव्या**। 'द्वितीया टौस्स्वेनः' [२।४।३४] इतीदम एनादेशः। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति तृतीयाया आच् आदेशः। अस्याः पृथिव्याः **परः** परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानम् उपलक्षणम्। एत-दुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्म-चैतन्यरूपा अहं **महिम्ना** माहात्म्येन **एतावती सं बभूव** एतत्परिमाणा उदीरितसकलजगदात्मना सम्भूतास्मि। एतच्छब्दाद् 'यत्तदेतेभ्यः°' [५।२।३९] इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' [६।३।९१] इत्यात्वम् ॥८॥

दीपिका। एवञ्च वायुरूपाहं वायुरिव† निराबाधं निरङ्कुशं च वहमाना विश्वं समग्रं निर्मिमाणा उदग्रतमाया दिवः पृथुतमायाश्च पृथिव्याः प्रान्तान्

---

* षष्ठी was expected acc. to षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन. *Cf.* सुभाषितं हारि विशत्यधो गलात् *Kādambari.* "चन्द्रगोमी [२।१।८१] त्वाह—'अवधिविवक्षायामतसर्थैरपि पञ्चमी भवत्येव इति।" कातन्त्रविस्तर folio 70*b*.

† स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः, एवमेतासां देवतानां वायुः। म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः। बृ° आ° १।५।२२।

समतिक्रान्तवती। अत एव "वाग् वै त्वष्टा" इति श्रुतिः [ऐ॰ ब्रा॰ ६।४] मां त्वष्टेति व्यपदिशति। इत्थञ्चेदृक्तयेयत्तया वा परिच्छेत्तुं न शक्यं मे महत्त्वम्। विस्तीर्णेयमर्णवनेमिर्वा सर्वतो विसारि गगनमण्डलं वा नैव प्रभवति मातुं मे माहात्म्यम्। यथाहि यथेच्छं सञ्चरतो वातस्य घोषा एव श्रूयन्ते, रूपं पुनर्न प्रत्यक्षीक्रियते, तथैव मम कार्यमिदं विश्वं सन्दृश्यते सर्वैः रूपं पुनर्मे प्रायेण न प्रत्यक्षीभावमुपयाति प्राकृतजनानाम्। नैवाहं चक्षुषा ग्राह्या न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रयत्नेन गृह्येऽहं सूक्ष्मदर्शिभिः॥ "यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्॥" [श्वेताश्व॰ ३।९] इति श्रुतिरपि मामेवोपवर्णयति। अतो मामेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत। मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं गच्छसि शाश्वतम्॥८॥

इति काश्यप-श्रीचितीशचन्द्रशर्म-विरचिता देवीसूक्त-दीपिका समाप्ता।

वात इव—*Cf.* वायुर्न राष्ट्री vi. 4. 5 (said of Agni); अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न निविशते कतमच्चनाहः going along his paths in the air he (Vāta) rests not for a single day, x. 168. 3; आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः। घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम॥ "Breath of the gods, germ of this world, this god fares according to his will. His sounds are heard, (but) his form is not (seen). To that Vāta we would pay worship with oblation" (MACDONELL). Skt. *vātaḥ*, Av. *vāto*, Gk. *aētē-s*, Lat. *ven-tu-s*; cf. Eng. *wednesday*. Note the accent on the first syll.

वामि—Gk. *aēmi*.

परो दिवा, etc.—See pp. 67-68. *Cf.* x. 85. 5 परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति. *Cf.* also *Raghu* vi. 77:

आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम्।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम्॥

दिवा—AV. shows दिवः. Similarly in the case of परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति RV. x. 82. 5, MS. ii. 10. 3 reads देवेभ्यः. "The prepositional adverbs परस्, अवस्, अर्वाक् govern either abl. or instr. without

difference of meaning. This use of the abl. is apparently related to the abl. of comparison." BLOOMFIELD, *Variants* §574.

परः—See pp. 67-68. "पर इत्येतत् सकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे। 'परो दिवा पर एना' इति यथा।" S. under इन्द्रं को वीर्या परः i. 80. 15.

एतावती—not analysed in P. because of the lengthening. यत्तदेतेभ्यो वतौ CA. iv. 48.

महिना—See p. 370.

एतावती महिना संबभूव—*cf*. एतावानस्य महिमा x. 90. 3. *Cf*. न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ i. 81. 5.

सम्बभूव—Veṅkaṭamādhava's remarks on the use of लङ्, लुङ् and लिट् are interesting. ननु भूतलकारेषु सङ्कीर्णेषु ततस्ततः। परोक्षादिविभागेऽस्मिन्निर्बन्धः केन पाणिनेः ॥ विहितेषु लकारेषु भूतमात्रे ततो वयम्। तत्तद्वाक्यानुसारेण वक्ष्यामोऽर्थांस्तथा तथा ॥ नैवं युक्तं रूपभेदादर्थभेदश्च युज्यते। पश्यामोऽपि च वाक्येषु भेदं पाणिनिदर्शितम् ॥ ··· स्पष्टमेव लकारार्थान् पश्यामो ब्राह्मणेषु च। हरिश्चन्द्रो ह वैधसः शौनःशेपन्निरीच्यताम्। तस्माद् यथा तथा भूते परोक्षाद्यतनादिकम्। प्रदर्शयेत् प्रयत्नेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ॥ स्पष्टं संवादसूक्तेषु परोक्षाद्यतनादिकम्। तथान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ॥ न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः। अपि वैकाङ्गविकलं भवन्ति छान्दसास्तदा ॥ A comparison of this hymn with the other आध्यात्मिक hymns of RV. reveals its great delicacy in contrast with the bravado of those hymns. Compare for instance अहं जनाय समदं कृणोमि of this hymn with अहमत्कं कवये शिश्नथं हथैरहं कुत्समावमाभिरूतिभिः। अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्। अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्भरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक्। अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम् ॥ x. 49. 3-5.

A Paurāṇic देवीसूक्त is current in some parts of Bengal. We are indebted to Prof. Satyendra Nath Sen for the following stanzas of the hymn:

कात्यायनकुलोद्भूते सर्वदेवांशसम्भवे।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

महासुरौघनिर्णाशे महादेव-मनोहरे।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

सुरथाधिष्ठिते गौरि ब्रह्मादिसुरवन्दिते।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

चतुर्वर्गप्रदे देवि चतुर्वर्गात्मिके शुभे ।
श्रीजय-श्रीजय श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

माहेश्वरि महामाये महामोहविनाशिनि ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

राज्यसाम्राज्य शुभदे राजराजेश्वरप्रिये ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

सर्वशान्तिप्रदे सौम्ये जयदे भुवनत्रये ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥

देवीसूक्तमिदं राजन् पराशर-प्रचोदितम् ।
पठन् सप्तशतीं राजन् पठित्वा फलमाप्नुयात् ॥

देवीसूक्तमविज्ञाय पठेत् सप्तशतीं यदि ।
अभिचाराय भवति फलं नाप्नोति किञ्चन ॥

इति श्रीबृहद्-ब्रह्माण्डपुराणे पृथु-पराशर-संवादे देवीसूक्तं समाप्तम् ।

The prayer in the fifth chapter of the Caṇḍī beginning with नमो देव्यै महादेव्यै is also known as देवीसूक्त.

शतपथब्राह्मणम्

Mādhyandina recension i. 8. 1.

MANUMATSYAKATHĀ

Introductory Note

"One special interest in the story lies in the curious points of resemblance and contrast to other Deluge stories. The warning of the Deluge by an animal, the fastening of the ship by a rope, the post-diluvial sacrifice, and the miraculous reproduction of men, have all their analogies; but they are not found, as here, in combination, and the towing of the ship by a fish is quite unique. The probability is, therefore, that this legend is of native growth.

"Weber and, to a less extent, Muir see in the story a tradition of an original immigration of the race from across the Himalayas. They base their opinion on a rendering...*over* the Northern Mountains. Eggeling, however, renders 'up to' and some writers suppose the story to have originated in an exceptional overflowing of the Ganges. The question is primarily one of textual criticism, the choice lying between the reading *abhidudrāva* (Eggeling) and *ati dudrāva* (Weber etc.). The chief argument against an originally mythical origin of the story is that here also the tendency is become more and more mythical, and if we reverse this tendency we can easily explain the story as having grown out of an external inundation."

For the different versions of the story the student is referred to the article on Deluge in Hastings' *Encyclopædia of Religion and Ethics*, Vol. IV, from which the above extract has been taken as also to Muir's *Original Sanskrit Texts*, Vol. I, pp. 181ff.

For an account of the *Śatapatha Brāhmaṇa*, see Macdonell's *History of Sanskrit Literature* (pp. 212-16) and *India's Past* (pp. 48-49) and Weber's *Indian Literature*.

The *Journal of the Bombay Historical Society*, 1929 contains a study of the flood legends of the East by Mr. Vaidyanath Ayyar. See also *Mañjūṣā*, August, 1953.

MANUMATSYAKATHĀ

1

मनवे ह वै प्रातः। अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवने-
जनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणीऽआपेदे* ॥१॥

To Manu in the morning they brought water for ablution, exactly as men bring it for washing the hands. As he was washing a fish came into his hands.

हरिस्वामिभाष्यम्। मनवे ह वै। इडाब्राह्मणमेतत्। तत्रेडायां मानवीमिडां[1] देवतां वक्तुं 'मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी' [तै० सं० २।६।७।३, तै० ब्रा० ३।५।८।१, २३।२, आ° श्रौ° १।७।७] इत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः। स चेतिहासः प्रसन्न एव, किञ्चित्तु दर्शयामः। मनवे वैवस्वताय। तादर्थ्ये

---

* The Kāṇva recension reads: मनवे ह वा उदकमाजह्रुः प्रातरवनेज्यं, यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्ति। तस्य हावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणिमापेदे।

[1] The goddess Iḍā or Iḷā (the daughter of Manu or of man), thinking on and worshipping the gods; she is the wife of Budha and mother of Purūravas; in another aspect she is called Maitrāvaruṇī, as daughter of Mitra and Varuṇa (M. W.).

Iḍā is the sacrificial food "offered between the Pra-yāja and Anu-yāja and consisting of four preparations of milk, poured into a vessel containing water, and then partially drunk by the priest and sacrificers."

The name gave rise to the legend described here.

चतुर्थी[1]। अवनेज्यते हस्ताद्यनेनेत्यवनेग्यम्। करणे कृत्यः। आजह्रुः आनीतवन्तः परिचारकाः। यथा इदम् अधुना पाणिभ्याम् हस्तार्थं[2] यदवनेजनं तस्मै आहरन्ति तथा आजह्रुः। तस्य मनोः अवनेनिजानस्य प्रक्षालयतः मत्स्यः पाणी आपेदे प्राप्तः। भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणाजगाम॥

In the *Śatapatha Brāhmaṇa* the Udātta alone is marked with a horizontal stroke below; *e.g.* प्रातः = *prātáḥ*, मत्स्यः = *matsyáḥ*. When there is a succession of two or more Udāttas only the last is marked; *e.g.*, मनवे ह वै प्रातः = *Manavé há vái prātáḥ*. In the case of all independent Svaritas, the preceding syllable is marked with the Udātta stroke; *e.g.*, अवनेग्यम् = *avanegyam*. For further details see Macdonell's *Vedic Grammar*, p. 80.

In our text initial व is written as व्व to show that it is गुरु, except in the case of mono-syllabic nipātas:

एकाक्षरं वकारस्य निपातस्थो यदा भवेत्।
संहितायां लघुर्जातः पदकाले गुरुर्भवेत्॥
वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः।
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतरः॥

अमोघानन्दिनी शिक्षा, २६-२७।

Hence व्वर्धते, but वै, उवाच etc.

Similarly, anusvāra before श ष स ह and र is pronounced something like गुँ and is written ᳲ.

अनुस्वारस्य ᳲ शलि रेफे च परे। ह्रस्वाद्दीर्घो दीर्घाद्ध्रस्वः संयोगे गुरुश्च। केशवी शिक्षा ५।
त्रिᳲ शद्धाम, सर्वᳲ षट्, भूयासᳲ सुग्रहपतिः, शतᳲ हिमाः, सᳲ रायस्पोषेण।

मनवे—Dativus Commodi.

ह वै—ह वा इति पूर्ववृत्तोद्घासनो निपातौ S. on C. U. i. 2. 1. *Cf.* इति हेति निपातसमुदायः प्रवादवाची। तार्किकरक्षाव्याख्या p. 117.

---

[1] क्रियायोगे चतुर्थी acc. to the Vārttika क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् appears preferable.

[2] करणे तृतीया (पाणिभ्याम् आजह्रुः अवनेजनाय) is also possible.

अवनेग्यम्—formed with ण्यत् from निज् to wash preceded by अव. See p. 227. अवनेजन is formed with ल्युट्. ऋतं हस्तावनेजनम् AV. xi. 3. 13 righteousness (its) handwashing (W.). दक्षिणं पादमवनेनिजे—अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं दधामि। सव्यं पादमवनेनिजे—अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वर्धयामि। पूर्वमन्यमपरमन्यं पादाववनेनिजे। देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुद्ध्यै। आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे॥ AB. xl. 4; दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावनेजनम् etc. अवनेनिजान is formed with शानच्, the initial syllable being gunated acc. to निजां त्रयाणां गुणः श्लौ P. vii. 4. 25. According to Western scholars however, the form is the intensive present participle. The present participle from the simple root which is अदादि आत्मनेपदिन् is निजान. Note that K. reads अवनेज्य for अवनेग्य.

आजह्रुः—the older form is आजभ्रुः.

पाणिभ्याम्—This use of the Dat. is analogous to that found in दृशये सूर्याय (see p. 292), शरवे हन्तवै (see p. 401), etc., an abstract substantive taking the place of the infinitive. V.G.S., p. 315, 4.

पाणी—K. reads पाणिम् probably with a view to avoiding the hiatus, जातावेकवचनम्. *Cf.* Gk. *palámē*, Lal. *palma*, open hand.

2

स हास्मै व्वाचमुवाद। बिभृहि मा पारयिष्यामि* त्वेति† कस्मान्मा ‡पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्व्वाः प्रजा निर्व्वोढा §ततस्त्वा पारयितास्मीति ||कथं ते भृतिरिति ॥२॥

And he spoke unto him these words: "Maintain me, I will deliver thee." "From what wilt thou deliver me?" "A flood shall sweep away all these creatures; from that will I deliver thee." "How am I to maintain thee?"

---

* पारयितास्मि वै त्वा K.

† K. adds स होवाच at the beginning of each speech.

‡ पारयितासि K.

§ निर्वोढ इति, तत्त्वा। K.

|| स होवाच—स कथं भार्योऽसीति K.

सः मत्स्यः अस्मै मनवे वाचम् उवाद उदितवान्। कीदृशीम्? बिभृहि पुपाण* मा माम्। किमर्थम्? पारयिष्यामि पाळ रक्षणे[1] [धा° १०।७५] रक्षिष्यामि त्वा इति। कस्मात् इति भयहेतुप्रश्नः। वहतीति ओघः उदकसङ्घातः। स इमाः भारतवर्ष-निवासिनीः सर्वाः प्रजाः निर्वोढा निःशेषं वोढा देशान्तरं प्रापयिता। ततः तस्माद् भयहेतोः त्वा पारयितास्मि पालयितास्मि इति मत्स्यवचः। कथम् इति मनोः प्रश्नः। कथं ते तव भृतिः भरणं पुष्टिः इति।

अस्मै—In the Vedas and Brāhmaṇas अह्, ब्रू, वच्, वद् meaning to say (=announce, explain) are construed with the Dative of person. V.G.S., p. 310*c*. In classical Skt. ब्रू and वद् govern the acc. of person.

पारयिष्यामि—Note that K. changes the two first futures into periphrastic futures for the sake of symmetry. The periphrastic future expresses that something will take place at a definite time to come (*e.g.*, इतिथीं समां तदोघ आगन्ता) or that it will take place with certainty (*e. g.*, ओघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा). As this was often accompanied by श्वः it came to be known as श्वस्तनी V. G. S., pp. 340-9.

निर्वोढा—Periphrastic future (लुट्) of निर्-वह्. In class. Skt. निर्-वह् is generally used in a metaphorical sense. Note that the Kāṇva recension reads ळ्ह for ढ like the बह्वृच's.

भृतिः—K. uses the gerundive भार्य्य from which we have भार्य्या in class. Skt. in a specialised sense. *Cf.* the use of परिवार in the sense of 'wife' in modern Bengali. Skt. *bhṛtiḥ*, Av. *borsti-*, Lat. *fors*, Goth. *gabaúrθs*, Arm. *bard*.

---

* The *B. I.* ed. reads पुषाहि which is probably to be attributed to the ignorance of scribes.

[1] Evidently रलयोरभेद इति लकारस्य रत्वम् acc. to the commentator. As a matter of fact the root is the causal of पृ.

3

स ह्रोवाच। यावद्दै चुल्लका भवामो* बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माऽग्रे बिभरासि स यदा तामतिव्वर्धाऽअथ कर्षूं खात्वा तस्यां मां बिभरासि स यदा तामतिव्वर्धाऽअथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वाऽअतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥३॥

He said, 'So long as we are small, we are liable to great danger. Even fish devours fish. Thou shalt keep me first in a jar. When I outgrow that then thou shalt dig a trench and keep me in it. When I outgrow that, thou shalt carry me away to the ocean. Then I shall be beyond destruction.'

चुल्लकाः क्षुद्रकाः अल्पकाः। नाष्ट्रा इति। गॄ निगरणे [धा° ६।१२९]। निगिरति। बिभरासि। अध्येषणायां 'लिङर्थे लेट्' [३।४।७]। बिभृयाः† पुष्णीयाः। एवमेव अभ्यवहरासि उपासासै आपद्यासै इति व्याख्येयानि। अतिवर्द्धै अतिरिच्य वर्धितास्मीति प्राप्ते 'लिङर्थे लेट्' [३।४।७] इति यदा योगे लेट्। कर्षूः खातिकाः। अतीतो नाष्ट्रान् नाशयितॄन् इति अतिनाष्ट्रः ॥३॥

चुल्लकाः—the Prakrit form of चुद्रकाः. Just as भल्ल (Bengali भाल) is the Prakrit for Skt. भद्र, मल्ल for मद्र and श्रल्ल for आर्द्र. *Cf*. Bengali खुल्ल in words like खुल्लपितामह. खुड्डक is another Prakrit form of चुद्रक and is found in the *Caraka Saṁhitā* in the sense of 'small, minor.' Skt. *kṣudráḥ* small, Gk. *psudrós* false.

नाष्ट्रा—fem. like classical दंष्ट्रा and Ved. अष्ट्रा (goad), formed from the causal of नश् with the suffix ष्ट्रन् in the करणवाच्य. नाष्ट्राः नाशकारिण्यः AVS. viii. 3. 7, नाष्ट्राभ्यः आर्तिभ्यः Uvaṭa, नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यः Mahīdhara under VS. xxxvii. 12. इन्द्रो वै सर्वा मृधः सर्वा नाष्ट्रा सर्वाणि रक्षांस्यजिघांसत् KS. xxxvii. 8.

---

* K. adds an इति here.

† The *Bibliotheca Indica* ed. reads बिभ्रियाः which is on a par with पुषीहि.

मत्स्यः—In the *Nirukta* (vi. 27) मत्स्य is derived thus: मत्स्या मधौ (=) उदके स्यन्दन्ते, माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा. Skt. *matsya*, Av. *masya* (lit. 'the wet' from **mades* from *mad* to be wet). मत्स्या हीतरेतरभक्षजीविनः *Nir.* vi. 27.

उत—appears to be used here in the sense of तथाहि. According to Macdonell it means 'also'. "Even when preceding a substantive उत seems to refer to the whole statement: उत मत्स्य एव मत्स्यान् गिलति it is also the case that one fish devours another." V.G.S., p. 223 *a*.

मत्स्य एव मत्स्यं गिलति—this appears to be the origin of the मात्स्यन्याय of the Nītiśāstras. *Cf. Rāmāyaṇa*: मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्। २।६७।३१। *Mahābhārata*: दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः। जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः॥ १२।१३।२०। See also *Mahābhārata* iii. 187. 8-9. Curiously enough, the expression मात्स्यन्याय is often used with reference to Manu: मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे। कौटिल्य १।१३।

गिलति—K. has the earlier form गिरति. Pāṇini also reads the root as गॄ and prescribes the optional change of र to ल by अचि विभाषा viii. 2. 21. RV. shows forms with र only. In classical Skt. ल generally occurs when the root is used in the literal sense of 'swallowing' and र is found when it is used in a metaphorical sense. The original root is **gwer*, **gwor*, which is found in Lat. *vorāre* 'to devour', *carni-vor-us* 'flesh-eating', and Gk. *obrā'* food, *bi-brō-skō* 'I eat', etc.

कुम्भ्याम्—कुम्भी is the fem. of कुम्भ in a diminutive sense. स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि। *Cf.* घटी, कलसी, etc. कुम्भीपाक originally meant the contents of a cooking vessel, then a hell in which the wicked are baked like potter's vessels or cooked like the contents of a cooking vessel. Av. *xumba*, Mod. Persian *xumb*, *xum*; Gk. *kúmbos* 'cup', Irish *cum* 'vase'.

बिभरासि—2 sing. subjunctive present of भृ to bear. The form expected is बिभरसि, बिभरासि appears to be due to the analogy of बिभराणि, etc. Note that K. changes the subjunctive into the

imperative बिभृहि. In B. the 2. pers. subj. is used only when the speaker makes a condition or gives a direction relating to the (not immediate) future. V.G.S., p. 353. The subjunctive forms of भृ (भ्वादि) will be: P. भराति or भरात्, भरातः, भरान्; भरासि or भराः, भराथः, भराथ; भराणि or भरा, भराव, भराम; A. भराते or भरातै, भरैते, भरान्ते; भरासे or भरासै, भरैथे, भराध्वै; भरै, भरावहै, भरामहै.

अतिवर्द्धै—1 sing. pres. subjunctive Ātm. of अति-वृध.

अभ्यवहरासि—2 sing. pres. subj. of अभि-अव-हृ.

कर्षूम्—from कृष् to plough. Av. *karšū* arable land, Skt. *kṛṣati* ploughs, Av. *karšaiti*. The suffix is ऊ as in चमू dish, तनू body, वधू bride etc. कर्षूं खात्वा occurs again in xiii. 8. 3. 10 where Harisvāmin explains कर्षूम् as गर्तम् 'furrow' or 'trench'.

खात्वा—Alt. form खनित्वा.

4

शश्वद्ध झषऽआस। स हि ज्येष्ठं वर्धते*ऽथेतिथीं॑ समां तदोघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स ओघ उत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयितास्मीति ॥४॥

Straightway he became a large fish; for he waxes to the utmost. He said, 'Now in such and such a year the flood will come; thou shalt therefore construct a ship and wait expectantly for me. Thou shalt embark the ship when the flood rises and I shall ferry thee across.'

शश्वच्छब्दोऽत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः। झषः महामत्स्यः क्षिप्रमेव महामत्स्योऽत्रावर्ततेत्यर्थः। अथ कस्मात् सः शीघ्रमेव महामत्स्यः संवृत्तः। हि यस्मात् सः ज्येष्ठं बृहत्तमं वर्धते। सर्वे एव हि जलचरा अतिशयेन वर्धन्ते, स तु मत्स्यत्वादनाष्ट्रत्वाच्च बृहत्तमं वर्धत इति श्रुतिवचनम्। अथेतिथीम् इति मत्स्यवचनम्। अयमपि समुद्रम् अभ्यवहृते (?)। इतिथीम् इत्यभिनयः, तेन

---

* स होवाचेतिथीं वै समामोघ आगन्तेति K.

संख्येयां समां दर्शितवान्। इयतीनां दशानां द्वादशानां वा पूरणी इतिथी[1]। इदम इशादेशश्छान्दसः, टित्वान् ङीप्। इयत्यस्तिथयो यस्यां सा इतिथीति केषुचित् कोषेषु। तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीम् इति प्राप्ते छान्दसो यशब्दवशब्दलोपः[2]। समा संवत्सरः तां समां समायामित्यर्थः। तत् स इति* लिङ्गव्यत्ययः। स पूर्वोक्त औघः आगन्ता तत् तदा नावम् उपकल्प्य [मा] माम् उपासासै उपासीथाः। औघे च उत्थिते तां नावम् त्वम् आपद्यासै आरोहेरित्यर्थः॥

शश्वत्—See p. 196. शश्वत् ह—at once, forthwith.

झषः—Etymology obscure (A. G. I. 163). It is found in the Bengali expression झक्मारि. झक्मार in Hindi means a fisherman (lit. one who kills fish). As fish tastes as insipid as paper in places like Banaras झक्मारि means any idle and useless undertaking. In a similar way रोष becomes रोक् in Bengali. In the Brāhmaṇas *jasá-* means 'an aquatic animal' and *jhaṣá-* 'a large fish'. See *Calcutta Oriental Journal*, Vol. II, pp. 97, 100.

आस—one of the Vedic forms used by Kālidāsa and others. लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः Ku. i. 34.

इतिथीम्—"The suffix थ forms a few ordinals from cardinals, and adjectives from pronominal stems with a general numerical sense." *Vedic Grammar*, p. 139. इतिथीम्—so-manieth, यतिथीम्—as-manieth, ततिथीम्—so-manieth. कतिथ occurs in RV. x. 61. 18. The suffix is evidently डट् with the आगम तिथुक्. Under बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् v. 2. 52 we may have a Vārttika किंयत्तदिदमश्चच्छन्दसि.

समाम्—originally 'summer' then, by synecdoche, year. Skt. परुत्समः in this year. Av. *ham-* summer. Arm. *am* year, *amarn* summer. In the older language समा was declined in all numbers.

---

[1] वतोरिथुक् [५।२।५३] इति इथुक्।   [2] ह्रस्व should be added.

* Either स or इति should be dropped. तदौघः cannot be regarded as a compd. because both तत् and औघः are accented. K. drops this तत्.

Cf. Pāṇini समां समां विजायते, v. 2. 12. Temporal Acc. for the Loc. *Cf*. यां च रात्रीमजायथा: AB. xxxix. 1.

औघ:—from आ-वह् with the suffix घञ्. ओघ is from वह्.

उपासासै, अवपद्यासै—The middle ending for the subjunctive 2 sing. is से in RV. In AV. and the Brāhmaṇas, however, सै is used beside से.

5

तमेवं* भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार। स यतिथीं† तत्समां परिदिदेश ‡ततिथीꣳ समां नावमुपकल्प्योपासाञ्चक्रे स ऽऔघऽ उत्थिते नावमापेदे तꣳ स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे §तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव¶ ॥५॥

Having reared it in this way he took it down to the sea. And] in the very year which the fish had pointed out to him he prepared a ship and waited expectantly. When the flood had risen he stepped into the ship. The fish (then) swam up to him, (and) he tied the rope of the ship to its horn. By that means he crossed over to the northern mountain.

यावतीनां पूरणीं यतिथीम् परिदिदेश परिदिष्टवान् आख्यातवान् ततिथीं तावतीनां पूरणीं समाम् नावम् उपकल्प्य मत्स्यम् उपासितवान्। औघे च उत्थिते नावम् अधिरूढः तं च मनुं सः मत्स्यः उप समीपे [नि] नीचैः

---

* तं तथा—K. † K. omits तत्. ‡ तदय नावमुपकल्प्योप निषसाद K.

§ तस्य नावः पाशं शृङ्गे प्रतिमुमोच K.

¶ The Kāṇva recension reads अभिदुद्राव and Harisvāmin's synonym अधिजगाम would appear to show that he also read अभिदुद्राव. But the stroke below the syllable containing अ clearly shows that the correct reading is अति for the अ of अति is accented, whereas in the case of अभि it is the इ that is accented. (निपाता आद्युदात्ताः। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्)

एनमुपकर्ष्यम् (?) इति सम्बन्धः। आपुप्लुवे आगतः। तस्य मत्स्यस्य शृङ्गे भवितव्यतयैव निष्पादिते नावः पाशं [प्रतिमुमोच] प्रतिबद्धवान्। तेन पाशेन सह मत्स्यः एतम् उत्तरं गिरिम् हिमवन्तम् [अतिदुद्राव] अधिजगाम ॥

यतिथीम्—*Cf.* B.A.U. vi. 2. 1.: वेत्थो यतिथ्यामाहुत्याᳪ हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीः इति।

उपासाञ्चक्रे—आस् 'to sit' with उप 'near' means to sit by expectantly, to sit waiting for. In classical Skt. it is used in the sense of to sit by (in sign of readiness to serve), *i.e.*, to serve, to worship.

Since this perfect has been formed not directly but with the help of an auxiliary (by a 'periphrasis') it is known as the periphrastic perfect. Only one instance of the periphrastic perfect has been found in the metrical portion of the Saṁhitās[1]; hence Pāṇini, following the principle न वा एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति inserts the reservation अमन्त्रे in his rule कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि iii. 1. 35. The first element is the Acc. sing. of a fem. verbal noun in आ and is, as a rule, accented[2]. Only a very few cases of the periphrastic perfect with अस् occurs in the older language, hence Pāṇini mentions only कृञ् in his rule कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि iii. 1. 40.

आपेदे—आ-पद् 'to step into', then esp. to step into trouble.

अभ्यवजहार—3 sing. perfect of अभि-अव-हृ. Older form जभार. अव-हृ to carry down, अभ्यव-हृ to carry down completely. In classical Skt. the sense is that of carrying down the throat, *i.e.*, eating.

उपन्यापुप्लुवे—3 sing. perfect of प्लु 'to float' with उप (near), नि (down), आ (completely)—to swim near.

प्रतिमुमोच—fastened on, from मुच् 'to release' and प्रति 'in reversed direction, to, towards'. आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्। अमरः।

पाशम्—from पश् to fasten. पशु is derived from this root.

---

[1] मृत्युर्यमस्यासीद्दूतः प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयाञ्चकार AV. xviii. 2. 27. The commentator merely says:—कास्प्रत्ययादित्याम्-प्रत्ययः कृञोऽनुप्रयोगश्च।

[2] See *Mañjūṣa*, July, 1955.

6

स ह्रोवाचापीपरं वै त्वा *वृत्ते नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावद्यावदुदकᳬ समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासीति† स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्म्मनोरवसर्प्पणमित्यौघो ह ताः सर्व्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ॥६॥

And he said. I have ferried thee across. Bind the ship securely to a tree, but let not the water cut across thee while thou art on the mountain. As the water subsides gradually thou shalt slide down. And he slid down accordingly, and hence the slope of the northern mountain is called Manu's descent. The flood swept away all those creatures and Manu alone remained here.

स ह्रोवाच। मत्स्यवचनम्—अपीपरं वै त्वा पालितवानस्मि त्वाम्। अधुनात्र वृत्ते नावं प्रतिबध्नीष्व। किञ्चापरम्—गिरौ सन्तं त्वा त्वाम् उदकम् मा अन्तश्छैत्सीत् तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीत्, इदम् अस्माद्देशादित्यर्थः। कथं पुनस्तां नावं छिनत्ति (?) यावद् यावद् अध्वनः उदकं समवायात् [सम्] एकीभावाय अव अधः अयात् गच्छेत् अवतरेदित्यर्थः। तावत्तावत् त्वमपि तदेवोदकम् अनु अवसर्पासि अवतरेः। सः मनुः प्राप्ते काले तावत् तावत् एव [अन्ववससर्प] अन्ववसृप्तः। येन च वर्त्मना मनुरवसृप्तः तद् अद्यत्वे अपि एतद् उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम् इति आहुरिति शेषः। अवसृप्तोऽनेनेत्यवसर्पणम् ॥

* प्र मा सुखेत्यव वृचे नावं प्रबध्नीष्व मा तु त्वा···श्छैत्सीन्मा त्वा विहासीद्। K.

† स ह मनुस्तथान्ववससर्प। तद्धाप्येतर्ह्येतस्योत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति तदौघ इमाः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेदं मनुरेवैकः—K.

अपीपरम्—1. sing. red. aor. of the causal of पॄ 'to pass'.

अन्तश्छैत्सीत्—3 sing. s-aor. injunctive of अन्तर्-छिद्. अच्छश्रदन्तरित्येतानाचार्यः शाकटायनः । उपसर्गान् क्रियायोगान्मेने ते तु त्रयोऽधिकाः ॥ B. D. ii. 95.

प्रतिबध्नीष्व—बन्ध् is उभयपदिन् in Vedic literature. प्रति-बन्ध् means 'to tie to, to fasten', in Ātm. to fasten something of one's own. Then प्रति-बन्ध् came to mean 'to exclude, to cut off' as in प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः *Raghu* I. 79.

समवायात्—3 sing. subj. of सम्-अव-इ lit. 'go down together'. The normal form समवायत् is found in K.

अन्ववसर्पासि—2. sing. subjunctive present of अनु-अव-सृप् 'slide down gradually'.

मनोरवसर्पणमिति—*Cf*. AB. xxvi. 1: स ह स्म येनोपोदासर्पत्तद्वाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति। (अर्बुदस्य वृत्तान्तं लोकप्रसिद्धया द्रढयति—स तु ह सोऽर्बुदाख्यः सर्पदेहो महर्षिर्येन मार्गेणोपोदासर्पत्तत्समीपं प्रति बिलादुद्गम्यागच्छत् तद्व तस्मिन्नेव देश एतर्हीदानीमप्यर्बुदोदासर्पणीत्यनेन नामधेयेन युक्ता प्रपन्मार्गोऽस्ति। सायणः।)

निरुवाह—निर्-वह् means 'to carry off'.

ईशोपनिषत्

The *Iśopaniṣad* forms the fortieth and last chapter of the *Vājasaneyī Saṁhitā*. Like the *Kenopaniṣad* it derives its name from the first word ईशा. It is the shortest of the Upaniṣads containing as it does 18 stanzas only, even as the *Bṛhadāraṇyaka* is the longest. "It is about contemporaneous with the latest parts of the *Bṛhadāraṇyaka*, is more developed in many points than the *Kāṭhaka*, but seems to be older than the *Śvetāśvatara*. Its leading motive is to contrast him who knows himself to be the same as the Ātman with him who does not possess true knowledge. It affords an excellent survey of the fundamental doctrines of the Vedānta philosophy" (MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, p. 238).

Otto Wecker made an exhaustive investigation into all the varying uses of the six oblique cases in the Upaniṣads and one important result of the investigation was the following conjectural chronological order and grouping of the principal Upaniṣads relative to the great grammarian Pāṇini, *viz*., Group I, the earliest *Bṛhadāraṇyaka*, *Chāndogya* and *Kauṣītakī*; Group II, also pre-Pāṇinean, *Aitareya*, *Taittirīya* and *Kaṭha*, Group III, possibly pre-Pāṇinean, *Kena* and *Iśā*; Group IV, post-Pāṇinean, *Śvetāśvatara* and *Maitrāyaṇī* (HUME, *The Thirteen Principal Upanishads*).

"No knowledge without virtue" may possibly be the thesis propounded in the conclusion of the Kena Upaniṣad; yet it is the Īśā Upaniṣad that first deliberately teaches the samuccaya doctrine. The importance, however, of this precious little text for the history of Indian thought is still greater in that it is also the first gospel of that *Karma-yoga* which is often erroneously

believed to have appeared with the Bhagavad Gītā only." Schrader in *Indian Antiquary*, LXII. 205.

1

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥१॥

Enveloped by the Lord must be This All—each thing that moves on earth. With that renounced enjoy thyself. Covet not the wealth of any one.

शाङ्कर-भाष्यम् । ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्या[1]त्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः । न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं संस्कार्यं कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता[2] स्यात् । सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्य[3]-निरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात् । तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धम्, कर्माणि विहितानि । 'यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न [4]काणत्वकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मसु' इति ह्यधिकारविदो वदन्ति । तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनात्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्म-

---

[1] अकर्मशेषस्य—अकर्माङ्गस्य । 'यः परस्योपकारे वर्तते सः शेषः' Sabara on M. S. iii. 1. 2.

[2] किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादिः । विकार्यः सोमादिः । आप्यो मन्त्रादिः । संस्कार्यो व्रीह्यादिः । आनन्दगिरिः ।

[3] उपनिषदात्मयाथात्म्यविज्ञानवत दृष्यत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम् । यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति निषेधशास्त्रनिश्चयवत दृष्यत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम् । यथा च तीव्रक्रोधाक्रान्तस्यान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यात्मदर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः । आ°

[4] काणकुब्जत्वादि—A., काणत्वकुणत्वादि V.

[1]विच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति ।) इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्त्रान् संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ।

(ईशा वास्यमित्यादि ।) ईशा ईष्टे इतीट् तेन ईशा। ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य। स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया, तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशा वास्यम् आच्छादनीयम्। किम्? इदं सर्वं यत् किंच यत्किञ्चित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत् सर्वं स्वेनात्मनेशेन प्रत्यगात्मतया 'अहमेवेदं सर्वम्' इति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना ।)यथा चन्दनागुर्वादेरुदकादिसम्बन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं (कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगत् द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्याम्। जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात्। एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु। तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः। न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वात्मसम्बन्धिताया अभावादात्मानं पालयति, अतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः। भुञ्जीथाः पालयेथाः। एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां मा कार्षीर्धनविषयाम्। कस्यस्वित् धनं कस्यचित् परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः।) स्विदित्यनर्थको निपातः। (अथवा मा गृधः। कस्मात्? कस्यस्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थः। न कस्यचिद्धनमस्ति यद् गृध्येत। आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तम्, अत आत्मन एवेदं सर्वम् आत्मैव च सर्वम्, अतो मिथ्याविषयां गृधिं[2] मा कार्षीरित्यर्थः ॥१॥)

उपनिषत् is explained thus in the introduction to the *Kaṭhopaniṣadbhāṣya* सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपम्

---

[1] विच्छित्ति is used in Alaṁkāra-literature in a different sense.

[2] गृधि is not met with in classical Sanskrit. Probably the great Ācārya was thinking of न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात् (quoted under the next stanza). गृद्धि, however, occurs in the *Bṛhadāraṇyakabhāṣya*, *Gītābhāṣya etc.*

'उपनिषत्' इति। उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते। केन पुनरर्थयोगेन उपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते। ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्याम् 'उप' सद्य उपगम्य तन्निष्ठतया 'नि'श्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य 'विशरणात्' हिंसनाद् विनाशनात् इत्यर्थयोगेन विद्या 'उपनिषत्' इत्युच्यते। Similarly, in the *Muṇḍakopaniṣadbhāṣya* we find: य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तः, तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति अविद्यादिसंसारकारणं वात्यन्तम् अवसादयति विनाशयति इत्युपनिषत्।

वास्यम्—Gerundive of the causal of वस आच्छादने [धा° २।१३]। "सर्वं जगत् परमात्मनि ओतं च प्रोतं च इति विभाव्यम्।" Or, "आवास्यम्—to be inhabited by the Lord, *i.e.*, to be looked at as the Lord's abode." Schrader.

जगत्यां जगत्—*Cf.* जगत्यां जायते जगत्। महा° शान्ति° २०२।१।

तेन त्यक्तेन—Instrumental Absolute. 'तेन' अनेन सर्वेण 'त्यक्तेन' त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन. Uvaṭa. It is because of the spirit of renunciation of the Brāhmaṇas that Manu wrote: सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीगतम्। ···आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः॥ (i. 100-101).

भुञ्जीथाः—पालयेथाः Ś- आत्मानमिति शेषः save yourself. सन्न्यासिनः शरीरसन्धारणोपयुक्तकौपीनाच्छादनभिक्षाशनादिव्यतिरिक्तेऽपि कथंचिद् द्रव्यपरिग्रहे रागश्चेत् प्राप्नोति तन्निरोधे यत्नः कर्तव्यः। But भुज् is Par. in this sense. So Uvaṭa, Mah. and others explain: भोगमनुभवेः.

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः—विरोधाभासः. By renouncing the world and all the enjoyments that it stands for we gain true enjoyment.

गृधः—2 sing. root aor. injunctive of गृध् 'to be greedy'. *Cf.* अक्षैर्मा दीव्यः p. 338. For गृध see p. 314.

कस्यस्विद्धनम्—स्विद् imparts an indefinite sense to the interrogative in माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् RV. x. 34. 10. So we can translate: 'Do not hanker after the wealth of any one.' It is generally used with an interrogative pronoun or adverb which it emphasizes so we may also translate: 'to whom, pray, doth wealth belong?' *Cf.* the Bengali expression দুনিয়াটা কার which also admits of two constructions—দুনিয়াটা কার ? and দুনিয়া টাকার. For স্বিদ see p. 332.

"Moral life is a God-centred life, a life of passionate love and enthusiasm for humanity, of seeking the infinite through

the finite, and not a mere selfish adventure for small ends." RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p. 88.

It was by the merest accident that this stanza caught the eye of the father of Rabindra Nath Tagore and made him the founder of the Adi Brahma Samaj. See *Pravāsī*, Māgha 1342.

The *Bhāgavata Purāṇa* (viii. 1. 10.) reads the first half thus: आत्मावास्यमिदं विश्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत्. Śrīdhara explains thus: आत्मना ईश्वरेण आवास्यं सत्त्वचैतन्याभ्यां व्याप्यं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत् किञ्चित् जगत् भूतजातम्। अतस्तेन ईश्वरेण किञ्चित् त्यक्तं दत्तं यद्धनं तेनैव भुञ्जीथा: भोगान् भुङ्क्ष्व।

2

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

Only performing works here, one should desire to live a hundred years. While thus you (live) there is no way but this. Action cleaves not to man.

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसन्न्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतयात्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः। अथेतरस्यानात्मज्ञतयात्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः – कुर्वन्नेवेति। कुर्वन् एव निर्वर्तयन्नेव इह कर्माणि अग्निहोत्रादीनि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् शतम् शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान्। तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम्[1]। तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत् कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते। एवम् एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः। अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत्। कथं पुनरिदमवगम्यते—पूर्वेण मन्त्रेण सन्न्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति? उच्यते।

[1] शतायुर्वै पुरुषः AB. vii. 7.

ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् ?[1] इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत् स कर्म कुर्वन्। 'ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति च। 'न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात्' इति च पदम्। 'ततो न *पुनरेयात्' इति †सन्न्यासशासनात्। उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति[2]। 'इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः। क्रियापथश्चैव पुरस्तात् सन्न्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः।'‡ तयोः सन्न्यासपथ एवातिरेचयति[3]। 'न्यास इवात्यरेचयत्' [तै° आ° १०।७८] इति च तैत्तिरीयके। 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च

---

[1] See *Sanatsujātīyabhāṣya* i. 5.

* पुनरियात् all except V.

† व्यासशासनात्—Ānandabhaṭṭa.

[2] *Cf*. Bhāṣya on BU. ii. 4. 1: सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तैर्न विज्ञातः, व्यासवाक्यं च तैर्न श्रुतम्। कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च।
कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा॥
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे।
एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्त्तेते प्रतिकूलतः॥ [महा° शान्ति° २४०।१-२]

इत्येवं पृष्टस्य प्रतिवचनेन—

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥ [महा° शान्ति° २४०।७]

इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः।

‡ V. rightly omits उत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः which explains सन्न्यासः and is probably a reader's note. *Cf. Gītābhāṣya* ii. 21: तथाच पुत्रायाह भगवान् व्यासः—द्वाविमावथ पन्थानावित्यादि, तथाच क्रियापथश्च पुरस्तात् पश्चात् सन्न्यासश्चेति। Ānandabhaṭṭa also says: क्रियापथश्च पुरस्तात् सन्न्यासपथश्च।

[3] अतिरेचयति सर्वाण्यतिक्रामति। न्यासः सन्न्यास एक एव सर्वाणि अत्यरेचयत् अतिक्रान्तवान्।

विभाषितः* ॥' [महा° शान्ति° २४०।६] इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता। विभागं चानयोर्दर्शयिष्यामः ॥२॥

"The Upaniṣads do not ask us to renounce life, do not taboo desires as such. The essence of ethical life is not the sublation of the will. The false asceticism which regards life as a dream and the world as an illusion is foreign to the prevailing tone of the Upaniṣads. A healthy joy in the life of the world pervades the atmosphere. To retire from the world is to despair of humanity and confess the discomfiture of God. 'Only performing works one should desire to live a hundred years.' There is no call to forsake the world, but only to give up the dream of its separate reality. We are asked to pierce behind the veil, realise the presence of God in the world of nature and society. We are to renounce the world in its immediacy, break with its outward appearance, but redeem it for God and make it express the divinity within us and within it. The Upaniṣad conception of the world is a direct challenge to the spiritual activity of man. A philosophy of resignation, an ascetic code of ethics, and a temper of languid world-weariness are an insult to the Creator of the universe, a sin against ourselves and the world which has a claim on us. The Upaniṣads believe in God, and so believe in the world as well." RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p. 95.

So long as we perform selfish work we are subject to the law of bondage, when we perform disinterested work we reach freedom. "While thus you live there is no way by which Karma clings to you." What blinds us to the chain of birth and death is not action as such but selfish action. *Ibid*. p. 121-22.

---

* Maḥ. Mbh. read निवृत्ती च सुभाषितः. Ānandāśrama MSS. show निवृत्ती च विभावितः, निवृत्तिश्च विभाषितः (V), निवृत्ती चैव भाषितः and A reads निवृत्तश्च विभावितः where निवृत्तः evidently means निवृत्तिलक्षणश्च. In the *Sanatsujātīyabhāṣya* we find व्यवस्थितः.

अस्ति—is detrimental to the metre and appears to have crept into the text from a gloss. Schrader (*Indian Antiquary*, Vol. LXII. p. 206) thinks otherwise.

न कर्म लिप्यते नरे—मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते। Mah. *Cf.* 'लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' गीता। 'स्पृश्यते नैनसा साधुर्मन्त्रचिच्च-मिवाम्भसा।' योगवाशिष्ठम्। 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते।' C. U. iv. 14. 3. In English we generally speak of water gliding off the duck's back.

पांशुभ्यः काञ्चनं जातं विशुद्धं निर्मलं शुचि।
स्थितं पांशुस्वपि यथा पांशुदोषैर्न लिप्यते॥
पद्मपर्णं यथा चैव जले जातं जले स्थितम्।
उपरिष्टादधस्ताद्वा न जलेनोपलिप्यते॥
तद्वल्लोके मुनिर्जातो लोकस्यानुग्रहं चरन्।
कृतित्वान्निर्मलत्वाच्च लोकधर्मैर्न लिप्यते॥

Saundarananda xii. 3-5

सूत्रभूताविमौ मन्त्रौ। शिष्टमेतयोरेव व्याख्यानम्। शङ्करानन्दः।

3

असुर्या* नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥३॥

To the asuras belong those regions enveloped in blinding darkness. To them, departing from this world, go the men who kill the self.

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वय-मपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः, तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम। नामशब्दो-ऽनर्थको निपातः। ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते एषु† इति जन्मानि। अन्धेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृताः आच्छादिताः तान्

---

* Some read असूर्याः sunless.

† एषु omitted in all, but is absolutely essential. See विवृति.

स्थावरान्तान्, प्रेत्य त्यक्त्वा इमं देहम्, अभिगच्छन्ति "यथाकर्म यथाश्रुतम्"[1]। ये के चात्महनः। आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः। के ते जनाः? येऽविद्वांसः। कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात्। विद्यमानस्यात्मनो यत् कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तद्धतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते। तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥३॥

"This stanza is connected, by way of contrast, with stanza 6 (note the *tu*). The intervening two stanzas (4 and 5), with other metres, are consequently quotations and may have been interpolated by a later hand." Schrader.

असुर्याः—The word is derived from असुर with यत्. As असुर (Av. *ahura*) is used in the sense of the divine spirit in the oldest language, असुर्यं generally means divine dominion in RV. From expressions like असुराः अदेवाः viii. 85. 9 असुर came to be regarded by popular etymology as a compd. of नञ् and सुर, thus giving rise to the word सुर which came to be used in the sense of God (*cf.* विधवा). असुर is explained thus in *Nir.* iii. 8. असुरा असुरताः स्थानेष्वस्ताः स्थानेभ्य इति वा। अपि वासुरिति प्राणनाम—अस्तः शरीरे भवति, तेन तद्वन्तः। सोर्देवानसृजत्, तत् सुराणां सुरत्वम्। असोरसुरानसृजत् तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते. Then असुर्य came to mean the dominion of the demons, owned by the demons. Pāṇini's rule is असुरस्य स्वम् iv. 4. 123. असुर्य is the opposite of दैव्य. *Cf.* TB. i. 2. 6. 7 दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः। असुर्यः शूद्रः। AB. vi. 5: यां ह्यन्यमवाचं वदत्यसुरा सा वागदेवजुष्टा। SB. iii. 2. 1. 23-24: तेऽसुरा आत्तवचसो हेलव हेलव इति वदन्तः पराबभूवुः। तत्रैतामपि वाचमूदूरपजिज्ञास्याम्। स म्लेच्छः। तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेत्। असुर्या हैषा वाक्।

अन्धेन—अन्ध is used as an adj. to तमः even in RV. *Cf.* सो अन्धे चित् तमसि ज्योतिर्विदन् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती i. 100. 8. Let Indra accompanied by the Maruts come to our help, finding light in the

---

[1] This is from *Kaṭha U.* ii. 2. 7: योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥

blinding darkness. *Cf.* SB. i. 9. 3. 35: अनग्राविर्वेभ्य एतदन्धे तमसि प्रवेशयति। Yāska says in *Nir.* v. 1: तमोऽप्यन्ध उच्यते, नास्मिन् ध्यानं भवति। नदर्शनम् अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। (तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? नास्मिन् ध्यानं दर्शनं कृतं भवति। किं कारणम्? चक्षुषो दृष्टिनिरोधात्। लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। Durga).

प्रेत्य—is generally used in the sense of 'having gone over to the other world,' 'after death'.

ये के च—whoever. देवजातीया मनुष्यजातीया वा ब्राह्मणाः क्षत्रियादयो वा। वेङ्कटनाथः। *Cf.* यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम्। यस्मै कस्मै प्रदातव्यं यद्वा तद्वा भविष्यति॥

आत्महनः—class. आत्मघातिनः. "Those who neglect the spirit." The scope of Pāṇini's rule ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् iii. 2. 87 is restricted in various ways.

Bhababhūti alludes to this stanza in his *Uttaracarita*: अन्धतामिस्रा ह्यसु(सू)र्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते (Act IV). Rājaśekhara who describes himself as a later incarnation of Bhababhūti quotes this stanza in the *Bālarāmāyaṇa*:

जामदग्न्यः। आत्मवधः प्रथमः पातकेषु। अनेनापि विकत्थस इत्यहो ते श्रुतिषु वैचक्षण्यं यदित्थमध्यगीष्महि।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥ २।२२

With this stanza may be compared *Gītā* xiii. 28 समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्। न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥

The idea of godhead is connected with light and the idea of the demons is naturally connected with darkness, *blinding* darkness, because the demon's life is only a brief *blind* process in which no whence or whither is discerned, because the demons are intellectually *blind*. *Cf.* 'The powers of darkness.'

This stanza inculcates the necessity of transcending our individuality and cultivating personality which is essentially universal.

4

अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्
तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

Unmoving, one, swifter than mind—the Gods failed to overtake it speeding on before them. Standing still it outstrips the others running. Herein doth Mātariśvan place the [primeval] waters.

यस्यात्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति *तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्तेऽ†-नात्महनः । तत् कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति । अनेजत् न एजत् । एजृ कम्पने [धा° १।२३४] । कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । 'तच्चैकं सर्वभूतेषु' [कठ १।२।९] । मनसः संकल्पादिलक्षणात् जवीयः जववत्तरम् । कथं विरुद्धमुच्यते—ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च ? नैष दोषः, निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः । तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते—अनेजदेकमिति । मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम् । तस्मिन् मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मचैतन्यावभासो गृह्यते, अतो मनसो जवीय इत्याह । ‡न एनत् देवाः द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि, [एनत्] एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः । तेभ्यो मनो जवीयः मनोव्यापारव्यवहितत्वादाभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति । यस्मा[1]ज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतम् । व्योमवद्व्यापित्वात् । सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन

* Should we drop the तत् ? † V. मुच्यन्ते ते नात्महनः A.

‡ Either drop this न or read इत्याह—नैनद्देवा इति ।

[1] जवन reminds one of अपाणिपादो जवनो ग्रहीता Śvet. iii. 19.

निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सद् उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीव अविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह—तत् धावतः द्रुतं गच्छतः अन्यान् आत्मविलक्षणान् मनोवागिन्द्रियप्रभृतीन् अत्येति अतीत्य गच्छतीव। इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठत् इति। स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः। तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः, यदाश्रयाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च, यत्सूत्र[1]संज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ[2] स मातरिश्वा। अपः कर्माणि प्राणिनां चेष्टालक्षणानि। अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलन-दहन-प्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः। धारयतीति वा। "भीषास्माद्वातः पवते' [तै° उ° २।८।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः। सर्वा हि कार्य-कारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

All sorts of contradictory statements are often made of the Ātman. "The absolute is not in space which is expressed by the assertion that it is infinitely large and infinitely small. ...The absolute is not in time: hence it appears as above the three times, independent of the past and the future: on the one hand it is of infinite duration, but at the same time it is of the instantaneous character of the flash of the lightning or the swift rush of thought." (KEITH, p. 522). *Cf.* Kumāra II. 15:

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः।
वेद्यश्च वेदिता चासि ध्याता ध्येयश्च यत् परम् ॥

अनेजत्—एज् by itself is generally Par. in Vedic literature, though उप-एज् is used as Ātm. In the *Nighaṇṭu* एजति is mentioned in the list of गतिकर्मक roots. एजृ कम्पने is Par., एजृ दीप्तौ is Ātm.

---

[1] "वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम्। वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति।" BU. iii. 7. 2.

[2] "एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय।" BU. iv. 4. 22.

मनसो जवीय:—The idea is common from RV. downwards. *Cf.* यो वामश्विना मनसो जवीयान् RV. i. 117. 2, यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् Ib. i. 118. 1, यस्ते रथो मनसो जवीयान् x. 112. 2, मनसोऽप्याशुतरं यत: Kirāt xiv. 22, सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्ते: Ib. xiv. 27.* (*Cf.* also COWPER: How fleet is the glance of the mind!)

अर्षत्—pres. part. neut. of ऋष् to flow, to run. Skt. ऋषभ, Av., O. P. *arśan* man, Gk. *arsēn* male, etc., are all derived from this root. VS. reads अर्शत्.

तिष्ठत्—standing from स्था to stand. The original form of the root was **stā*, Lat. *stāre*, Gk. *histēmi* (=तिष्ठामि).

धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्—*cf.* आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वत: Kaṭha U. i. 2. 21.

अप:—Acc. sing. of *ápas* (Lat. *opus*) work. The Acc. pl. of *áp* [Av. *ap*] water is accented on the second syllable acc. to ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य: vi. 1. 171. As the word is accented on the second syllable in the *Vājasaneyī Saṁhitā* the meaning is waters.

Kūranārāyaṇa explains in his *Prakāśikā* 'तस्मिन्' सर्वावासेऽवस्थित: 'मातरिश्वा' वायु:। 'अप:' इत्युपलक्षणम्, पयोधरग्रहनक्षत्रतारकादिकं बिभर्तीत्यर्थ:। सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण विधृतो वायुस्तत्सत्तयैव बिभर्त्तीत्यभिप्राय:। 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय' [बृ° आ° ४।४।२२]। 'द्यौ: सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधि:। वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मन:॥' इत्यादिषु प्रसिद्धमेतत्।

मातरिश्वा—मातरिश्वा यदमिमीत मातरि RV. iii. 29. 11, अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवते SB. vi. 4. 3. 4; मातरिश्वा वायु:। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति। मातर्याश्वनितीति वा। *Nir.* vii. 26.

टु ओ श्वि मातरिपूर्व:। सप्तम्या अलुक्। Uj. on Uṇ. i. 158 (p. 387). 'He who grows in his mother,' accent after the analogy of *prātartívan* (*Vedic Grammar* p. 95, f.n. 11). Acc. to some मातृ is also a name of wood in I.E. and मातरिश्वन् means 'the foetus of the wood' as fire is produced from fuel. See also JAOS. xxxii, p. 392.

---

* In several other passages also Bhāravi uses Vedic imagery; thus अथ दीर्घतमं तम: प्रवेक्ष्यन् xiii. 30 is reminiscent of दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रु: RV. i. 32. 10, ज्योगेव दीर्घं तम आशयिष्ठा: x. 124. 1, etc.

5

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

"It moves. It moves not. It is far and (उ) It is near. It is within all this, and (उ) It is outside of all this." (HUME.)

'न मन्त्राणां जामिता[1]ऽस्ति' इति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह—तदेजतीति । तत् आत्मतत्त्वं यत् प्रकृतं तत् एजति चलति तत् एव च नैजति स्वतो नैव चलति स्वतोऽचलमेव सच्चलतीवेत्यर्थः । किं च तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव । तत् उ अन्तिक इति छेदः । तद्वन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव,

---

[1] जामिता—पौनरुक्त्यम् । 'जाम्यतिरेकनाम' *Nir.* iv. 20. पुनरुक्तनामेत्यर्थः—Durga. तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तज्जामि भवतीत्येकम्—'मधुमन्तं मधुश्चुतम्' इति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्—'हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृक्' इति यथा । यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम्—'मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव' इति यथा । *Nir.* x. 16.

Ānandagiri explains जामिता as आलस्यम्. Rāmacandra in his ईशावास्यरहस्यविवृति says the same thing: जामितालस्यम् । रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीत्यनलसा श्रुतिः सकरुणा मातेव पुनः पुनरुपदिशति । Under AB. xv. 3: जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति ("There is tediousness in the sacrifice when on the same day he uses the same verses as offering verses"—KEITH) S. says: जामि वै आलस्यमेव क्रियते सम्पाद्यते । प्रयुक्तयोरेवर्चोः पुनः प्रयोगस्य चर्वितचर्वणसदृशत्वात् । S. is here following Ṣaḍguruśiṣya who says: जामि अश्रद्धा आलस्यम्. Under TS. i. 5. 9. 7, ii. 6. 6. 4 and vii. 12.2.3 also S. says जाम्यालस्यम्. *Cf.* also KS. जामि नु तदा योऽस्य पूर्वोऽग्निस्तमपरं करोति । xi. 2 यदैन्द्रे द्वे सह कुर्याज्जामि स्यात् ।

न मन्त्राणां जामितास्ति—*Cf.* Śabara on M.S. iv. 2. 13: न पुनरुक्तं महान् दोषः । बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यं भवति । *Cf.* also *Nir.* x. 42 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते.

विदुषामात्मत्वात्* । न केवलं दूरे अन्तिके च तत् अन्तः अभ्यन्तरे अस्य सर्वस्य 'य आत्मा सर्वान्तरः' [बृ° आ° ३।४।१] इति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य† जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य। तत् उ अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः व्यापकत्वादाकाशवत्, निरतिशयसूक्ष्मत्वाद् अन्तः, 'प्रज्ञानघन एव' [बृ° उ° ४।५।१३] इति च शासनान्निरन्तरं च ॥५॥

Cf. Gītā xiii. 15: बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

तद्दूरे तदन्तिके—*Cf.* SB. x. 5. 2. 17: अन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयात्। *Muṇḍaka*, iii. 7: दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च।

अन्तः—अन्तर् generally governs the Loc.; *e.g.*, कदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि RV. vii. 86. 2, सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः BU. v. 9. 1, अन्तरादित्ये CU. i. 6. 6, etc. In the earlier literature, it is used with the Abl. and Acc. also. For the use of the Gen. with अन्तः *cf.* यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम् VS. xxxiv. 2, अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां किल मारुत Rām. i. 34. 18, बहिरन्तश्च भूतानाम् *Gītā*, xiii. 15.

बाह्यतः—बाह्य is generally used with the Abl. बाह्यतः though not directly coming under the rule षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन is used with the Gen. after the analogy of other words ending in तस् like दक्षिणतः, उत्तरतः, etc.

---

* Could the correct reading have been विदुषामाप्यत्वात् or विदुषाम् प्राप्यत्वात्? In the previous sentence Ācāryapāda says: वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद् दूरे, it is therefore reasonable to suppose that we have the exact opposite to that statement here. But in the first place we have nothing corresponding to वर्षकोटिशतैरपि here. Secondly commentators who follow S have आत्मत्वात्. Thus Mah. says: तद् दूरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे इवेत्यर्थः। तत् उ तदेव अन्तिके समीपे। विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वात्। Rāmacandra says: अथवा ज्ञानिनां वर्षकोटिभिरप्यप्राप्यत्वाद् दूर इव स्थितम्। आत्मज्ञानिनां तु समीप एव, आत्मत्वेन हृत्स्थत्वात् सुप्रापम्।

† जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य could easily have been placed after अस्य सर्वस्य in the previous line. अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य would therefore appear to have crept into the text from a gloss.

6

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते* ॥६॥

Now he who sees all creatures in the self and the self in all creatures, [nobody] shrinks away from him or, does not shrink away from Him (Self).

यः परिव्राड् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मनि एव अनुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः। सर्वभूतेषु च तेष्वेव च आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन। यथाऽस्य देहस्य कार्यकारण-संघातस्यात्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता[1] केवलो निर्गुणः, अनेनैव स्वरूपेणा-व्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति स ततः तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति। प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम्। सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्यद् दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तम् अर्थान्तरम् अस्तीति प्राप्तमेव—ततो न विजुगुप्सत इति ॥६॥

तद् in ततः appears to be the correlative of यद् but Indian commentators generally explain ततः as तस्माद् दर्शनात्.

In the next stanza तत्र refers to यः, it stands to reason, therefore, that ततः here should refer to यः also. In this stanza we are told that there is a gentleness and grace about the man of personality that draws all people towards him and nobody shrinks from him.

Kūranārāyaṇa explains: यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः। स उक्तविधज्ञानी। ततः तेषु। सप्तम्यर्थे तसिः। ब्रह्मात्मकतया दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः। न विजुगुप्सते कुतश्चिदपि न बीभत्सते। स्वात्मविभूतिन्यायेन[2] क्वचिदपि निन्दां न करोतीति भावः।

---

* VS. (Mādhyandina recension) reads विचिकित्सति.

[1] *Cf.* साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्वेताश्वतर° ६।११)।

[2] ज्ञानिनः सर्वभूतमयत्वे कस्याप्यन्यस्य निन्दायां स्वस्यैव निन्दा स्यादिति भावः—इति श्रीधरशास्त्रि-पाठक-व्याख्यानम्।

Anantācārya says: ततः तस्माद् दर्शनात् न विजुगुप्सते जुगुप्सां नाप्नोति मुक्तो भवतीत्यर्थः। "उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे" [अमरः]। गुप्धातोः "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" [३।१।५] इति स्वार्थे सन् प्रत्ययः। "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥" [गी° ६।३०] इति भगवद्वचन-समानार्थकमन्त्रोऽयम्॥

7

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥७॥

"In whom all beings have become just the Self of the discerner—then what delusion, what sorrow is there of him who perceives the unity!" (HUME).

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन् सर्वाणि भूतानि। यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनात् आत्मैवाभूत् आत्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन् काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः? शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजम् अजानतो भवति[1] न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः। को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययो-राक्षेपेणासम्भवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति॥७॥

8

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः॥८॥

---

[1] निरतिशयानन्दस्वरूपम् अत एव दुःखास्पृष्टम् आत्मानम् अजानतः शोको भवति—'हा हतोऽहम्, न मे पुत्रोऽस्ति, न मे चेवम्' इति। ततः पुत्रादीन् कामयते, तदर्थं देवताराधनादीन् चिकीर्षति, न तु आत्मैकत्वं पश्यतः। The Ācārya is thinking of BU. i. 4. 17: सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय, वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय।

He has attained unto the bright, the bodiless, the scatheless, the sinewless, the pure, the un-pierced of evil. Wise, intelligent, encompassing, self-existent, he has distributed objects as propriety demands through the eternal years.

योऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः—स पर्यगादिति* । स यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्ताद् अगाद् गतवान् आकाशवद्व्यापीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मत्† दीप्तिमानित्यर्थः । अकायम् अशरीरं लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरम् स्नावाः[1] शिरा यस्मिन्‡ न विद्यन्त इत्यस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां§ स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः । अपापविद्धं[2] धर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेयानि, 'स पर्यगात्' इत्युपक्रम्य 'कविर्मनीषी' इत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' [बृ° आ° ३।७।२३] इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः सर्वेषां परि उपरि भवतीति परिभूः । स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति, येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति

---

* Printed editions read मन्त्रः । स पर्यगात् स यथोक्त आत्मा etc.

† With the exception of दीप्तिमान् and लिङ्गशरीरवर्जितः the synonyms are all neuter. So we should read ज्योतिष्मत् and लिङ्गशरीरवर्जितम् as Ānandabhaṭṭa actually does.

[1] स्नावन् *n.*, *m.* is the more usual word acc. to स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् Uṇādi iv. 112. Śaṅkarānanda says: स्नावानि शिराः.

‡ यस्मिन् would appear to be the better reading.

§ °त्याभ्यां—all except V.

[2] *Cf.* Rāmacandra: पुण्यमपि पुनरावृत्तिहेतुत्वात् पापमेव, तेन उभयात्मकेन अविद्धम् असम्बद्धम् । स न साधुना कर्मणा भूयान्, नो एवासाधुना कनीयान् [बृ° आ° ४।४।२२] इति श्रुतेः, नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः [गीता ५।१५] इति भगवद्वाक्याच्च. Uvaṭa and Mah. explain क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम्.

स्वयम्भूः*। स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यतः सर्वज्ञत्वाद् यथातथाभावो याथातथ्यं[1] तस्माद् यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥८॥

"One more quotation (but hardly interpolation) seems to be stanza 8, where the omission of one word (याथातथ्यतः) and the reading व्यधात् (*cf.* पर्यगात्) for the ill-suited imperfect व्यदधात् would heal the metre, though merely as to the number of syllables." Schrader.

Commentators generally follow Śaṅkarācārya and resort to लिङ्गव्यत्यय in the case of the neuters शुक्रम्, etc. This would appear to be hardly necessary. सः can easily refer to the person spoken of in the previous stanzas and अकायमव्रणम् etc. to ब्रह्मन्. *Cf.* सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ Thus Uvaṭa says: य एवमात्मानम् उपास्ते स पर्यगात् परिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावम्...इत्यम्भूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते। अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह—यश्च कविः क्रान्तदर्शनः, etc. Similarly, the *Prakāśikā* says: यः सर्वभूतान्तरात्मब्रह्मदर्शी स पर्यगात् प्राप्नुयात् इत्यर्थः। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै° उ° २।१।१] इति न्यायात्। ...शुक्रम् अवदातं स्वप्रकाशमित्यर्थः। सर्वशरीरकमपि कर्मकृतहेयशरीररहितमित्यर्थः। "न तस्य प्राकृता मूर्त्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा" इति हेयशरीरस्यैवान्यत्र प्रतिषेधदर्शनात्। न तु दिव्यमङ्गलविग्रहरहितमित्यर्थः। "यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि" [ईशा १६]···इत्याद्युपनिषत्प्रसिद्धस्याप्राकृतविग्रहस्य निषेधायोगात्।···एवमहेयहेयप्रत्यनीकं परमात्मानं स विद्वान् पर्यगात् इति पूर्वेण सम्बन्धः। एवंरूपः परमात्मा प्राप्यः प्रापक उपास्यश्च यस्य तं ब्रह्मविदं विशिनष्टि—कविः, etc.

"*Kāṭhaka* U. v. 8. which is evidently the source of our passage runs: य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं [पुरुषो] निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म, etc. Here we have the neuter noun शुक्र; here we have the masc. corresponding with the neut. (यः···तद्]; and here we have the

---

* So also Ānandabhaṭṭa and Mahīdhara. Rāmacandra reads: स्वयम्भुः स्वयमेव भवति, न तु कारणान्तरेणेत्यर्थः। अथवा येषामुपरि यश्चोपरि तत् सर्वं स्वयमेव भवतीति सर्वरूपः।

[1] *Mahābhāṣya* vii. 3. 31.

correspondence with अर्थान् व्यदधात्. I therefore regard याथातथ्यतोऽर्थान् as corrupted (through a gloss) from योऽर्थान् because the omission of the relative pronoun is utterly improbable here and construe: यः कविरर्थान् व्यधात् (for व्यदधात्) (तत्) शुक्रम् अकायम्...अपापविद्धं स आत्मवित् पर्यगात्, *i.e.*, He has reached the bodiless...Essence [or Light] which is also the...Sage who has allotted...

"Instead of the neuter we could, of course, have masculines by regarding शुक्रम् as an adjective and supplying तम् (or ईश्वरम् or परमात्मानम्) instead of तत्. But the series of epithets used here is of the kind found generally with the neut. ब्रह्मन् or अक्षर only, and the Upaniṣads distinguish between शुक्र which is a noun and शुक्र which is an adj." Schrader, pp. 206-7.

अस्नाविरम्—The possessive suffix इर (र with the connecting vowel इ) has been added to स्नावन्. This suffix is confined to Vedic literature and Kātyāyana has the Vārttika मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ ५।२।१०९।२ to explain मेधिर and रथिर. Its later form is इल which is found in जटिल, सिकतिल, पिच्छिल, etc. This इल became इल्ल in Prakrit because of the strong stress accent on the final syllable.

कविर्मनीषी—"This is a clear distinction in Vedic thought between *kavi* the seer and *manīṣin* the thinker. The former indicates the divine supra-intellectual Knowledge which by direct vision and illumination sees the reality, the principles and the forms of things in their true relations, the latter the labouring mentality which works from the divided consciousness through the possibilities of things downward to the actual manifestation in form and upward to their reality in the self-existent Brahman." GHOSE.

मनीषी—formed with possessive suffix इन् from मनीषा which is formed from मन् with the agent suffix स and the connecting vowel ई. *Cf.* ऋजीष rushing, पुरीष rubbish.

परिभूः—See pp. 39-40. Note that परि has got nothing to do with उपरि even as पर has got nothing to do with अपर. Because of the stress accent in Bengali उपरि often becomes परि just as अलाबू has become लाउ and अतसी तिसी.

शाश्वतीभ्य: समाभ्य:—Temporal Dative. V.G.S., p. 314, 3. *Cf.* संवत्सराय समम्यते MS. ii. 1. 2 for a year an alliance is made. *Cf.* अपराय—for the future, अह्नाय—for the day, forthwith, चिराय—for long, चिररात्राय—for the long night, etc. Rāmacandra says: शाश्वतीभ्य: समाभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। अनन्तवर्षोपभोगाय व्यदधात्।

9

अन्धं तम: प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता: ॥९॥

BU. iv. 4. 10.

Into blinding darkness enter they who worship ignorance. Into darkness greater than that, as it were, they that find pleasure in knowledge.

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता—प्रथमो वेदार्थः 'ईशा वास्यमिदं सर्वं मा गृधः कस्य स्विद्धनम्' [१] इति। अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठाऽऽसम्भवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' [२] इति कर्मनिष्ठोक्ता—द्वितीयो वेदार्थः। अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि [१।४।१७] प्रदर्शितः—'सोऽकामयत—जाया मे स्यात्' इत्यादिनाज्ञस्य कामिनः कर्माणीति। 'मन एवास्यात्मा वाग् जाया' [१।४।१७] इत्यादिवचनादज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते। तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गाः[1] तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम्। जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' [बृ॰ आ॰ ४।४।२२] इत्यादिना। ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणात्मनो याथात्म्यं 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम्। ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति। तथा च

---

[1] सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत् पिता BU. i. 5. 1. तेषु evidently refers to सप्तान्न and is to be justified acc. to Vāmana's dictum सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य। (*Kāvyālaṁkārasūtra* v. 1. 11. See COJ. Vol. I, No. 6.)

श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि 'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्' [६।२१] इत्यादि विभज्योक्तम्। ये तु कामिनः* कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते—'अन्धं तमः' इत्यादि। कथं पुनरेवमवगम्यते—न तु [1]सर्वेषामिति? उच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥' [७] इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित् कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति। इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते। तत्र च यस्य येन समुच्चयः सम्भवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते। तद्दैवं† वित्तं[2] देवताविषयं ज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्, 'विद्यया देवलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया, न निन्दापरैव, एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्—'विद्यया तदारोहन्ति' [श° ब्रा° १०।५।४।१६], 'विद्यया देवलोकः', 'न तत्र दक्षिणा यन्ति' [श° ब्रा° १०।५।४।१६], 'कर्मणा पितृलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] इति। न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात्। तत्र अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के? ये अविद्यां विद्याया [3]अन्याऽविद्या, ‡कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधित्वात्[3]। तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलाम् उपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः। ततः तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति। के? कर्म हित्वा ये उ ये तु विद्यायाम् एव देवताज्ञान एव रताः अभिरताः[4] ॥९॥

---

* कर्मिणः—All except V.

[1] सर्वेभ्यः was expected because of तेभ्यः in the previous line.

† यद्दैवम्—All except V.

[2] चक्षुर्मानुषं वित्तं...श्रोत्रं दैवतम् BU. i. 4. 17.

[3] Acc. to the Kārikā तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञोऽर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥ विरोध also is one of the senses of नञ्. So we can easily say विद्याविरोधिनी अविद्या just as we say असुराः सुरविरोधिनः.

‡ तां कर्मेत्यर्थः—All except V.

[4] विद्यायाम् अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता अभिरताः। विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीत्युपनिषदर्थानपेक्षिणः। BUS.

प्रकाशिका। एवं विचित्रशक्तिक-परमात्मविषयां कर्मयोगाद्यङ्गिकां विद्यामुपदिश्यानन्तरं त्रिभिर्मन्त्रैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरुषान् विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह—अन्धमिति। बृहदारण्यके [४।४।१०] चायं मन्त्रः पठितः। ये भोगैश्वर्यप्रसक्ता अविद्यां विद्यातोऽन्याम्, क्रियाम्, केवलं कर्मेत्यर्थः। विद्याविधुरं कर्मेति यावत्। उपासते अनुतिष्ठन्ति, अन्धं तमः अतिगाढं तमः, अज्ञानमित्यर्थः। त्रिवर्गाभिषङ्गान्नान्तरीयं नरकमन्धं तमो वा।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति॥ [मुण्डक १।२।७]
इति श्रुतेः। य उ विद्यायां रताः। उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः। स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायामेव रताः। ते ततः कर्ममात्रनिष्ठाः प्राप्यादन्धतमसाद् भूय इव तमः तदधिकम् अज्ञानं प्रविशन्ति। इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति।

विद्या and अविद्या—As has been pointed out by many commentators the whole philosophy of the *Iśopaniṣad* is contained in the first two stanzas dealing with ज्ञान and कर्म. विद्या, therefore, can only mean knowledge proper or ज्ञान and अविद्या the reverse of knowledge, *i.e.*, कर्म. What our author wants to emphasize is that neither virtue (sacrifices, etc.) alone nor knowledge alone is enough for the attainment of salvation, a harmonious combination of the two like the two wheels of a cart or the two wings of a dove can alone lead us to our goal. And mere knowledge without the performance of pious acts is the worse of the two, because the man possessed of such knowledge shirks his duty in this world (कर्मभूमि).

Our explanation has the support of the *Manusaṃhitā* which substitutes तपः for अविद्या in xii. 104:—

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते॥

which corresponds exactly with *Īśā* 11:

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

"By Avidyā one may attain to a sort of fullness of power, joy, world-knowledge, largeness of being, which is that of the Titans or of the Gods, of Indra, of Prajāpati. This is gained in the path of self-enlargement by an ample acceptance of the multiplicity in all its possibilities and a constant enrichment of the individual by all the materials that the universe can pour into him." GHOSE.

The usual senses of Vidyā and Avidyā are thus explained by Schrader:

'Kāṭhaka Up. speaks of *vidyā* and *avidyā* as widely different (दूरमेते विपरीते विषूची ii. 4) and understands by *vidyā* that "wisdom" (प्रज्ञान ii. 24), *i.e.*, *ātmavidyā*, which cannot be gained by तर्क (ii. 9.), प्रवचन, मेधा and बहुश्रुत (ii. 23); and it calls अविद्या the ignorance of the sensualist (ii. 4; वित्तमोहेन मूढा: ii. 6, the कामकामिन् of Bhag. Gītā ii. 70), who prefers enjoyment to spiritual welfare (प्रेय: to श्रेय: ii. 2) and the mock-wisdom of philosophical materialism (ii. 5-6). So also Maitr. Up. (viii. 9) calls *avidyā* or "false learning" the doctrine imparted to the Asuras by Bṛhaspati (Śukra). Muṇḍaka Up. understands by *avidyā* (i. 2. 8-9) the *aparā vidyā* of the Karmakāṇḍa (i. 1. 4-5), speaks with contempt of the pious Vaidikas (i. 2. 1-10, source of Bhag. Gītā ii. 42 ff.), and denies brahmaloka to be accessible through karman (नास्त्यकृत: कृतेन, i. 2. 12)—which seems to be the very attitude declined in Īśā Up. 2. Vidyā appears in Muṇḍaka Up. as सम्यग्ज्ञान (iii. 1. 5). In Kena Up. also *vidyā* is आत्मविद्या (12), and this higher wisdom is expressly stated to be different from empirical knowledge (3 and 11).'

10

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

Different (is the means for the attainment of salvation) from knowledge, they say, and different, they say, from ignorance. This we have heard from the wise who revealed it to us.

तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह—अन्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरङ्गाङ्गितैव[1] स्यादिति*—अन्यदेवेत्यादि। अन्यत् पृथग् एव विद्यया क्रियते फलम् इति आहुः वदन्ति। 'विद्यया देवलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] 'विद्यया तदारोहन्ति'† [श° ब्रा° १०।५।४।१६] इति श्रुतेः। अन्यत् आहुः अविद्यया कर्मणा क्रियते 'कर्मणा पितृलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] इति श्रुतेः। इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणाम् धीमतां वचनम्। ये आचार्या नः अस्मभ्यं तत् कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः, तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥१०॥

प्रकाशिका। किं तर्हि मोक्षसाधनम् इत्यत्राह—अन्यदेवेति। विद्येति पञ्चम्यर्थे तृतीया, यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयात्, 'अन्यदेवाहुः सम्भवात्' [१३] इति वक्ष्यमाणानुरोधाच्च। तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातोऽन्यन्मोक्षसाधनमित्याहुः। उपनिषद इति शेषः। अविद्यया अविद्यायाः। ब्रह्मविद्याविधुरकर्मणोऽन्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुः। पूर्वपूर्वसम्प्रदायसिद्धोऽयमर्थोऽस्माकम् इत्याह—इति शुश्रुमेति। ये पूर्वाचार्यास्ते प्रणिपातादिभिः सम्यगुपसन्नानाम् अस्माकं

---

[1] फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् Bhāṣya on M. S. iv. 4. 19 and B. S. ii. 1. 14.

* Ānandabhaṭṭa. °रङ्गाङ्गितया जामितैव स्यात्—V. °रङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः—A.

† विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः॥

यत्र स्वरूपे कामाः सर्वे परागताः स्वयमकाममित्यर्थः। तदात्मस्वरूपं विद्यया ज्ञानेन आरोहन्ति आप्नुवन्ति। अविद्वांसः पुरुषाः तत्स्वरूपम्। दक्षिणा। तृतीयाया लुक्। दक्षिणाभिः। न यन्ति न गच्छन्ति। तथा तपस्विनः अपि अविद्वांसश्चेत् न गच्छन्ति। Sāyaṇa.

तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे विविच्योपदिदिशुः। तेषां धीराणां धीमतां परमात्मध्यानपराणां वचनमित्यध्याहार्यम्। यद्वा धीराणामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तेभ्यो धीरेभ्य इति योज्यम्, नटस्य शृणोतीतिवत्[1]। इति शुश्रुम एवम्प्रकारम् अश्रौषम्। ननु परोक्ष एवार्थे लिड्विधानात् 'शुश्रुमे'त्युत्तमपुरुषो न घटत इति चेत्, सत्यम्। ब्रह्मविद्याया दुरवगाहत्वेन निःशेषग्रहणमस्माभिर्न कृतमित्यभिप्रायकत्वादुत्तमपुरुषप्रयोगस्येत्याहुः।

In the Kāṇva recension of VS. this is the thirteenth stanza, the tenth stanza reading सम्भवात् for विद्यया and असम्भवात् for अविद्यया. The thirteenth stanza shows the normal Abl. forms विद्यायाः and अविद्यायाः.

विद्यया—Like हत्या, भूय, etc. in class. Skt. विद्या is found in AV. and TS. only as the final member of the compound जातविद्या. It gradually appeared as an independent word like हत्या in Bengali. VS. shows that the Instr. stands for the Abl. *Cf. Kena U.* i. 3. अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे॥

As Kūranārāyaṇa pertinently points out विद्यया and अविद्यया here correspond to सम्भवात् and असम्भवात् in st. 13 and the Instr. for the Abl. is analogous to the Instr. of comparison as in कोऽन्यो धन्यतरो मया so common in the epics and Purāṇas. In Buddhist Sanskrit and Pāli अन्यत्र governs the Instr.

धीराणाम्—See p. 50. धीराः विवेकिनः Ś. under *Muṇḍaka* ii. 8. The Abl. was expected acc. to आख्यातोपयोगे. "धीराणां वाक्यमिति शेषः। अथवा प्रसिद्धत्वाद् वाक्यमिति कर्मणोऽप्रयोगे आख्यातोपयोगे इत्यपादानस्याविवक्षया शेषे षष्ठी। धीरेभ्य इत्यर्थः।" Rāmacandra.

नः—Dat. *Cf.* तन्नो विचष्टे सवितायमर्यः x. 34. 13, पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः TB. iii. 12. 9. 2, V. G. S., p. 310 c.

---

[1] The analogy hardly holds good here, for in नटस्य शृणोति there is no उपयोग (*Pā.* i. 4. 29) whereas in the case of listening to the discourse of wise men there is नियमपूर्वक विद्याग्रहण, the नियम consisting in प्रणिपात, परिप्रश्न and सेवा mentioned in *Gītā* iv. 34.

विचचक्षिरे—This is certainly the older form and is found in VS. Some read व्याचचक्षिरे which is found in *Kena U*. i. 4: इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे, BU. iii. 4. 1: य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व, etc. etc.

11

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥११॥

He who knows both knowledge and ignorance together crosses death by ignorance and attains to immortality by knowledge.

यत एवम् अतो विद्यां च अविद्यां च देवताज्ञानं च कर्म चेत्यर्थः। यः तत् एतत् उभयं सह एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं वेद तस्यैवं समुच्चयकारिणः एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः* क्रमेण स्यात् इत्युच्यते—अविद्यया कर्मणाग्निहोत्रादिना मृत्युम्, स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यम्, तदुभयं† तीर्त्वा अतिक्रम्य विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभावम् अश्नुते प्राप्नोति। तद्ध्यमृत-मुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥११॥

Kūranārāyaṇa refers to a stanza of the Viṣṇu Purāṇa is this connexion. Long long ago there were two kings—Khāṇḍikya Janaka, a follower of the कर्ममार्ग, and Keśidhvaja, a follower of the ज्ञानमार्ग. Khāṇḍikya was attacked and defeated by Keśidhvaja and had to leave his kingdom and reside in the forest. Then Keśidhvaja though resorting to the path of knowledge performed a large number of sacrifices with a view to crossing death by means of avidyā (इयाज सोऽपि सुबहून् ज्ञानमार्गव्यपाश्रयः। ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥). Once by a curious irony of fate he had to approach Khāṇḍikya on a point of Prāyaścitta, which was performed according to his advice. When Keśidhvaja offered गुरुदक्षिणा to Khāṇḍikya, he wanted true knowledge from

---

* एकैकपुरुषार्थसम्बन्धः—V.

† उभयम्—all except V.

him. Thus both became adepts in both mārgas and attained salvation.

A very good edition of the *Īśopaniṣad* is that published with the *Prakāśikā* of Kūranārāyaṇa by the Oriental Book Agency, Poona. The Ānandāśrama edition contains a number of valuable commentaries. RADHAKRISHNAN'S *The Principal Upaniṣads*, (*Allen and Unwin*, 1953) and HUME'S *Thirteen Principal Upanishads* (*Oxford University Press*, 2nd edition) are invaluable to students. The advanced student may read with advantage Schrader's "Critical Study of Īśopaniṣad" (*Indian Antiquary*, 1933, pp. 205-212) as also the section on the *Īśopaniṣad* (pp. 168-174) in Belvalkar and Ranade's *History of Indian Philosophy*, Vol. II.

After the analogy of Kena, Kaṭha, etc., which end in *a*, our Upaniṣad is often called Īśa, even as in Bengali the Sundara-kāṇḍa and Uttarakāṇḍa of the *Rāmāyaṇa* are known as Sundarā Kāṇḍa and Uttarā Kāṇḍa after the analogy of Ayodhyākāṇḍa, Kiṣkindhyā-kāṇḍa, etc.

श्वेताश्वतरोपनिषत्

तृतीयोऽध्याय:

Introductory Note

According to its own statement, the *Śvetāśvatara Upaniṣad* derives its name from an individual author,* and the tradition which attributes it to one of the schools of the *Black Yajurveda* hardly seems to have a sufficient foundation. Its confused arrangement, the irregularities and arbitrary changes of its metres, the number of interpolated quotations which it contains, make the assumption likely that the work in its present form is not the work of a single author. In its present form it is certainly later than the *Kāṭhaka*, since it contains several passages which must be referred to that work, besides many stanzas borrowed from it with or without variation. Its lateness is further indicated by the developed theory of Yoga which it contains, besides the more or less definite form in which it exhibits various Vedānta doctrines either unknown to or only foreshadowed in the earlier Upaniṣads. Among those may be mentioned the destruction of the world by Brahma at the end of a cosmic age (*kalpa*) as well as its periodic renewal out of Brahma, and especially the explanation of the world as an illusion (*māyā*) produced by Brahma. At the same time the author shows a strange predilection for the personified forms of Brahma as Savitṛ Īśāna, or Rudra. Though Śiva has not yet

---

* तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् ॥ vi. 21.

become the name of Rudra, its frequent use as an adjective connected with the latter shows that it is in course of becoming fixed as the proper name of the highest god. In this Upaniṣad we meet with a number of terms and fundamental notions of the Sāṃkhya, though the point of view is thoroughly Vedāntist; matter (*Prakṛti*), for instance, being represented as an illusion produced by Brahma.") MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, pp. 233-4.

"It is somewhat hard to determine whether the present Upanishad obtained its name from the philosopher mentioned in it, namely, Svetāśvatara, the philosopher of the white mule, to whom, we are told, the Upanishad was revealed on account of the power of his penance and the grace of the Lord (vi. 21), or whether the Upanishad came to be so called after the Śveta and the Aśvatara, two branches of the Carakaśākhā of the Black Yajurveda, to which the Upanishad has been customarily assigned. The Vedic mantras quoted in the second chapter of the Upanishad and elsewhere do in any case preserve the readings and the sequence of the Yajurveda, which by itself is an argument for assigning the Upanishad to that Veda. The Upanishad is an excellent illustration of the eclectic tendency of its author or authors, it being in fact just a conglomeration of various original and borrowed ideas, which makes it a very difficult task to critically evaluate the original contribution of the Svetāśvatara to the Upanishadic philosophy." Belvalkar and Ranade, *History of Indian Philosophy*, Vol. II, p. 119.

(It is interesting to note that Kapila the founder of the Sāṁkhya system is mentioned in the *Śvetāśvataropaniṣat*. It is still more interesting to note that the word अनेक is used in the plural in our Upaniṣat (य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति iv. 1) as also in the *Yogasūtra* of Patañjali (प्रवृत्तिभेद-प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् iv. 5). In all ancient works, in the writings of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali, अनेक is used exclusively

in the singular.) The idea was that since in a तत्पुरुष compound the sense of the second member is prominent and since the second member here is एक and since एक is sing. and a pronoun, अनेक must also be regarded as singular and declined as a pronoun (K. C. CHATTERJI in the *Oriental Literary Digest*, vol. IV. nos. 6-8, p. 2).

("The notion that the material world is an illusion (*māyā*), familiar in the later Vedānta philosophical system, is first met with in the *Śvetāśvatara*, one of the later Upanishads, though it is inherent even in the oldest. This is virtually identical with the teaching of Kant, that the things of experience are only phenomena of the thing in itself.") *India's Past*, p. 47.

The advanced student may read the whole of the Upaniṣad with the help of RADHAKRISHNAN's *The Principal Upanishads* and the commentaries in the Ānandāśrama edition.

1

ॐ य एको जालवानीशत ईशनीभिः
सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे सम्भवे च
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१॥

Who is one, possessed of the net (*Māyā* or delusion), and rules all regions with his ruling powers, who is all alone in his origin and manifestation—they who know this (or him) bacome immortal.

[1]कथमद्वितीयस्य परमात्मन ईशित्रीशितव्यादिभाव इत्याशङ्क्याह य एक इति । य एकः परमात्मा स जालवान् जालं माया, दुरत्ययत्वात् । तथा

---

[1] This commentary is attributed to the great Śaṅkarācārya, but most scholars believe it to be the work of some inferior writer.

चाह भगवान्—"मम माया दुरत्यया" [गीता ७।१४] इति। *तद्वान्, तदस्यास्तीति। जालवान् मायावीत्यर्थः। ईशत ईष्टे मायोपाधिः सन्। कैः? ईशनीभिः स्वशक्तिभिः। तथा चोक्तम्—'ईशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः' इति। कान्? सर्वान् लोकानीशत ईशनीभिः। कदा। उद्भवे विभूतियोगे सम्भवे प्रादुर्भावे च। य एतद् विदुः अमृताः अमरणधर्माणः [ते] भवन्ति ॥१॥

जालवान्—*jāla* (originally **gērom*) from **ger* (Skt. गृ) to twist, to wind and means a net, then a snare, magic, illusion, deception; *jaṭā* comes from the same root. जालवान् अविद्यामहेन्द्रजालवान्, लूताकीट इव लूतातन्तुजालवान्। प्रसार्याविद्यामहेन्द्रजालम् ईशते। (Śaṅkarānanda.) एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् चैवं संहरत्येष देवः v. 3.

लोकान्—In the earlier language the Gen. is used in connexion with ईश्. See pp. 52, 357. In vi. 17 य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव the Gen. is used in our Upaniṣad also.

ईशते—3. sing subj. of ईश् 'to rule over' or आर्ष for ईष्टे. बहुलं छन्दसि [२।४।७३] इति लुगभावः—Nārāyaṇa. *Cf.* i. 10 क्षरात्मानावीशते देव एकः.

एकः—"यद्यप्येकैव परमा शक्तिः, अजामेकाम् [तै° आ° १०।१०१ ; श्वेताश्व° ४।५] इति श्रुतेः, एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा [सप्तशती १०।३] इति स्मृतेश्च तथापि कार्यभेदान्नानात्वं द्रष्टव्यम्। एकोऽपि स्वशक्तिभिः सर्वजगद्रूपी भवतीत्यर्थः।" Nārāyaṇa.

एतत्—Nārāyaṇa takes एतद् in the sense of एतद्वृत्तान्तम्. Vivaraṇakāra follows Śaṅkarācārya: य इति पूर्ववत् पुंलिङ्गनिर्देशात् सर्वनियन्तारं सर्वोत्पत्तिस्थितिलयकारणं संवित्सुखैकरसम् आत्मानम्. *Cf.* iv. 8 ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

2

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु-
र्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः।
प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति संचुकोपान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥२॥

* तद्वान् is really superfluous.

a—TS. i. 8. 6. 1 (एक एव...तस्थे). AP. Ś. S. viii. 17. 8, Atharva Śira. U. 5. (एको रुद्रो न तस्थे तस्थे).

For Rudra is one—they stand not for a second—who rules these worlds with his ruling powers, who stands opposite creatures, who the protector, after creating all beings, gets augry at the end.

कस्मात् पुनर्जीळवानित्याशङ्क्याह—एको हीति। हि शब्दो यस्मादर्थे। यस्मादेक एव रुद्रः, ततो* न द्वितीयाय वस्त्वन्तराय तस्थुः ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः। उक्तं च—'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः' [अथर्वशिर उपनिषत् ५] इति। य इमान् लोकान् ईशते नियमयति ईशनीभिः सर्वांश्च जनान् [प्रत्यङ्] प्रत्यन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' [ऋ॰ सं॰ ६।४७।१८, बृ॰ आ॰ २।५।१९] इत्यर्थः। किं च। संचुकोप अन्तकाले प्रळयकाले। किं कृत्वा? संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः गोप्ता भूत्वा। एतदुक्तं भवति—अद्वितीयः परमात्मा। न चासौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृत्पिण्डस्थानीयमुपादानकारणमुपादत्ते। किं तर्हि? स्वशक्तिविक्षेपं कुर्वन् स्रष्टा नियन्ता वाऽभिधीयत इति। उत्तरो मन्त्रस्तस्यैव विराडात्मनाऽवस्थानं तत्स्रष्टृत्वं [च] प्रतिपादयति ॥२॥

Nārāyaṇa saves the sanctity of grammar but his explanation appears to be a little far-fetched: एको हि यस्माद्रुद्रो वर्तते द्वितीयाय द्वितीयार्थं न तस्थुः द्वितीयमुखावलोकिनो नाभूवन्। के? य इमाँल्लोकान् ईशते ऐश्वर्येण व्याप्नुवन्ति ब्रह्मेन्द्रादयास्ते रुद्रमेवैकं प्रभुत्वेनामन्यन्त इत्यर्थः। Nārāyaṇa points out that the *Atharvaśikhopaniṣad* reads तस्थौ.

The correct reading of *a* is found in TS. i. 8. 6. 1: एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे Rudra is one and yieldeth to no second. The root स्था is used in the Ātm. in the sense of 'yielding to' and governs the Dat. In *Nir*. i. 15 the reading is एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः. Durga adds the three remaining pādas: रणे निघ्नन् पृतनासु शत्रून्। संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् सञ्चुकोचान्तकाले ॥

---

* स्वतः—All.

प्रत्यङ् जनान्—some read जना: and regard it as a vocative. *Cf.* स जनास इन्द्र:. This is to avoid the difficulty in connexion with the Acc., for Pāṇini prescribes the Abl. in connexion with words with अञ्च् as the final member. But several derivatives of अञ्च् govern the Acc. in earlier literature, *cf.* पुरस्ताद्धि प्रत्यञ्चो यजमानं पशव उपतिष्ठन्ते SB. i. 7. 4. 12 'for on the front side stand the cattle facing the sacrificer'. प्रत्यङ् जनान् occurs also in ii. 16 where Vijñānabhagavat remarks: हे जना इत्यन्योन्यं सम्बोधनं वा ; जनान् प्रति प्रत्यगिति वा। अस्मिन् पक्षे द्वितीयार्थे प्रथमा। *Cf.* ताम्···अन्वग् ययौ *Raghu* ii. 16.

तिष्ठति—mars the metre and is palpably a later addition as is shown by the *Nirukta*. It appears to have been imported here from ii. 16 *d* (=VS. xxxii. 4 *d*) प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुख:. It is not clear from the Bhāṣya if the author reads तिष्ठति or not, for अवस्थित: may or may not be a paraphrase of तिष्ठति.

सञ्चुकोप—The other commentators read सञ्चुकोच. *Vedic Variants* II. 102 notes that Durga reads सञ्चुकोश and remarks that the form is connected with कुश् to embrace, to enfold. Printed editions of Durga's commentary, however, show that the reading is सञ्चुकोच.

संसृज्य etc.—संसृज्य सृष्ट्वा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोप्ता रक्षिता, सृष्ट्वा च सर्गकाले, अनन्तरमेव पालयित्वा च स्थितिकाले। Durga.

गोपा:—See p. 53. Nārāyaṇa explains the generalization of meaning: गा: पाति। गोपालतुल्यो रक्षक:.

3

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक: ॥३॥

RV. x. 81. 3, (*cf.* AV. xiii. 2. 26), TS. iv. 6. 2. 4, VS. xvii. 19, KS. xviii. 2 (यजत्रै: for पतत्रै:), TA. x. 1. 3.

Having eyes on all sides and faces on all sides, having arms on all sides and feet on all sides, the one God forges together with hands, with wings, generating heaven and earth.

विश्वतश्चक्षुरिति। सर्वप्राणिगतानि[1] चक्षूंष्यस्येति विश्वतश्चक्षुः। अतः* स्वेच्छयैव सर्वत्र चक्षुरादौ† सामर्थ्यं विद्यत इति विश्वतश्चक्षुः। एवमुत्तरत्र योजनीयम्। सं बाहुभ्यां धमति संयोजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पक्षिणश्च धमति द्विपदो मनुष्यादींश्च पतत्रैः‡। किं कुर्वन् [द्यावाभूमी] द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः विराजं सृष्टवानित्यर्थः ॥३॥

विश्वतोमुखः—*Cf.* सर्वाननशिरोग्रीवः i.i. 11.

विश्वतस्पात्—A visarga after अ or आ often becomes स् in RV. before *k*, *kh*, *p* or *ph*. *Cf.* परस्पा v. 62. 6. V. G. S., p. 34, *a*.

सम्…धमति—This is explained by RV. x. 72. 2: ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत ॥ 'Brahmaṇaspati forged together all these things like a blacksmith. In the previous age of the gods the being was born of the non-being.' (कर्मारो यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थम् एव समधमत् उदपादयदित्यर्थः S.). Nārāyaṇa makes the nearest approach to this explanation when he says: बाहुभ्यां विद्याकर्मभ्यां सन्धमति दीपयति, जीवनिष्ठविद्याकर्मवासनादिभिरीश्वरो जगत् प्रवर्तयतीत्यर्थः। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च [बृ° आ° ४।४।२] इति श्रुतेः। He adds: वस्तुतस्तु स्वेच्छातिरिक्तस्यादृष्टस्याभावात् पूर्वोत्तरतटस्थानीये द्यावाभूमी रचयित्वा कर्णधार इव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बाहुभ्यां पतत्रैः स्वलीलाविशेषैरेव प्रवर्तयति सर्वम् ॥

बाहुभ्याम्—Like an ordinary smith he makes use of two arms only out of an indefinite number, or we have an instance here of Vāmana's dictum स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण (*Kāvyālaṅkārasūtra* v. 1. 17, COJ. Vol. I, No. 6).

---

[1] यानि कानिचिच्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि अन्यद्वा प्राणादिकं यत्किञ्चिद् यस्य कस्यचिज्जन्तोस्तत् सर्वम् अस्यैव, एतदात्मकत्वात् सर्वस्य। ततोऽसङ्गोदासीनेऽपि पुंसि मायावशात् सर्वतश्चक्षुरादिकमुपपन्नमिति, सर्वतश्चक्षुरादिमत्त्वाच्च सृष्टिस्थितिसंहारेषु स्वातन्त्र्यमिति। शङ्करानन्दः।

* The repetition of इति विश्वतश्चक्षुः in this sentence would appear to suggest that the correct reading might be अथवा.

† चक्षूरूपादौ—All. Mahīdhara and Śaṅkarānanda have चक्षुरादौ.

‡ The correct reading would appear to be: द्विपदो मनुष्यादीन्। पक्षिणश्च सं धमति पतत्रैः। ("joins men with arms, birds with wings").

धमति—Av. *dāδmainya* 'to inflate oneself' (of frogs), mod. Pers. *danidan* to blow.

AV. reads भरति, KS. नमते, MS. बाहुभ्यामधमत्, TS. and TA. read नमति for धमति and S. explains: बाहुसदृशाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सर्वं जगद् वशीकरोति। तथा पतत्रैः पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः सन्नमति सर्वं जगदुत्पादयति।

पतत्रैः—In पत्त्र the suffix is added directly to the root, in पतत्र there is the connecting vowel अ, as in गायत्र song, वधत्र deadly weapon, etc.

देव एकः—The nature and greatness of this one God are described in Chapter vi: स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः। देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम्॥···तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्॥ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥ etc.

Cf. विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः। एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्॥ *Mahābhārata* quoted by S. under BS. ii. 1. 1.

4

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु॥४॥

—iv. 12 where *c* occurs as हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्.

He who is the source and origin of the Gods, the overlord of all, Rudra, the great sage, who of old generated Hiranyagarbha, may he endow us with bright intellect.

इदानीं तस्यैव सूत्रसृष्टिं प्रतिपादयन्मन्त्रदृगभिप्रेतं प्रार्थयते—यो देवानामिति। यः देवानाम् इन्द्रादीनां [प्रभवः] प्रभवहेतुः उद्भवः उद्भवहेतुः च। उद्भवो-विभूतियोगः। विश्वस्याधिपो विश्वाधिपः पालयिता। महर्षिः। महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः सर्वज्ञ इत्यर्थः। [हिरण्यगर्भम्] हितं [1]रमणीयमत्युज्ज्वलं

[1] हिरण्यं कस्मात्? ह्रियत आयम्यमानमिति वा, ह्रियते जनाज्जनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा, हृदयरमणं भवतीति वा, हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः। *Nir.* ii. 10.

ज्ञानं गर्भोऽन्तःसारो यस्य तं जनयामास पूर्वं सर्गादौ। सः नः अस्मान् बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु परमपदं प्राप्नुयामेति ॥४॥

विश्वाधिपः—Śaṅkarānanda reads विश्वाधिकः and explains: सर्वाधिकः। सर्वाधिक्यं ज्ञानहीनस्याप्यस्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—महर्षिः। महत्त्वं सत्यतीन्द्रियज्ञानवान्।

संयुनक्तु—Nār. says पितेव पुत्रम्.

स नो etc.—also in iv. 1.

5

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी।
तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥५॥

VS. xvi. 2, 49; TS. iv. 5. 1. 1, 10. 12.

That form of thine, O, Rudra, which is kindly, not terrific, revealing no evil, with that most benign form, look, mountain-dweller, here on us.

Keith translates अपापकाशिनी by 'with auspicious look' and शन्तमया by 'most potent to heal'.

पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयन्नभिप्रेतमर्थं प्रार्थयते मन्त्रद्वयेन—या ते रुद्रेति। हे रुद्र [ते] तव या शिवा तनूः अघोरा। उक्तञ्च—'तस्यैते तनुवौ* घोराऽन्या शिवान्या' इति। अथवा शिवा शुद्धाऽविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्ता सच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मरूपा, न तु घोरा,¹ शशिबिम्बमिवाऽह्लादिनी। अपापकाशिनी स्मृतिमात्राघनाशिनी पुण्याभिव्यक्तिकरी। तया [तनुवा] तन्वा† नः अस्मान् शन्तमया सुखतमया पूर्णानन्दरूपया हे गिरिशन्त गिरौ स्थित्वा शं सुखं तनोतीति। अभिचाकशीहि अभिपश्य निरीक्षस्व श्रेयसा नियोजयस्वेत्यर्थः‡ ॥५॥

---

* Some editions read तनुव. Haradatta in his *Āśvalāyana Gṛhya-Vyākhyā* (p. 259) quotes: रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवान्या इति तैत्तिरीयब्राह्मणम्. The printed edition reads तनुवो which is evidently wrong.

¹ This is the explanation of अघोरा.

† आत्मना for [तनुवा] तन्वा—All.

‡ The usual expression is श्रेयसा संयोजय or श्रेयसि नियोजय.

शिवा तनूः—The idea goes back to RV. यास्ते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् x. 16. 4. According to many scholars शिव, शङ्कर, मृड etc., the names of Rudra in later literature, "are evidently intended to be euphemistic: the great and dread god must be treated as auspicious in order to make him so in point of fact." They compare the Greek name *Eumenides* lit. the 'Gracious Ones' for the *Erinúes* or Furies. It is doubtful how far this view is correct. We must not forget that Rudra had some benignant traits even in RV. शिव and शिवा are also the euphemistic names of jackals, the omens of death. In epic and class Skt. अशिवा is very often used with शिवा. *Cf.* व्याहरन्त्यशिवं शिवाः *Rām.* Yuddha 10, जहाति निद्रामशिवैः शिवारुतैः *Kirāt.* i. 38. MS. i. 2. 1 speaks of शिवतमा तनूः—या ते शिवतमा तनूस्तयैनमुपस्पृश.

अघोरा—In TS. ii. 1. 2. 3 Rudra himself is said to be the घोरा तनू of Agni: एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः. घोर is the opposite of शिव, and though "it is the prevailing habit of language to express only one term of couples like this" both are generally used in hymns and prayers for greater emphasis.

VS. xvi. 2 reads तन्वा for तनुवा. TS. iv. 5. 11 reads तन्वा. In the Vedas we generally find तन्वा (A.G. III, p. 191*b*). तनुवा occurs several times in TB., *e.g.*, एष वा अग्नेः प्रिया तनूः। यत् कृमुकः। प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति। i. 4. 7. 3. It is also found in B. P. सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य iii. 11. 12, ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवम् iv. 5. 3. Kātyāyana has the Vārttika इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (vi. 4. 77. 1).

गिरिशन्त—The exact derivation is uncertain, but as it appears to mean much the same thing as गिरिश it would appear to be formed from गिरि-शी with the suffix अन्त as in वसन्त, हेमन्त, भदन्त etc., though it must be admitted that there are certain phonetic difficulties in the way. Kātyāyana derives गिरिश from शी (गिरौ

डम्छन्दसि[1] ३।२।१५।४) and Pāṇini makes provision for शन्त in his rule कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः v. 2. 138. So Nārāyaṇa in his Dīpikā says: गिरिणा शन्तः गिरिशन्तः। शम् सुखम्। तदस्यास्तीति शन्तः। कंशंभ्यामिति मत्वर्थे तप्रत्ययः। Various other derivations have been proposed. Thus Uvaṭa says: गिरौ पर्वते कैलासाख्ये अवस्थितः शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः। यद्वा, गिरि वाचि अवस्थितः सुखं तनोतीति। Mahīdhara suggests the following additional fanciful derivation: गिरौ शेते गिरिशः। अमति गच्छति जानाति इति अन्तः सर्वज्ञः। अम गतौ भजने शब्दे[2]। कर्तरि क्तः। गिरिशश्चासावन्तश्चेति गिरिशन्तः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम्। In the *Dīpikā* on the *Nīlarudropaniṣad* Nārāyaṇa says: श्यतीति श्यन्। गिरेः श्यन्। सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमासः। छान्दसो यलोपः। गिरिशन्त of YV. corresponds to गिरिष्ठा and गिरिक्षित् of RV. Skt. *giri*, AV. *gairi*. Gk. *deiros*, ridge of a chain of hills is also connected acc. to many. In RV. पर्वत is often used as an epithet of गिरि though it soon established its right to be used as an independent word.

अभिचाकशीहि—2. sing. imp. of the intensive of काश् 'to appear'. *Cf.* तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति iv. 6.

6

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्॥६॥

VS. xvi. 3, TS. iv. 5. 1. 1, MS. ii. 9. 2, 121. 1, KS. xvii. 11.

The arrow which, O mountain-dweller, thou holdest in thy hand to hurl, make that kindly, O mountain-protector. Injure not man nor beast.

किञ्च—यामिषुमिति। यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्षि धारयसि अस्तवे जने क्षेप्तुं शिवां गिरित्र गिरिं त्रायत इति* तां कुरु मा हिंसीः

---

[1] गिरि is read by some in the लोमादिगण of the *Aṣṭādhyāyī* but it appears to be an interpolation there.

[2] The root is generally read as अम गत्यादिषु i. 465.

* Some words like तत्सम्बोधनम् or तत्सम्बुद्धौ रूपम् appear to be dropped here.

पुरुषम् अस्मदीयं जगत् अपि* कृत्स्नं साकारं ब्रह्म प्रदर्शयेत्यभिप्रेतमर्थं प्रार्थितवान् ॥६॥

Keith translates पुरुषं जगत् by 'the world of man'.

गिरिशन्त may also be derived from श्रम् 'to work'.

यामिषुम्—This इषु is referred to in AB. xiii. 9 यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा.

गिरिशन्त—'haunter of the hill' acc. to western scholars; *cf*. गिरिश, गिरिशय; 'spreading happiness staying on the hill' acc. to S; *cf*. गिरित्र (कैलासेऽवस्थितस्त्रायते भक्तान्, तस्य सम्बोधनम्—Uvaṭa).

अस्तवे—Dat. infinitive of अस् 'to throw'. तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यै-अध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः (३।४।९ S. K. 3436) इति तवेन्-प्रत्ययः The Dat. infinitive जीवातवे is preserved in class. Skt. *Cf*. U. C. ii. १० हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्.

पुरुषं जगत्—the conjunctive and disjunctive particles are often understood as in the Vedas. *Cf*. श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य *Raghu* xiv.

जगत्—जङ्गमं च गवादि Uvaṭa.

7

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥७॥

Higher than that, higher than Brahman, the great, concealed in all beings, according to the body, the one embracer of the universe, the lord—knowing Him they become immortal.

इदानीं तस्यैव कारणात्मनाऽवस्थानं दर्शयन् ज्ञानादमृतत्वमाह—ततः परमिति। ततः पुरुषयुक्ताज्जगतः परं कारणत्वात् कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य व्यापकमित्यर्थः। अथवा ततः जगदात्मनो विराजः परम्। किं तत्? ब्रह्मपरं बृहन्तं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् परं बृहन्तं महत् व्यापित्वात्। यथानिकायं

* मा हिंसीः appears to have been dropped here, *Cf*. Nārāyaṇa: पुरुषमस्मदीयं परिवारं मा हिंसीः, किं बहुना जगदपि मा हिंसीः.

यथाशरीरं सर्वभूतेषु गूढम् अन्तरवस्थितं विश्वस्य एकं परिवेष्टितारं सर्वमन्तः कृत्वा स्वात्मना सर्वं व्याप्यावस्थितम् ईशं परमेश्वरं [तम्] ज्ञात्वा अमृताः भवन्ति ॥७॥

ब्रह्मपरम्—Saṅkarānanda and Nārāyaṇa rightly regard ब्रह्म and परम् as two separate words. ब्रह्मशब्दार्थमाह—परं बृहत्तम अतिशयेनाधिकं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः। यथानिकायम्। कायो देहः। नितरां कायो निकायः। यथा यादृशो निकायो यथानिकायम् यथाशरीरमित्यर्थः। सर्वभूतेषु चतुर्विधजीवेषु गूढं गुप्तम्। ऋजुवक्रादिकाष्ठेषु यथाग्निर्गूढ ऋजुवक्रादिभावेन तथायमात्मा हस्तिपुत्तिकादिशरीरेष्वित्यर्थः। ...परिवेष्टितारं समन्तादुपसंहर्तारम्। तत्र हेतुः—ईशम् नियन्तारम्। Saṅkarānanda. ईश्वरस्वरूपं निर्णीयाशिषः प्रार्थ्य च योगपूर्वकाराधनस्य फलमाह—तत इति। ततः परं योगे सिद्धे उपासनायां च सिद्धायाम् ब्रह्मपरं परं ब्रह्म तम् ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्तीत्यन्वयः। ब्रह्मत्वं कुत इत्युक्तम्—बृहन्तमिति। यथा यथार्थभूतं निकायं परमात्मानम्। परिवेष्टितारं रक्षकत्वाद् दुर्गस्थानीयम्। Nārāyaṇa.

गूढम्—Av. *gūzəm*.

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम्—iv. 14, 16.

ईशम्—*Cf*. RV. विश्वस्येशान ओजसा RV. viii. 17. 9.

8

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

VS. xxxi. 18, TA. iii. 12. 7 (तमसस्तु पारे), 13. 1.

I know this great Person, of the colour of the sun, beyond darkness. By knowing Him alone, one passes beyond death. There is no other path for going there.

इदानीमुक्तमर्थं द्रढयितुं मन्त्रदृगनुभवं दर्शयित्वा पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मपरिज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नान्येनेति* दर्शयति—वेदाहमेतमिति। वेद जाने तम् एतं परमात्मानम्। अथैतं प्रत्यगात्मानं साक्षिणं पुरुषं पूर्णं महान्तं सर्वात्मत्वात्। आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः अज्ञानात् परस्तात्। तमेव

---

* Should we read ०र्नान्यथेति ?

विदित्वा अति मृत्युम् एति मृत्युमत्येति। कस्मात्? अस्मात् न अन्यः पन्थाः विद्यते अयनाय परमपदप्राप्तये ॥८॥

आदित्यवर्णम्—*Cf.* BU. iv. 3. 2 याज्ञवल्क्य, किंज्योतिरयं पुरुष इति? आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच and *Gītā* viii. 9 कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः। सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥

तमसः परस्तात्—*Muṇḍaka* ii. 6. For रजसः परस्तात् we have the compound परोरजाः, but there is no compound like परस्तमाः in class. Sanskrit or Vedic.

अति—is a कर्मप्रवचनीय here governing मृत्युम्. "अतिरतिक्रमणे च" Pā. i. 4. 95. Commentators generally regard अति here as a part of the finite verb which is the only course open to us in sentences like अति मृत्युं तराम्यहम् TB. i. 2. 1. 15, अति द्वेषांसि तरेम TB. ii. 4. 2. 5.

अयनाय—'going' acc. to some, 'place of refuge' acc. to others. *Cf. Muṇḍaka* ii. 2.5: यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥

cd. occurs again in vi. 15; *cf. Mahābhārata*, Śāntiparvan, "ज्ञानेन विद्वांस्तेजोऽभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः".

9

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चि-
द्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥९॥

TA. x. 10. 3, Mah. Nār. x. 4, *Nir.* ii. 3 (किञ्चित् for कश्चित् in *b*).

Than whom there is nothing else higher, than whom there is nothing smaller, nothing greater, who stands alone fixed like a tree in the heaven, by that Person is all this pervaded.

कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेतीत्युच्यते—यस्मादिति। यस्मात् परं* पुरुषात् परम् उत्कृष्टम् अपरम् अन्यत् न अस्ति। यस्मात् न अणीयः

* This परम् is redundant and ought to be dropped.

अणुतरं न ज्याय: महत्तरं वाऽस्ति*। वृक्ष: इव स्तब्ध: निश्चलो दिवि द्योतनात्मनि स्वे महिम्नि[1] तिष्ठति एक: अद्वितीयः परमात्मा। तेन अद्वितीयेन परमात्मना इदं सर्वं पूर्णं नैरन्तर्येण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णेन ॥९॥

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्—*cf.* *Kumāra* II. 14 परतोऽपि परश्चासि and the well-known expression परात् पर:.

अपरम्—note that अपर has nothing to do with पर, just as Eng. *sorry* has nothing to do with *sorrow*. Skt. *ápara*, Av. O. P. *apara* is the comparative of *apa*, the corresponding superlative being Skt. *apamá*, Av. *apəma*.

यस्मान्नाणीय: etc.—*Cf.* अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् *Kaṭha U.* i. 2. 20, अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वतात्. *Mbh.* Śānti., 202. 1.

ज्याय:—comparative of ज्या 'to overpower.' The suffix is here यस् and not ईयस् as in the case of प्रेयस् from प्री to please, श्रेयस् from श्रि etc. V. G. S., p. 96, *a*. Skt. ज्या superior force, Gk. *bios* force.

कश्चित्—Nārāyaṇa says: न ज्यायोऽस्ति किञ्चिदिति पाठ:. Other commentators, including Sāyaṇa, merely explain कश्चित् as किञ्चित्. The seer is evidently thinking of पुरुष, hence he uses the masc. form. The *Nirukta*, however, shows the correct reading to be किञ्चित्.

वृक्ष इव स्तब्ध:—It is a splendid simile. The single tree standing lofty and erect in its solitary magnificence, a single motionless ship in the vast illimitable ocean, a single star shining in the blue limitless sky (*cf.* Wordsworth "fair as a star when only one is shining in the sky")—these similes very aptly express the idea of the supreme soul in relation to the world. *Cf.* BU. iii. 9. 27 यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा. There is another simile

---

* The commentator misses किञ्चित् in *a* and कश्चित् in *b*.

[1] A reminiscence of CU. vii. 24. 1 यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्, यो वै भूमा तदमृतम्, अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्, स भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि, यदि वा न महिम्नीति।

with वृक्ष in TA. x. 9. 1: यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वाति, एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाति.

स्तब्धः—fixed firmly, rigid, immovable. See p. 167.

10

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥

That which is above and beyond that (उत्तर-तरम्) is without form and without ill. They who know this become immortal, while others go only to sorrow.

इदानीं ब्रह्मणः पूर्वोक्तकार्यकारणतां दर्शयन् ज्ञानिनाममृतत्वमितरेषां च संसारित्वं दर्शयति—तत इति। ततः इदंशब्दवाच्याज्जगत उत्तरं कारणं ततोऽपि उत्तरम् [उत्तरतरम्] कार्यकारणविनिर्मुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः। तत् अरूपं रूपादिरहितम्। अनामयम् आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वात्। ये एतद् विदुः अमृतत्वेनाहमस्मीति[1] अमृताः अमरणधर्माणः ते भवन्ति। अथेतरे ये न विदुः ते दुःखम्[2] एव अपियन्ति ॥१०॥

उत्तरतरम् is a double comparative. Though double comparatives are sometimes met with in Vedic, Gk., Latin, English and other I. E. languages, instances of the same suffix added twice are rare indeed (सरूपः प्रत्ययो नेष्टः). उत्तर must have already lost its comparative value and become a रूढ word, so there was nothing incongruous in the addition of the comparative suffix तर to उत्तर. In the Padapāṭha of RV. it is analysed as उत्ऽतर when the comparative sense, literal or figurative is clear. In other cases it is regarded as an अव्युत्पन्न प्रातिपदिक and not analysed.

---

[1] Can the correct reading be: अपरोक्षेण ब्रह्माहमस्मीति. *Cf.* ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकुर्युः under iv. 17. We find अयमहमस्मीति under सनत्सुजात iv. 26.

[2] *Cf.* यावत् परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽवतिष्ठते S. under सनत्सुजात i. 8.

अनामयम्—a नञ्-बहुव्रीहि. In ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् it is an अव्ययीभाव, meaning absence of injury (in battle). आमय is derived from the caus. of अम् 'to injure' (see p. 289) and means injury, ill, disease.

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति—iii. 1, 13; iv. 17, (20); *Kaṭha.* ii. 3. 9.

अमृतास्ते भवन्ति—*Cf.* i. 6 अमृतत्वमेति. *Cf.* also the well-known prayer असतो मा सद् गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मामृतं गमय BU. i. 3. 28.

अपियन्ति—अपि-इ is hardly ever used in class. Skt., being practically confined to the Vedas, Brāhmaṇas and Upaniṣads. प्रियमप्येति पाथः RV. i. 162. 2, तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकम् BU. iv. 4. 8, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति *Muṇḍakopaniṣad* i. 2. 7. In class. Skt. we should probably use उप or अभि for अपि. Ś explains BU. iv. 4. 14. thus: ये पुनर्नैवं ब्रह्म विदुस्त इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेव अपियन्ति प्रतिपद्यन्ते, न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः। दुःखमेव हि त आत्मत्वेनोपगच्छन्ति। Śaṅkarānanda says: व्यवहारस्य समत्वेऽपि अविद्वांसोऽहंममाभिमानेन दुःखमेवापिगच्छन्ति, न पुनरितरे तदभिमानशून्यत्वात्.

About the *Śvetāśvatara Upaniṣad* Professor Radhakrishnan says: "it is theistic in character and identifies the Supreme *Brahman* with Rudra who is conceived as the material and the efficient cause of the world, not only the author of the world but its protector and guide. The elements associated with theism, Personal God and devotion to Him, which are to be met with undoubtedly in the other Upaniṣads become prominent in the *Śvetāśvatara Upaniṣad*. The emphasis is not on *Brahman* the Absolute, whose complete perfection does not admit of any change or evolution but on the personal *Īśvara*, omniscient and omnipotent, who is the manifested *Brahman*. Terms which were used by the later *Sāṁkhya* Philosophy occur in the Upaniṣad, but the dualism of the *Sāṁkhya*, *puruṣa* and *prakṛti*, is overcome. Nature or *pradhāna* is not an independent entity but belongs to the self of the Divine, *dēvātma-śakti*. God is the *māyin*, the maker of the world which is *māyā* or made by him.

The Upaniṣad teaches the unity of the souls and the world in the one Supreme Reality. The Upaniṣad is an attempt to reconcile the different philosophical and religious views which prevailed at the time of its composition."